

**Р. ДИЛОВАРОВ, Н. ҚОДИРОВ,
А. САМИЕВ, А. ИМОМОВ**

ГЕОГРАФИЯ

(Материкҳо ва уқёнусҳо)

Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

**Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст**

**ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2020**

УДК 373.167.1

ББК 26.8 я 72

Д-64

Д-64. Диловаров Р., Қодиров Н., Самиев А., Имомов А. **География (материкҳо ва уқёнусҳо)**. Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ. – Душанбе: “Маориф”, 2020. – 272 саҳ.

Хонандагони азиз!

Китоб манбаи донишу маърифат аст, аз он баҳравар шавед ва онро тоза нигоҳ доред. Кӯшиш кунед, ки соли таҳсили оянда ҳам ин китоб ҳамин гуна зебову ораста дастраси хонандагони дигар гардад ва онҳо низ аз он истифода баранд.

Ҷадвали истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				аввали сол	охири сол
1					
2					
3					
4					
5					

ISBN 987-99947-1-532-9

Моликияти давлат

© МАОРИФ, 2020

ПЕШГУФТОР

Ҳоло шумо китоби нави географияро дар даст доред. Дар ин китоб маълумоте вучуд дорад, ки барои ҳар як шахси маърифатнок зарур мебошад. Аз китоб оид ба табиати материкҳо, укёнусҳо ва тарзи ҳаёти одамон дар кишварҳои гуногуни рӯи Замин маълумот мегиред.

Сохтори китоб чӣ гуна аст? Дар китоб се фасл вучуд дорад, ки ҳар кадоми он аз якчанд мавзӯ иборат аст. Ҳар як мавзӯ дар худ оид ба масъалаи омӯхташаванда мазмуни муайян дорад. Ҳангоми хондани матнҳо онҳоро таҳлил кардан зарур аст. Чудо кардани чизи муҳим дар матн ва муайян кардани алоқамандии он бо харита, расм ва нақшаҳо дониши шуморо меафзояд. Баъзе ҷойҳои матн бо хатти махсус навишта шудааст, ки онро бо осонӣ фарқ кардан мумкин аст. Ба ин қисми матнҳо диққат диҳед, зеро маҳз онҳоро дар хотир гирифтани лозим аст. Ба ғайр аз матн дар китоб харитаҳои географӣ ҷой дода шудаанд, ки манбаи муҳими ба даст овардани донишҳои нав мебошанд.

Ба харитаҳо, расмҳо ва нақшаҳои китоб диққат диҳед. Онҳо бо матнҳо саҳт алоқаманданд ва аз рӯи онҳо маълумоти навро ба даст овардан мумкин аст. Хулосаи охири матнҳои китоб ба шумо маънои асосии мавзӯи омӯхташавандаро дар шакли фишурда пешниҳод менамояд. Дар асоси онҳо шумо хулосаи худро бароварда метавонед. Аз рӯи саволу супориш ва тестҳои китоб шумо дониши худро санчида метавонед. Инчунин саволу супоришро барои муҳокима ва суҳбат бо ҳамсинфон ва падару модарон истифода бурдан мумкин аст. Дар вақти кор бо китоб, аз харитаҳои мавзӯии атлас ва харитаҳои тарҳии он истифода бурдан хуб аст.

Китобро эҳтиёт кунед. Барои навиштани он муаллифон заҳмати зиёд кашидаанд, меҳнати онҳоро қадр кардан лозим аст. Баъди хатми омӯзиши географияи материкҳо ва укёнусҳо китобатонро дар китобхона нигоҳ доред. Мо бисёр хурсанд мешавем, агар шумо китобро самаранок истифода баред.

Ба шумо барор меҳоҳем.

МУНДАРИЧА

§ 1. Муқаддима. Географияи материкҳо ва уқёнусҳо чиро меомӯзад?	7
---	---

ФАСЛИ I. ТАВСИФИ УМУМИИ КУРАИ ЗАМИН

Боби 1. Тавсифи умумии табиати материкҳо ва уқёнусҳо 10

§ 2. Материкҳо, қитъаҳои олам ва давлатҳо	10
§ 3. Одамон чӣ тавр кураи Замиро омӯхтанд?	13
§ 4. Харита – сарчашмаи асосии маълумоти географӣ	19
§ 5. Минтақаҳои соатӣ дар кураи Замин	23
§ 6. Назарияи пластаҳои литосферӣ. Платформаҳо ва минтақаҳои чиндоршавӣ	27
§ 7. Шаклҳои рельефи замин. Пайдоиши ҳамвориҳо ва кӯҳҳо .	33
§ 8. Анбӯхҳои ҳаво. Сиклонҳо ва антисиклонҳо	37
§ 9. Минтақаҳои иқлимӣ кураи Замин	42
§ 10. Гидросфера. Уқёнуси ҷаҳонӣ – қисми асосии гидросфера .	46
§ 11. Минтақаҳо (зонаҳо)-и табиӣ кураи Замин	52
§ 12. Аҳолии кураи Замин. Халқҳо ва наҷодҳо	57

ФАСЛИ II. ТАВСИФИ МИНТАҚАВИИ КУРАИ ЗАМИН

Боби 2. Тавсифи уқёнусҳо 62

§ 13. Уқёнуси Ором	62
§ 14. Уқёнуси Атлантик	68
§ 15. Уқёнуси Ҳинд	73
§ 16. Уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ	79

Боби 3. Тавсифи материкҳо. Материки Авруосиё 85

§ 17. Мавқеи географӣ ва таърихи таҳқиқоти материки Авруосиё	85
§ 18. Сохти геологӣ, рельеф ва сарватҳои зерзаминии Авруосиё	88
§ 19. Иқлими Авруосиё	93
§ 20. Обҳои дохилии Авруосиё	97
§ 21. Зонаҳои табиӣ Авруосиё. Масъалаҳои ҳифзи табиат ..	101
§ 22. Хусусиятҳои аҳоли ва давлатҳои материк	106
§ 23. Давлатҳои қитъаи Аврупо	109
§ 24. Давлатҳои қитъаи Осиё	113

§ 25. Иттиходи Давлатҳои Мустақил	118
§ 26. Ҷумҳурии Тоҷикистон	122
Боби 4. Материки Амрикои Шимолӣ	127
§ 27. Мавқеи географӣ ва таърихи тадқиқоти материки Амрикои Шимолӣ	127
§ 28. Сохти геологӣ, релйеф ва сарватҳои зеризаминии материк	131
§ 29. Иқлими Амрикои Шимолӣ	134
§ 30. Обҳои дохилии материки Амрикои Шимолӣ	138
§ 31. Зонаҳои табиии материк. Масъалаҳои ҳифзи табиат ..	141
§ 32. Хусусиятҳои аҳоли ва давлатҳои материк	146
§ 33. Иёлоти Муттаҳидаи Амрико	151
§ 34. Канада	154
§ 35. Мексика	158
Боби 5. Материки Амрикои Ҷанубӣ	162
§ 36. Мавқеи географӣ ва таърихи тадқиқоти материки Амрикои Ҷанубӣ	162
§ 37. Сохти геологӣ, релйеф ва сарватҳои зеризаминии материк	166
§ 38. Иқлими материки Амрикои Ҷанубӣ	169
§ 39. Обҳои дохилии материки Амрикои Ҷанубӣ	173
§ 40. Зонаҳои табиии материк. Масъалаҳои ҳифзи табиат ..	176
§ 41. Хусусиятҳои аҳоли ва давлатҳои материк	181
§ 42. Бразилия	185
§ 43. Аргентина	189
Боби 6. Материки Африко	193
§ 44. Мавқеи географӣ ва таърихи тадқиқоти материки Африко	193
§ 45. Сохти геологӣ, релйеф ва сарватҳои зеризаминии Африко	196
§ 46. Иқлими Африко	199
§ 47. Обҳои дохилии материки Африко	203
§ 48. Зонаҳои табиии материк. Масъалаҳои ҳифзи табиат ...	206
§ 49. Хусусиятҳои аҳоли ва давлатҳои материки Африко..	211
§ 50. Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ	216
§ 51. Ҷумҳурии Мисри Араб	219

Боби 7. Материки Австралия ва Укёнусия (Океания) 223

- § 52. Мавқеи географӣ ва таърихи тадқиқот. Соҳти геологӣ ва релјефи Австралия ва Укёнусия 223
- § 53. Иқлим ва обҳои дохилии Австралия ва Укёнусия 228
- § 54. Зонаҳои табиӣи материк. Масъалаҳои ҳифзи табиат .. 232
- § 55. Аҳоли ва давлатҳо. Иттифоқи Австралия ва Зеландияи Нав 236

Боби 8. Материки Антарктида 242

- § 56. Мавқеи географӣ ва таърихи тадқиқоти Антарктида .. 242
- § 57. Табиати материки Антарктида 245

ФАСЛИ Ш. ЗАМИН – ХОНАИ УМУМИИ МО

Боби 9. Табақаи географӣ 250

- § 58. Хусусиятҳои табақаи географӣ 250
- § 59. Таъсири мутақобили табиат ва ҷамъият 253
- § 60. Гузашта ва ояндаи Замин 257

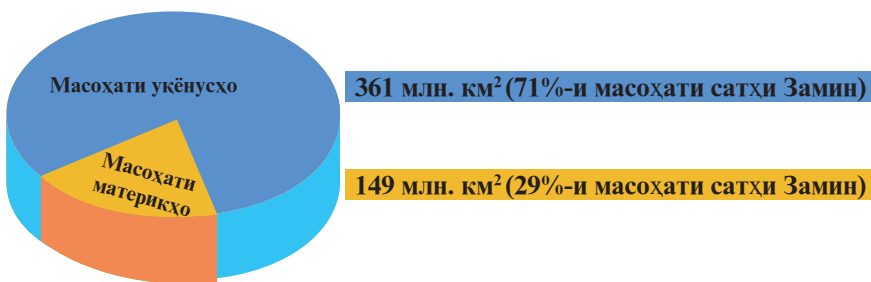
ЗАМИМАҲО 262

§ 1. МУҚАДДИМА. ГЕОГРАФИЯИ МАТЕРИКҲО ВА УҚЁНУСҲО ЧИРО МЕОМУЪЗАД?

Ба хотир меорем:

- ♦ “*Географияи табиӣ (умумӣ)*” чиро меомӯзад?
- ♦ *Қадам роҳҳои тадқиқоти географӣ ва сарҷаишмаҳои маълумоти географӣ ба шумо маълум аст?*

Дар синфи 6-ум шумо географияи табииро омӯхтед, ки дар натиҷа оид ба гуногунии табақаи географӣ ва қисмҳои он – литосфера, атмосфера, гидросфера ва биосфера маълумот ба даст овардед. Дар синфи 7-ум шуморо боз ҳам маълумоти аҷибтар интизор аст. Ҳангоми омӯзиши географияи синфи 7-ум шумо бо табиати бою рангини материкҳо ва уқёнусҳо, ки масоҳат, табиат ва аҳолии яхела надоранд, шинос мешавед.

Аз омӯзиши географияи материкҳо ва уқёнусҳо шумо ба бисёр саволҳои худ ҷавоб мегиред. Барои чӣ дар материкҳо ҳамвориҳои васеъ ба минтақаҳои кӯҳсор табдил меёбанд? Чаро дар баъзе материкҳо ҳарорат ниҳоят гарм ва дар дигараш хунук аст? Қадам ҳодисаҳои табиӣ дар уқёнусҳо ба амал меоянд? Материкҳоро аз китъаҳои олам чӣ гуна фарқ мекунанд? Инчунин шумо оид ба ҷойгиравии одамон дар материкҳо ва тарзи ҳаёти аҳолии давлатҳои алоҳидаи ҳақон маълумот мегиред.

Ҳамин тариқ, «Географияи материкҳо ва уқёнусҳо» шароити сарватҳои табиӣ материкҳо ва уқёнусҳо, проблемаи истифодаи онҳо, инчунин аҳоли ва фаъолияти хоҷагидорӣ инсонро дар гӯшаҳои гуногуни кураи Замин меомӯзад.

Манбаҳои маълумоти географӣ ва усулҳои азхуд кардани онҳо. Барои омӯзиши табиати материкҳо ва уқёнусҳо аз роҳи усулҳои гуногуни тадқиқотӣ истифода мекунанд. Яке аз роҳҳои

асосии тадқиқоти омӯзиши география ин мушоҳида ва ҷенкунӣ мебошанд, ки дар натиҷаи онҳо маълумоти аввалиндараҷа оид ба хусусияти унсурҳои табиати материкҳо ва укёнусҳо ҳам оварда мешаванд. Мушоҳидаҳо ва ҷенкуниҳо дар вақти экспедитсияҳо, ҳангоми бевосита дар объекти мушоҳида вучуд доштан, масалан дар истгоҳҳои тадқиқоти Антарктида, гузаронда мешаванд. Тадқиқотҳоро бисёр вақт бо истифода аз киштиҳои илмӣ-тадқиқотӣ, истгоҳҳои кайҳонӣ, ҳамсафарҳои сунъии Замин ва тайёраҳои махсус мегузаронанд. Дар асоси маълумоти ба даст овардашудаи географӣ суробҳои объектҳои географӣ, шаклҳои релеф, анбӯҳҳои ҳавои даврзананда (сиклонҳо ва антисиклонҳо), дарёҳо бо сарбанд ва обанборҳои сохташуда, инчунин харитаҳои географиро таҳия мекунанд.

Дар фанни география ҳамчунин аз усули ба даст овардани маълумоти дуумдараҷа истифода мебаранд. Гирифтани маълумоти дуумдараҷа дар ҳама вақт истифода мебаранд, ки агар объекти географиро бевосита мушоҳида кардан имкон надоста бошад. Дар ин ҳолат олимони тадқиқотчи аз усулҳои пешини маълуми батартибоварии маълумот истифода мебаранд. Маълумоти дуумдараҷа олимони тадриҷан (охиста-охиста) ба даст меоранд. Барои онҳо манбаи асосии маълумот харита, хусусан харитаҳои мавзӯӣ ба ҳисоб меравад. Аз рӯйи таҳлили харитаҳо хусусияти ҳодисаҳо муқоиса карда, тасвири каламрави муайяно сохтан мумкин аст.

Маълумоти дуумдараҷаи географиро, инчунин аз ҷадвалҳо, диаграммаҳо, графикҳо ва нақшаҳо ба даст овардан мумкин аст. Яке аз усулҳои ба даст овардани маълумоти дуумдараҷаи географӣ ин тавсифи объектҳо мебошад. Хусусан онро ҳангоми тавсиф додани хусусиятҳои табиати материкҳои алоҳида, давлатҳо, баҳрҳо, ҷазираҳои асрорангез ва ғайра истифода мебаранд. Айни ҳол барои тавсифи объектҳои географӣ аз видеосабтҳо, синамо ва намоишҳои телевизионӣ истифода мебаранд. Манбаи нави ба даст овардани маълумоти дуумдараҷаи географӣ ин Системаи маълумоти географӣ (СМГ) мебошад, ки барои таҳлил ва пешниҳоди маълумот аз компютер ва шабакаи интернетӣ истифода мебаранд.

Дар дарсҳои географияи материкҳо ва укёнусҳо шумо низ тадқиқоти ба худ хоси материкҳо ва укёнусҳо бо усули ба даст овардани маълумоти дуумдараҷа истифода мебаред.

Хулоса:

- *Географияи материкҳо ва уқёнусҳо шароити табиӣ ва сарватҳои табиӣи материкҳо ва уқёнусҳо, проблемаи истифодабарии онҳоро меомӯзад.*
- *Географияи материкҳо ва уқёнусҳоро омӯхта, мо бо аҳолии материкҳо ва фаъолияти хоҷагидорӣи онҳо дар тамоми ғӯшаю қанори сайёраи Замин шинос мешавем.*
- *Барои ба даст овардани маълумот дар география аз ду гурӯҳи усулҳо: усулҳои аввалиндарача ва дуюмдараҷа истифода мебаранд.*

Савол ва супориш:

1. *Тасаввур кунед, ки шумо рӯзноманигори телевизион ҳастед. Қадом маълумоти географиро оид ба материкҳо ва уқёнусҳо ба тамошбонони телевизион хабар медиҳед?*
2. *Фарқ байни мушоҳидаи бевоситаи объектҳои географии маҳалли зисти худ ва шиносӣ бо онҳо тавассути СМГ дар чист?*
3. *«Географияи материкҳо ва уқёнусҳо» ва «Географияи умумӣ» чиро меомӯзанд? Шарҳ бидиҳед.*
4. *Аз рӯйи расми саҳ. 7 масоҳати материкҳо ва уқёнусҳоро муқоиса намоед. Муайян кунед, ки масоҳати уқёнусҳо аз масоҳати материкҳо чанд маротиба қалон аст.*

Худро бисанҷед:

1. *Чумларо пурра кунед (қалимаи мувофиқро гузоред).*

Ҳангоми омӯзиши географияи синфи 7-ум мо бо табиати бою рангини материкҳо ва _____ ва хусусиятҳои аҳолии материкҳо шинос мешавем.

2. *Ҷавоби дурустро интихоб кунед.*

Қадоме аз роҳҳои ҷамъоварии маълумоти географӣ ба аввалиндарача дохил мешавад?	А. Тавассути харитаҳо
	Б. Тавассути видеосабтҳо
	В. Ҳангоми экспедитсияҳо
	Г. Бо ёрии диаграммаҳо

ФАСЛИ I. ТАВСИФИ УМУМИИ КУРАИ ЗАМИН

БОБИ 1. ТАВСИФИ УМУМИИ ТАБИАТИ МАТЕРИКҲО ВА УҚЁНУСҲО

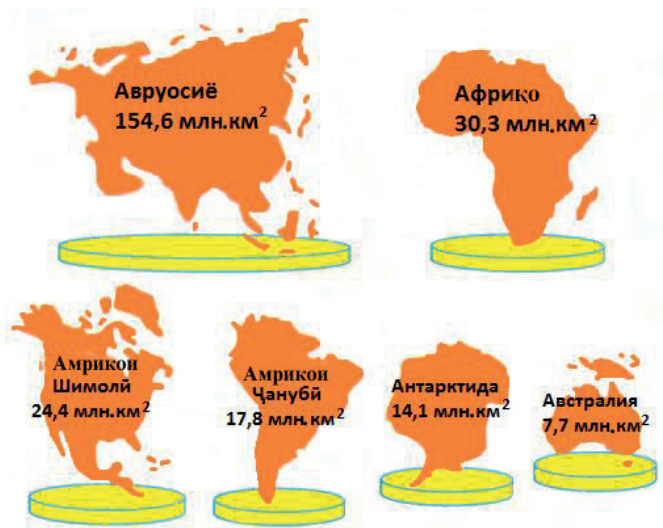
§ 2. МАТЕРИКҲО, ҚИТЪАҲОИ ОЛАМ ВА ДАВЛАТҲО

Ба хотир меорем:

- ♦ *Қадам материкҳоро номбар карда метавонед?*
- ♦ *Қитъаҳои олам аз материкҳо бо чӣ фарқ мекунанд?*
- ♦ *Қадам қашшофони бузурги географиро медонед?*

Масоҳати тамоми сатҳи кураи Замин ба 510 млн км² баробар аст. Сатҳи сайёраи моро хушкӣ ва об ишғол кардааст. Аз 2/3 ҳисса (71%)-и сатҳи Заминро об ва боқимонда 1/3 ҳисса (29%)-и онро хушкӣ ташкил медиҳад. Ба қисми хушкӣ сайёраи Замин материкҳо ва ҷазираҳо дохил мешаванд.

Материкҳо (континентҳо) қисмҳои ниҳоят калони хушкӣ мебошанд, ки аз ҳама тараф бо об ихота шудаанд. Дар сатҳи Замин шаш материкро ҷудо мекунанд: Авруосиё, Африко, Амрикои Шимолӣ, Амрикои Ҷанубӣ, Антарктида ва Австралия. Ҳар як материк маҷмӯи табию худудии ба худ хос дорад.

Материкҳо ва масоҳати онҳо

Материкҳо аз рӯйи масоҳат аз ҳам фарқ мекунанд. Чӣ тавре ки аз расм маълум аст, материки аз ҳама калон Авруосиё ва аз ҳама хурд Австралия мебошад. Материкҳоро асосан укёнусоҳо аз ҳам ҷудо мекунанд, вале дар баъзе ҷойҳои сатҳи замин онҳо бо ҳам часпидаанд ва бо гарданаҳои танги обӣ (гулугоҳҳо, каналҳо) аз ҳам ҷудо мешаванд.

Қитъаҳои олам. Аз сабаби он ки инсон заминҳои навро оҳиста-оҳиста кашф кард, барои ӯ ҷудо кардани замин ба қитъаҳои олам мувофиқтар буд. Он қисми хушкӣ, ки барои аврупоиён хуб шинос буд, Олами кӯҳна номида мешуд. Олами кӯҳнаро Аврупо, Осиё ва Африко ташкил медоданд. Дар давраи Кашфиётҳои бузурги географӣ қитъаи Амрико кашф гардид, ки Олами нав номида шуд. Аз ҳама дер қитъаҳои Австралия ва Антарктида кашф шуданд. Онҳо низ ба Олами Нав дохил мешаванд.

Ҳамин тариқ, қитъаҳо низ шашто мебошанд: Аврупо, Осиё, Африко, Амрико, Австралия ва Антарктида. Фарқи қитъа аз материк дар он аст, ки ҳангоми ба қитъа ҷудо кардан, қисми калони хушкиро бо ҷазираҳои гирду атрофаш ба назар мегиранд. Дар вақти ба қитъаҳо ҷудо кардани хушкӣ рӯйи Замин материкҳои Амрикои Шимолӣ ва Амрикои Ҷанубиро ба як қитъа – қитъаи Амрико дохил мекунанд. Материки Авруосиё бошад, ба ду қитъа – қитъаҳои Аврупо ва Осиё ҷудо мешавад.

Ҳудуди ҳамаи материкҳо ва қитъаҳо (ғайр аз Антарктида) байни давлатҳо тақсим карда шудааст.

Давлатҳо. Ҳамаи давлатҳои сайёраи мо, пойтахт ва шаҳрҳои калонтарини онҳо дар харитаи сиёсии ҷаҳон нишон дода шудаанд. Ҳар як давлат қисми муайяни сатҳи заминро ишғол кардааст, низоми муайяни идоракунии ва сарҳадҳои худро дорад, ки онро *сарҳади давлатӣ* меноманд. Бисёр вақт сарҳадҳо аз ҳудудҳои табиӣ, масалан қаторкӯҳҳо, дарёҳо, кӯлҳо мегузаранд. Дар ҳолати набудани чунин ҳудудҳо ҳатти махсуси сарҳадӣ мекашанд, ки баъзан бо симхорҳо маҳкам шуда, хифз карда мешаванд.

Давлатҳои дунёро ба давлатҳои мустақил ва давлатҳои, ки аз ҷиҳати сиёсӣ озод нестанд (мустамлика), ҷудо мекунанд. Ҳоло дар рӯйи Замин зиёда аз 195 давлати мустақил вучуд дорад. Давлатҳои мустамлика хеле каманд ва онҳо асосан дар ҷазираҳо ҷойгир шудаанд.

Дар давоми таърихи инсоният давлатҳо чандин маротиба тағйир ёфтаанд. Шумораи давлатҳои мустамлика зиёд шуда, ном, пойтахт ва сарҳади давлатҳо дигар мешуданд. Баъзе давлатҳои бузург пора шуда, ба якчанд давлати хурд табдил меёфтанд. Масалан, соли 1991 давлати Иттиҳоди Шӯравӣ пора шуд ва ба ҷойи он 15 давлати мустақил пайдо шуд. Баъзе давлатҳо дар замонҳои пеш пайдо шудаанд ва то имрӯз вучуд доранд. Давлатҳои Эрон, Испания, Чин, Ҳиндустон ва Ҷопон аз ҷумлаи онҳоянд.

Ҳудуди калони материкаи Антарктида ба ягон давлат тааллуқ надорад. Мувофиқи шартномаи байналхалқие, ки соли 1959 ба имзо расидааст, ҳамаи давлатҳо дар ҳудуди он метавонанд танҳо тадқиқотҳои илмӣ баранд. Ягон давлати дунё ҳуқуқ надорад, ки ба табиати беҳамтои материкаи Антарктида зарар расонад.

Хулоса:

- Қисми хушкӣи сатҳи Заминро ба шаш материк (қисмҳои калони хушкӣ) ҷудо мекунанд: Аврусиё, Африқо, Амрикои Шимолӣ, Амрикои Ҷанубӣ, Антарктида ва Австралия.
- Дар баробари материкҳо, қисмҳои калони хушкӣи рӯйи Заминро бо ҷазираҳои атрофшон ба қитъаҳои олам ҷудо мекунанд. Қитъаҳо низ шиносаанд: Аврупо, Осиё, Африқо, Амрико, Австралия ва Антарктида.
- Ҳоло дар рӯйи Замин зиёда аз 210 давлати мустақил вучуд дорад. Ҳамаи давлатҳои кураи Замин дар харитаи сиёсии ҷаҳон тасвир ёфтаанд.

Савол ва супориш:

1. Материкҳо аз қитъаҳои олам чӣ фарқ доранд?
2. Материкҳо ва қитъаҳои оламо номбар кунед ва аз харита нишон бидиҳед.

3. Кадом материк аз ду қитъа иборат аст?
4. Дар кадом қитъаи олам ду материк ҷойгир шудааст?
5. Кадом материкҳо ва қитъаҳои олам номи якхела доранд?
6. Маҳалли аҳолинишини шумо дар кадом материк ва кадом қитъаи олам ҷойгир шудааст?

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Масоҳати тамоми сатҳи кураи Замин ба чанд км² баробар аст?

- А. 670 млн км²   Б. 510 млн км²   В. 470 млн км²   Г. 376 млн км²

2. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Аз байни гуна (вариант)-ҳои ҷадвали зер қитъаҳои оламо чудо намоед:

ҳа	не	Амрико
ҳа	не	Амрикои Шимолӣ
ҳа	не	Африко
ҳа	не	Осиё
ҳа	не	Австралия
ҳа	не	Амрикои Ҷанубӣ
ҳа	не	Антарктида
ҳа	не	Аврупо

§ 3. ОДАМОН ЧӢ ТАВР КУРАИ ЗАМИНРО ОМУХТАНД?

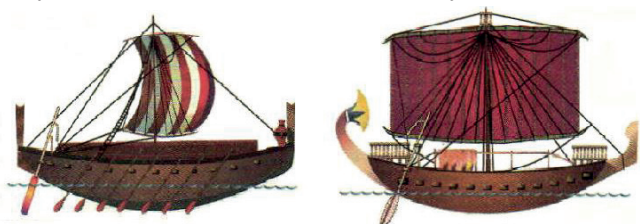
Ба хотир меорем:

- ♦ Номи сайёҳон ва кашифофони бароятон маълумро номбар кунед.
- ♦ Онҳо кадом кашифиётҳоро ба анҷом расондаанд?
- ♦ Пайдарҳами кашфи қитъаҳоро биғӯед.
- ♦ Дар замонҳои қадим оид ба сайёраи мо кадом маълумот вучуд дошт?

Маълумоте, ки мо имрӯз аз китобҳо ва дигар сарчашмаҳо дар бораи Замин ба даст меорем, натиҷаи заҳмати чандинҳазорсолаи сайёҳон, тадқиқотчиёну кашфиётчиён ва олимони географ мебошад. Ба туфайли меҳнати онҳо манзараи умумии ҷаҳони имрӯза ба вучуд омад. Дар харитаҳо мо бисёр номҳои географiero дучор меоем, ки ба номи сайёҳон, баҳрнавардон, олимон, лашкаркашон ва шахсиятҳои сиёсӣ гузошта шудаанд.

Ҳоло олимони тамоми кишварҳо Заминро дар якҷоягӣ меомӯзанд, тадқиқотҳои кайҳонӣ мебаранд, экспедитсияҳои байналхалқӣ ташкил мекунанд ва ғайра. Дар байни олимони бисёр давлатҳои ҷаҳон оид ба дастовардҳои илмӣ табодули ахбор сурат мегирад.

География дар замонҳои қадим. Сарчашмаҳои таърихӣ донишҳои аввалини географиро ба халқҳои Шарқи қадим мансуб медонанд. Халқҳои ин минтақа – форсҳо, байнаннахрайниҳо, мисриҳо ва финиқиҳо дар ташаккули донишҳои географӣ нақши муҳим бозидаанд. Шугли кишоварзӣ, савдо, ҷойгиршавии халқҳо ва ҷангу лашкаркашиҳо дониши одамонро оид ба олами атроф зиёд мекард. Ҳангоми аз биёбонҳо ва баҳрҳо гузаштан, ин халқҳо аз рӯи Офтоб, Моҳ ва ситораҳо самти сафарро муайян мекарданд. Мутафаккирони Шарқи қадим аввалин маротиба вақт ва тақвими-ро тартиб додаанд. Онҳо даври Заминро ба дараҷа, солро ба 12 моҳ тақсим намуда, ба пайдоиши тақвим асос гузоштанд.

Киштиҳои баҳрнавардони қадим

Аз рӯи навиштаҷот, расмҳо ва дигар сарчашмаҳои қадима олимони муайян кардаанд, ки мисриён ҳанӯз ҳазорҳо сол пеш ба мавзеҳои марказии Африқо экспедитсияҳо мефиристониданд. Баҳрнавардон ва савдогарони финиқӣ молҳои худро дар киштиҳо бор карда, ба саёҳати дурудароз мебароманд. Онҳо аз баҳри Миёназамин шино карда мегузаштанд ва ба уқёнуси Атлантик ворид мешуданд. Ҷазираҳои Канарро маҳз финиқиҳо кашф кардаанд. Тахминан 2600 сол пеш бо фармони фиръавни Миср аввалин маротиба баҳрнавардон бо киштиҳо дар муддати се сол атрофи материки Африқоро давр заданд ва омӯхтанд.

Дартар мутафаккирони Юнони қадим донишҳои ҷамъовардаи мардуми Шарқро боз ҳам васеътар намуданд. Онҳо кӯшиш карданд, ки пайдоиш ва сохти олами атрофшонро шарҳ диҳанд. Мамлакатҳо ва сарзаминҳои маълуми ҳамонвақтаро ба ҳарита дароварданд.

Маълумот дар бораи корҳои Ҳеродот – олим, таърихшинос ва сайёҳи Юнони қадим, ки дар асари машҳураш «Таърих дар нух китоб» дарҷ гардидаанд, то замони мо омада расидааст. Дар ин китоб Ҳеродот оид ба кишварҳои соҳили баҳри Миёназамин ва берун аз он, андозаи қалон доштани Замин ба таври васеъ маълумот додааст.

Риёзидон, ситорашинос ва географ – Эратосфен дар асрҳои II-III пеш аз давраи мо аввалин шуда даври Замиро чен кард. Эратосфен дар қорҳои худ заминҳоеро ҷудо кардааст, ки аз рӯи шароити табиӣ ва хусусиятҳои зиндагии аҳоли фарқ мекарданд. Эратосфен асосгузори илми география мебошад.

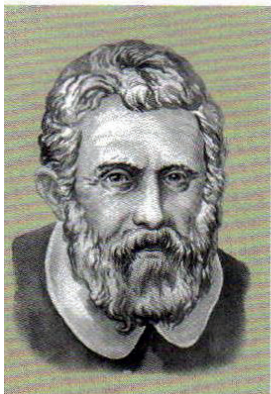
Файласуфи Юнони қадим – Арасту, устои лашкаркаши машҳур Искандари Мақдунӣ, бо роҳи мушоҳидаҳои дуру дарози ҳодисаи гирифтӣ Моҳ ва Офтоб ба ҳулосае омад, ки Замиро шакли қураро дорад.

Ҳамзамони Эратосфен, олими машҳури Юнони қадим – Птолемей дар маҷмӯаи худ «География», ки аз 8 ҷилд иборат буд, зиёда аз 8000 номи географӣ ва мавқеи (координатҳои географии) 400 нуқтаи рӯи Замиро нишон додааст. Ӯ инчунин роҳу усулҳои тартиб додани харитаҳоеро нишон додааст. Дар харитаҳои Птолемей шаҳрҳо, дарёҳо, қуллаи кӯҳҳо, ҷазираҳо ва ғайра нишон дода шуда буд.

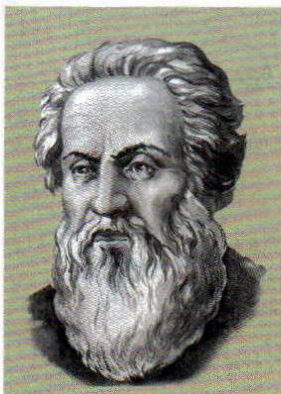
География дар асрҳои миёна. Илми география дар асрҳои миёна хеле паст рафт. Фикрҳо оид ба қурашаклии Замиро қариб фаромӯш шуданд. Дар ин давра таъсири динҳо пурзӯр гашта, тасаввуроти диниро оид ба сайёраи Замиро пуштибонӣ мекарданд.

Новобаста ба ин, дар ҳамон давра низ илм инкишоф меёфт. Миёнаҳои аср дар бисёр давлатҳо (Испания, Англия, Фаронса, Чехия ва ғ.) донишгоҳҳои аввалин қушода шуданд. Дар ин давра кашфиётҳои асосиро арабҳо ба амал мебароварданд. Илми харитакашии арабҳо дар асоси харитаҳои Птолемей рушд кард. Киштиҳои онҳо дар уқёнуси Ҳинд шино карда, дар қисмҳои шарқии Африқо мустамликаҳои худро таъсис доданд. Арабҳо бо уқёнуси Ҳинд то Чин, Ҳиндустон ва кишварҳои қанубу шарқии Осиё сафар мекарданд.

Дар миёнаҳои аср киштисозӣ бо суръати баланд тараққӣ кард. Викингҳо санъати аз гил сохтани киштиҳоеро кашф карданд. Киштиҳои вазнини гилӣ онҳоеро аз мавҷҳои азими баҳрӣ муҳофизат мекард. Дар ҳамин давра қутбнамо пайдо шуд, ки ба баҳрнавардон имкон меод то ба масофаҳои дур сафар кунанд. Норманиҳо дар асрҳои IX-XI ҷазираҳои Исландия ва Гренландияро кашф карда, то соҳилҳои Амриқои Шимолӣ расиданд. Новгородӣҳо дар ҳамин давра ба соҳилҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ сафар карда, ҷазираи Шпитсбергенро кашф карданд ва то резишгоҳи дарёи Об расиданд.

Марко Поло
(1254 – 1324)

А. Никитин
(? - 1475)

Васко да Гама
(1469 - 1524)

Дар асри XIII сайёҳ ва савдогари венециягӣ Марко Поло дар пешравию илми география саҳми босазо гузошт. Ӯ ба сарзаминҳои Осие сафар карда, заминҳои навро барои аврупоиён кушод. Марко Поло аввалин шуда, оид ба табиати кӯҳҳои Помир, Ҳиндустон ва Чин маълумот чамъ намуд.

Тоҷири рус Афанасий Никитин дар нимаи дуҷуми асри XV тавассути сарзамини Форс ва баҳри Араб ба Ҳиндустон сафар карда, оид ба мамлакатҳои дидааш маълумоти зиёдро дар асарҳояш навишт.

Давраи Кашфиётҳои бузурги географӣ. Дар баробари тараққиёти чамъияти инсонӣ илми география ҳам рушд кард. Дар давраи Кашфиётҳои бузурги географӣ савдо ва баҳрнавардӣ хеле инкишоф ёфт. Соли 1415 португалиҳо ба соҳилҳои шимолу ғарбии Африқо фуromaданд ва қад-қади соҳилҳои ғарбии Африқо то нуқтаи ҷанубии он расиданд. Дар охири соли 1492 Христофор Колумб қитъаи Амриқоро кашф кард. Аз соли 1497 то 1499 Васко да Гама бо роҳи баҳрӣ ба Ҳиндустон сафар кард. Соли 1497 Ҷон Кабот соҳилҳои Амриқои Шимолро омӯхт. Солҳои 1519-1521 Фернан Магеллан саёҳати давриоламиро анҷом дод. Дар натиҷаи кашфиётҳо маълум гардид, ки Замин курашакл аст ва ҳамаи укёнусҳо бо ҳам пайваст буда, қисми зиёди сатҳи Замиро об ташкил медиҳад.

Давраи экспедитсияҳои илмӣ. Дар асрҳои XVII-XIX ҷусту-ҷӯии роҳҳои нави баҳрӣ дар атрофи материкҳо ва заминҳои нав дар укёнусҳо идома ёфтанд. Қисмҳои то ҳол барои илм

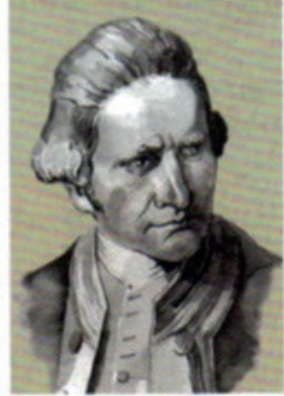

Ф. Магеллан
(1470 - 1521)

Дежнёв С. И.
(1605 - 1673)

Ч. Кук
(1728 - 1779)

номаълуми материкҳо тадқиқ карда шуданд. Бо ташаббуси ҳукумати Русия экспедитсияҳои калон барои таҳқиқи қисмҳои шимолӣ, шимолу шарқии материки Авруосиё ва соҳилҳои шимолу ғарбии Амрикои Шимолӣ ташкил карда шуданд.

Дар асри XIX системаи мустамликадорӣ давлатҳои Аврупо ба авҷи аълояш расид. Барои ҷустуҷӯи заминҳо ва манбаҳои даромади нав экспедитсияҳо ба қисмҳои дохилии материкҳо ташкил карда мешуданд. Аз тарафи Р. Амундсен, Р. Скот ва Ф. Нансен минтақаҳои қутбии Замин омӯхта шуданд. Дар ин давра оид ба сохти атмосфера, ҳаракати анбӯҳҳои ҳаво ва пайдоиши релефи Замин аввалин маълумоти назариявӣ пайдо шуданд. Оид ба ягонагии табиати Замин ақидаҳои аввалин пайдо шуданд.

Давраи муосири инкишофи донишҳо оид ба Замин. Ин давра ба истифодаи методҳои нави омӯзиши Замин, ташкил намудани созмонҳои махсуси илмӣ, ки мақсадашон гузаронидани тадқиқотҳои илмӣ мебошад, вобаста аст. Аз тарафи бисёр давлатҳои ҷаҳон экспедитсияҳои калони илмӣ ба Қутбҳои Шимол ва Ҷануб (Арктика ва Антарктика) ташкил карда шуда, омӯзиши қуёнусҳо ба таври васеъ ба роҳ монда шуда буд.

Ба ин тадқиқотҳо киштии «Челленжер»-и англисҳо асос гузошта, киштиҳои дигари илмӣ онро давом доданд. Дар солҳои 60-уми асри XX зиёда аз 67 мамлакати ҷаҳон дар омӯзиши сайёраи Замин аз рӯи барномаи «Соли байналхалқии геофизикӣ» иштирок карданд.

Ба кайҳон равон кардани радифҳои маснӯи Замин ва киштиҳои кайҳонӣ дар омӯзиши Замин имкониятҳои навро ба вучуд овард.

Бо саъю кӯшиши олимони бисёр кишварҳои ҷаҳон илми география бо кашфиётҳои нав бойгардид. Географҳо қонуниятҳои ҷойгиршавии шаклҳои калони релјефро муайян карда, роҳҳои омӯзиши даврзании анбӯҳҳои ҳавои атмосфера ва хокро ҳамчун унсурҳои муҳими табиат таҳия намуданд. Омӯзиши маҷмӯи табиӣ, хусусан Табақаи географии Замин яке аз вазифаҳои асосии илми география гардид. Ҳамин тариқ, география мунтазам аз илми тасвирию маълумотдиҳӣ ба илми шарҳдиҳандаи хусусиятҳои табиат ва аҳолии Замин табдил ёфт.

Хулоса:

- *Маълумоте, ки мо имрӯз дар бораи Замин дар даст дорем, натиҷаи заҳмати чандинҳазорсолаи сайёҳон, тадқиқотчиён, кашиофон ва олимони географ мебошад.*
- *Донишҳои аввалини географиро ба халқҳои Шарқи қадим – форсҳо, байнаннаҳрайнӣҳо, мисриҳо ва финиқӣҳо мансуб медонанд.*
- *Дар асрҳои миёна баробари тараққиёти ҷамъияти инсонӣ илми география ҳам рушд кард. Ин даврро ҳамчун давраи Кашифиётҳои бузурги географӣ мешиносанд.*
- *Давраи муосири инкишофи илми география ба истифодаи методҳои нави омӯзиши Замин, таъкил намудани созмонҳои махсуси илмӣ, ки мақсадашон гузаронидани тадқиқоти илмӣ мебошад, вобаста аст.*

Савол ва супориш:

1. *Давраҳои асосии ҷамъ шудани донишҳои географиро номбар кунед.*
2. *Мазмуни матни «Одамон чӣ тавр кураи Заминро омӯхтанд»-ро дар нақша тасвир кунед.*
3. *Кадам саёҳат ё экспедитсияҳо ба кашфиётҳои муҳими географӣ сабаб шуданд?*
4. *Кашфиётро, ки шумо барои худ аз хондани матни китоб ё дигар сарчашмаҳо гирифтед, номбар кунед.*
5. *Географияи имрӯза ба кадом масъалаҳо машғул аст?*

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Ба туфайли меҳнати бисёр олимон, сайёҳон ва баҳрнаврдони халқҳои гуногун манзараи умумии _____ ба вучуд омад.

2. Мувофиқа кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Олимонро бо корнамоишон дар чадвали зер муайян кунед:

1. Марко Поло	А. Аввалин маротиба китъаи Амрикоро кашф кардааст.
2. Христофор Колумб	Б. Аввалин маротиба саёҳати давриоламиро анҷом додааст.
3. Васко да Гама	В. Зимни сафарҳои тичоратӣ сарзаминҳои Осиёро омӯхтааст.
4. Фернан Магеллан	Г. Аз ҷануби Африқо сафар карда, ба Ҳиндустон роҳи баҳрӣ кушод.

§ 4. ХАРИТА – САРЧАШМАИ АСОСИИ МАЪЛУМОТИ ГЕОГРАФӢ

Ба хотир меорем:

Аз курси географияи синфи 6-ум ба хотир оред:

- *Харитаи географӣ чист?*
- *Харита аз нақшаи маҳал чӣ фарқ дорад?*
- *Миқёси харита чист?*
- *Кадам ченкунӣҳоро аз рӯйи харита иҷро кардан мумкин аст?*

Шумо аз омӯзиши курси географияи синфи 6-ум медонед, ки харита тасвири хурдкардашудаи Замин дар рӯйи коғаз буда, ихтирои бузурги инсон мебошад. Ҷамъияти инсонӣ дар давоми таърихи инкишофи худ ҳамеша аз харита истифода бурдааст. Ҳамаи тадқиқотҳои географӣ аз харита оғоз ёфта, баъди ворид кардани натиҷаҳои он ба харита ба анҷом мерасад. Харита сарчашмаи асосии дониш ба ҳисоб рафта, кор карда тавонида бо харита методи муҳими донишандӯзӣ мебошад.

Муҳим будани харитаро дар ҳаёти инсон чӣ тавр шарҳ додан мумкин аст? Харита ба мо имкон медиҳад, ки мавқеи ҷойгиршавии объектҳо (кӯҳҳо, дарёҳо, кӯлҳо, шаҳрҳо) ва хусусият (баландии кӯҳҳо, андозаи кӯлҳо, дарозии дарёҳо)-и онҳоро муқоиса кунем. Масалан, ба харитаи сиёсии Тоҷикистон нигоҳ карда, мо метавонем ба зудӣ муайян кунем, ки кадом шаҳрҳо дар шимол ва кадомаш дар ҷануби кишвар ҷойгир шудаанд. Ҳангоми кор бо харита имкони яқбора мушоҳида намудани қисми муайяни сатҳи Замин ё тамоми қураи Замин вучуд дорад. Нисбати ҳамдигар ҷойгир шудани материкҳо, шакли материкҳо ва уқёнусҳо, ҷойгиршавии минтақаҳои иқлимӣ ва зонаҳои табииро танҳо дар

харита дуруст мушоҳида кардан мумкин аст. Бо ёрии харита оид ба бисёр ҳодисаю қонуниятҳои табиат ва аҳолии кураи Замин хулосаи зарурӣ баровардан мумкин аст. Харита дар ҳен кардани масофаи байни объектҳои гуногун, муайян кардани чуқурии оби баҳру уқёнусҳо ва баландиҳо аз сатҳи баҳр ба мо ёрӣ мерасонад.

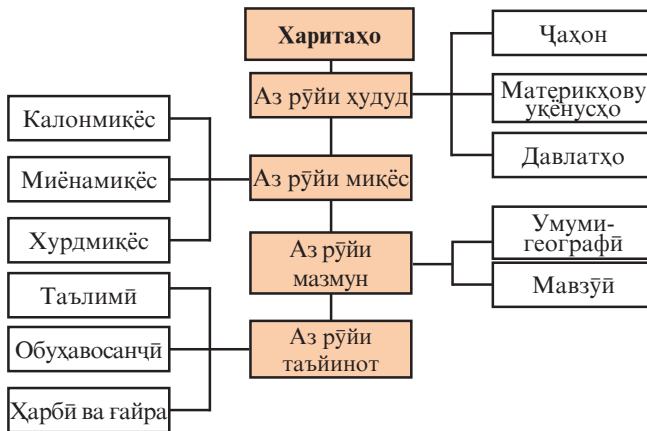
Ҳамин тариқ, харита на танҳо манбаи маълумоти географӣ, балки воситаи махсуси иттилоотӣ ба ҳисоб меравад. Мазмуни харитаро бо матн ва ё суҳан иваз кардан душвор аст. Беҳуда нест, ки дар таърихи инсоният харита пештар аз хат ба вучуд омадааст.

Дар замони қадим одамон мавқеи худро аз рӯи ҷойгиршавии дарёҳо, кӯлҳо, ҷангалҳо, теппаҳо ва ғайра муайян мекарданд. Ҷойҳоеро, ки барои онҳо маълум буд, дар девори ғорҳо, дар сангҳои ҳамвор ва танаи дарахтон тасвир мекарданд. Дар оғоз одамон объектҳои табииро дар шакли ҳақиқиашон тасвир мекарданд. Баъдтар, баробари зиёд шудани тасаввурот оид ба табиат, истифода бурдани аломатҳои шартиро омӯхтанд.

Аввалин харитаҳои географии ҳақиқӣ асрҳои VIII-VI пеш аз мелод, дар Юнон пайдо шудаанд. Дар давраи Империяи Рум (90-168-и мелодӣ), хусусан бо ташаббуси Клавдий Птолемей – харитасоз, математик ва ситорашиноси юнонӣ, санъати харитасозӣ хеле рушд карда буд. Дар давоми тамоми таърихи инкишофи ҷамъият харитасозӣ мунтазам такмил ёфт, дақиқии харитаҳо афзуд, тарзу усулҳои харитакашӣ иваз шуд ва аёнияти онҳо хубтар гашт. Барои беҳтар шудани хусусияти харитаҳо тадқиқотҳои кайҳонӣ нақши муҳим бозиданд.

Ба гурӯҳҳо ҷудо кардани харитаҳо. Дар раванди таҳсил ва баъд шумо бо харитаҳои гуногун дучор меед. Барои он ки харитаҳоро ҳамчун сарчашмаи маълумоти географӣ дуруст истифода баред, бояд таъйинот ва хусусиятҳои онҳоро донед. Харитаҳоро аз рӯи чор хусусият ба гурӯҳҳо ҷудо мекунанд: 1. Аз рӯи дарбаргирии ҳудуди тасвиршаванда; 2. Аз рӯи микёс; 3. Аз рӯи мазмун; 4. Аз рӯи таъйинот (нигаред ба нақшаи зер).

Аз рӯи масоҳати дарбаргирии ҳудуд се гурӯҳи харитаҳоро ҷудо мекунанд: 1 – харитаҳои ҷаҳонӣ (харитаи табиӣ ва сиёсии ҷаҳон, харитаи нимкураҳо); 2 – харитаи материкҳо, қисмҳои онҳо ва уқёнусҳо; 3 – харитаи давлатҳо ва қисмҳои онҳо.

Таснифоти харитаҳо

Худуди дарбаргирандаи харита ба миқёси он вобаста аст. Нақшаҳо ва харитаҳои топографӣ, ки дар онҳо қисми хурди Замин тасвир меёбанд, ба гурӯҳи харитаҳои калонмиқёс дохил мешаванд. Миқёси чунин харитаҳо то 1:200 000 мешаванд. Миқёси харитаҳои миёнамиқёс аз 1:200 000 то 1:1 000 000-ро дар бар мегиранд. Харитаҳои хурдмиқёс аз 1: 1000 000 хурдтар сохта мешаванд. Ҷамаи харитаҳои китоби дарсӣ ва атласҳо хурдмиқёсанд.

Миқёсро дар харитаи ҷаҳон аз рӯйи материкҳо, уқёнусҳо ва давлатҳо муқоиса кунед. Муайян кунед, ки дар кадом харитаҳо миқёс калон ва дар кадомаш хурдтар аст. Сабабаширо бо ҳамсинфон муҳокима кунед.

Тасвири нимҷазираи Арабистонро дар харитаи ҷаҳон ва харитаи Аврусиё муқоиса карда, хулоса бароред.

Ҷар қадар андозаи худуди тасвиршаванда калон бошад, ҳамон қадар миқёс хурд мешавад. Баробари хурд шудани миқёси харита муфассалии тасвири объектҳои географӣ ва дақиқии ченкунӣ аз рӯйи харита кам мешавад.

Аз рӯйи мазмун харитаҳоро ба умумигеографӣ ва мавзӯӣ ҷудо мекунанд. Харитаҳои умумигеографӣ унсурҳои асосии маҳал (релиеф, дарёҳо, кӯлҳо, нуқтаҳои аҳолинишин, роҳҳо, сарҳадҳо ва ғайра)-ро тақрибан бо муфассалии якхела тасвир мекунанд. Масалан, яке аз харитаҳои умумигеографӣ харитаи топографӣ мебошад, ки дар он унсурҳои худуди тасвиршаванда

ба таври муфассал нишон дода шудааст. Харитаи сиёсии ҷаҳон, харитаи табиӣи ҷаҳон, харитаҳои сиёсию табиӣи нимкураҳо ва материкҳоро низ ба қатори харитаҳои умумигеографӣ дохил кардан мумкин аст. Харитаҳои мавзӯӣ, баръакс, як ё ду унсури табиат, хоҷагӣ ё аҳолиро дар бар мегиранд. Масалан, харитаҳои хок, обҳо, иқлим, аҳоли, соҳаҳои саноат ва ғайра харитаҳои мавзӯӣ мебошанд. Мазмуни харитаҳои мавзӯӣ ба муҳтавои мавзӯи омӯхташаванда вобаста аст. Масалан, дар харитаи хок ҷойгиршавии хелҳои хок ва дар харитаи иқлим тақсмоти ҳарорат, боришот, самти бодҳо нишон дода мешаванд. Унсурҳои дигари ин харитаҳо (шаҳрҳо, дарёҳо ва ғайра) ҳамчун нишона хизмат мекунанд.

Ҳар як харита бо мақсаде таҳия карда мешавад, ки вобаста ба он таъйиноти харитаро муайян мекунанд. Аз рӯи таъйинот харитаҳои таълимӣ, обуҳавосанҷӣ, роҳбӣ, ҳарбӣ ва ғайраро фарқ мекунанд. Дар мактаб ва дигар муассисаҳои таълимӣ аз харитаҳои таълимӣ истифода мебаранд.

Гурӯҳи махсусро харитаҳои компютерӣ ташкил медиҳанд. Ин харитаҳо мебошанд, ки дар экрани компютер мебароянд. Бо ёрии харитаҳои компютерӣ бисёр масъалаҳои таълимиро ҳал кардан мумкин аст. Масалан, пайдоиши бодҳои мавсимӣ (муссонҳо), вобастагии ҷойгиршавии минтақаҳои табиӣ (зонаҳои табиӣ) аз минтақаҳои иқлимӣ, муайян кардани минтақаҳои зилзила дар сатҳи Замин ва ғайра.

Сатҳи Заминро танҳо дар глобус дуруст тасвир кардан мумкин аст, зеро кура будани Замин дар глобус таҷассум ёфтааст ва глобус асли хурдкардашудаи Замин мебошад. Тартиб додани харита кори мушкӣ ва хеле заҳматгараз аст, чунки сатҳи курамонандро дар ҳамворӣ тасвир кардан душвор аст. Олимони барои ин кор аз усулҳои математикии тасвири харитаҳо истифода мебаранд. Қариб дар ҳамаи харитаҳо хатоҳои тасвири вучуд доранд.

Хулоса:

- *Харита сарҷаъмаи асосии дониш ба ҳисоб рафта, ҳамаи тадқиқоти географӣ аз харита оғоз меёбанд ва бо харита ба анҷом мерасанд.*
- *Аввалин харитаҳои географӣ ҳақиқӣ дар Юнон, асрҳои VIII-VI пеш аз мелод пайдо шудаанд.*
- *Дар давоми таърихи инкишофи ҷамъияти инсонӣ харита мунтазам тақмил ёфтааст.*
- *Харитаҳоро аз рӯи чор хусусият ба гурӯҳҳо ҷудо мекунанд: аз рӯи дарбаргирии ҳудуди тасвиришаванда, аз рӯи миқёс, аз рӯи мазмун ва аз рӯи таъйинот.*

Савол ва супориш:

1. Харита дар ҳаёти инсон чӣ аҳаммият дорад?
2. Бо мисолҳо исбот кунед, ки харита сарчашмаи асосии маълумоти географӣ мебошад.
3. Хусусиятҳои асосии харитаро шарҳ диҳед.
4. Кадоме аз ин миқёсҳо калонтаранд: 1:25 000 000 ё 1:120 000 000? Фикрҳоятонро бо мисолҳо асоснок кунед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларао пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

“Барои он ки харитаҳоро ҳамчун _____ маълумоти географӣ дуруст истифода бурда тавонем, бояд таъйинот ва хусусияти онҳоро хуб донем”:

А. Миқёси
Б. Ҳудуди
В. Заҳмати
Г. Сарчашмаи

2. Мувофиқ кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Мувофиқати таснифоти харитаҳоро дар ҷадвали зер муайян кунед:

1. Аз рӯйи худуд	А. Ба харитаҳои таълимӣ, ҳарбӣ, обуҳавосанҷӣ, роҳёбӣ ва ғайраҳо ҷудо мешаванд
2. Аз рӯйи мазмун	Б. Се хел мешаванд: калон (то 1:200 000), миёна (аз 1:200 000 то 1:1000 000) ва хурд (аз 1:1000 000 хурдтар)
3. Аз рӯйи миқёс	В. Ба харитаи ҷаҳон, нимкураҳо, материкҳо, уқёнусҳо, давлатҳо ва қисмҳои онҳо ҷудо мешаванд
4. Аз рӯйи таъйинот	В. Ба харитаҳои умумигеографӣ ва мавзӯӣ ҷудо мешаванд

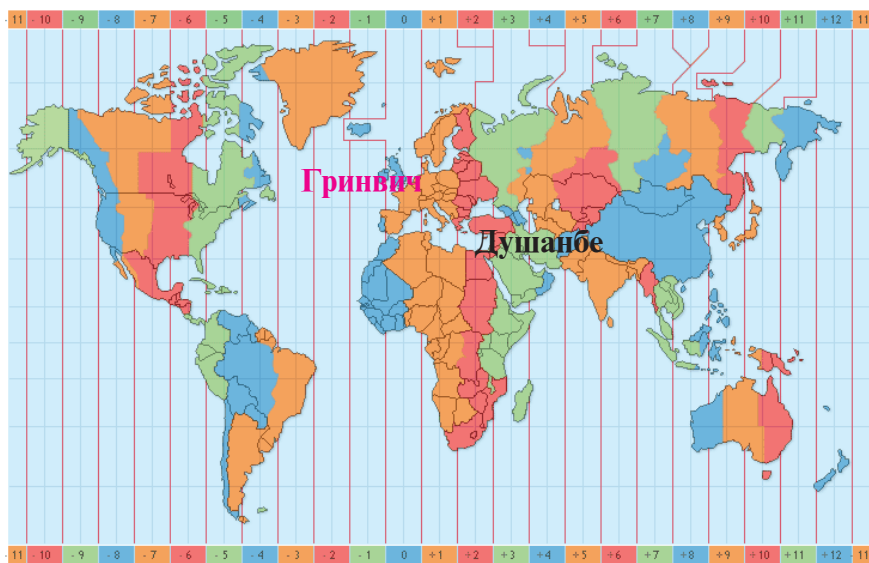
§ 5. МИНТАҚАҲОИ СОАТӢ ДАР КУРАИ ЗАМИН

Ба хотир меорем:

- Барои чӣ дар рӯйи Замин шабу рӯз иваз мешавад?
- Оё дар ҳама ҷойи рӯйи Замин вақт баробар аст?
- Шабонарӯзро ба чанд соат ҷудо мекунанд?

Ҳангоми саёҳат кардан ба минтақаҳои гуногуни сайёраи Замин одам дар вақтҳои гуногуни шабонарӯз меафтад. Дар Замин рӯзи нав аз канорҳои шарқии материки Авруосиё оғоз меёбад ва дар худудҳои ғарбии қитъаи Амрико ва Уқёнусия (Океания) рӯз ба анҷом мерасад. Воқеият чунин аст, ки дар як лаҳзаи муайян дар минтақаҳои гуногуни кураи Замин соат вақти гуногуни шабонарӯзро нишон медиҳад. Ин аз он сабаб аст, ки Замин дар атрофи меҳвари худ давр мезанад. Замин дар атрофи меҳвари худ дар муддати 24 соат як даври пурраро анҷом медиҳад, ки онро

шабонарӯз меноманд. Бо вучуди ин, дар ҳамаи як хатти меридиан, дар ҳамаи нуктаҳои рӯи Замин, аз қутби Шимол то қутби Ҷануб вақт як хел мебошад. Инро вақти офтобӣ ё вақти маҳаллӣ меноманд. Вақти маҳаллиро истифода бурдан он қадар мувофиқ нест. Бинобар ин мувофиқи созишномаи байналхалқӣ қураи Замиро ба 24 минтақаи соатӣ тақсим намуда, вақти минтақавии соатиرو муайян кардаанд. Минтақаҳои соатӣ аз 0 то 23 номгузорӣ шудаанд. Дар доираи ҳар як минтақа вақти ягона мавҷуд аст. Ҳар як минтақаи соатӣ аз рӯи меридиан (тӯл)-ро бо паҳноии 15° ҷудо карда шудааст (тамоми қураи Замин – 360° -ро ба 24 соат тақсим намуда, 15° -ро ҳосил кардаанд). Вақт дар минтақаҳои соатии ҳамсоя аз ҳамдигар як соат фарқ мекунад.

Минтақаҳои соатӣ дар рӯи Замин

Минтақаҳои соатириро дар Замин аз ғарб ба шарқ, аз рӯи меридиани нулӣ (ибтидоӣ) ҳисоб мекунад. Ин меридиан аз болои расадхонаи Гринвичи шаҳри Лондон мегузарад. Вақти меридиани Гринвичро вақти умумичаҳонӣ меноманд. Рақами ҳар як минтақаи соатӣ нишон медиҳад, ки он аз минтақаи Гринвич чанд соат фарқ дорад. Масалан, шаҳри Душанбе дар минтақаи панҷуми соатӣ ҷойгир шудааст, бинобар ин фарқи вақти он аз Гринвич 5 соатро ташкил медиҳад. Вақти Душанбе аз вақти Гринвич 5 соат пеш аст.

Мафҳуми минтақаи соатӣ ду мазмуни асосӣ дорад:

1. Минтақаи соатию географӣ – минтақаи шартие, ки дар сатҳи Замин аз рӯйи меридианҳо, баъди ҳар 15° ҷудо карда шудааст;

2. Минтақаи соатию маъмурӣ – қисми сатҳи Замин, ки дар он мувофиқи баъзе қонунҳо вақти расмӣ муайян карда шудааст. Дар асл, ба хотири нигоҳ доштани вақти якхела дар худуди муайяни маъмурӣ (ноҳия, вилоят, давлат) аз сарҳади минтақаи соатӣ мебароянд.

Минтақаҳои соатӣ дар гирдогирди кураи Замин нисбати меридиани ибтидоӣ (Гринвич) ба таври мусбӣ (+) ва манфӣ (-) нишон дода мешаванд. Минтақаҳои соатие, ки аз меридиани ибтидоӣ ба самти шарқ то меридиани 180° ҷойгир шудаанд, бо аломати “+” ва ба самти ғарб бо аломати “-” ишора карда мешаванд. Дар қутбҳои Шимол ва Ҷануб, ки меридианҳо дар як нуқта муттаҳид мешаванд, фаҳмиши минтақаи соат маънои худро гум мекунад.

Вақти декретӣ. Вақти декретӣ вақти минтақавиеро меҳисобанд, ки дар фасли тирамоҳ (якшанбеи охири моҳи октябр) як соат зиёд карда мешавад ва дар фасли баҳор (охири моҳи март) ба вақти аввала бармегардад. Дар амал ин як соат қафо бурдани ақрабаки соат аст. Мисол, фарз кардем, ки ман то дирӯз соати 7-и субҳ аз хоб мехестам, баъди гузарондани ақрабаки соати 7:00-и дирӯза имрӯз ба 6:00 табдил ёфтааст, пас ман метавонам боз як соати дигар хоб кунам. Вақти декретӣ соли 1930 бо қарор (декрет)-и давлати Иттиҳоди Шӯравӣ қорӣ шуда буд ва аз ин хотир вақти декретӣ ном гирифт.

Вақти тобистона. Баргаштан аз вақти декретӣ ба вақти аввала (минтақавӣ)-ро вақти тобистона меноманд. Ҳангоми баргаштан ба вақти тобистона рӯзи якшанбеи охири моҳи март ақрабаки як соат пеш бурда мешавад. Яъне, вақти дирӯзаи 7:00 имрӯз ба 8:00 табдил меёбад. Вақти декретӣ ва тобистонаро бо мақсади самаранок истифода бурдани равшании рӯз ва сарфаи қувваи барқ қорӣ карда буданд.

Дар бисёр кишварҳои ҷаҳон вақти декретӣ ва тобистона интиҳоб шудааст. Вале ҳамаи давлатҳои ҷаҳон аз рӯйи он амал намеkunанд. Вобаста ба шароити маҳал ва тақсмоти маъмурӣ мамлакатҳои минтақаҳои гуногуни ҷаҳон аз вақти ба ҳадашон мувофиқ истифода мебаранд. Дар Тоҷикистон вақти декретӣ ва

тобистона соли 1991 бекор карда шуд ва ҳоло кишвари мо аз вақти минтақавӣ истифода мебарад.

Минтақаҳои соатӣ дар баҳру уқёнусҳо. То соли 1920 ҳамаи киштиҳои, ки дар баҳри кушод шино мекарданд, аз вақти маҳаллӣ (вақти офтобӣ) истифода мебуданд. Дар киштиҳои соатҳои махсуси офтобӣ вучуд доштанд, ки аз рӯйи он вақтро муайян мекарданд. Соли 1917 дар конфронси байни давлатҳои Англия ва Франция масъалаи муайян кардани вақт дар оби баҳру уқёнусҳо тавсия дода шуд, ки ҳамаи киштиҳои дар баҳру уқёнусҳо аз рӯйи вақти минтақаҳои соатӣ (вақти умумичаҳонӣ) амал кунанд. Мувофиқи он ҳамаи киштиҳои дар вақти дохил шудан ба ҳудудҳои обии ин ё он давлат бояд вақти ҳамон давлатро риоя кунанд. Ин қоида дар давоми солҳои 20-уми асри гузашта қариб ҳамаи давлатҳо қабул карданд.

Хулоса:

- *Дар Замин рӯзи нав аз қанорҳои шарқии материки Аврусиё оғоз гардида, дар ҳудудҳои ғарбии қитъаи Амрико ва Уқёнусия (Океания) ба анҷом мерасад.*
- *Замин дар атрофи меҳвари худ дар муддати 24 соат як даври пурраро анҷом медиҳад, ки онро шабонарӯз меноманд.*
- *Дар ҳамон як хатти меридиан, дар ҳамаи нуқтаҳои рӯйи Замин, аз қутби Шимол то қутби Ҷануб вақт як хел мебошад, ки онро вақти офтобӣ ё вақти маҳаллӣ меноманд.*
- *Қураи замин ба 24 минтақаи соатӣ тақсим карда шудааст.*
- *Ҳар як минтақаи соатӣ аз рӯйи меридиан (тӯл)-ҳо бо паҳноии 15⁰ ҷудо карда шудааст.*
- *Вақти декретӣ ва вақти тобистона бо мақсади самаранок истифода бурдани равшании рӯз ва сарфаи қувваи барқ қорӣ карда шудааст.*

Савол ва супориш:

1. *Аз рӯйи харитаи минтақаҳои соатӣ муайян кунед, ки ҳар як материк дар чанд минтақаи соатӣ ҷойгир шудааст.*
2. *Агар аз Тоҷикистон ба давлати Ҷопон (Япония) сафар кунем, акрабаки соатро чӣ қадар пеш бурданамон лозим аст?*
3. *Барои чӣ тағйирёбии вақтро дар рӯйи Замин ҳодисаи қонунӣ меноманд?*
4. *Ҳисоби вақт дар рӯйи Замин аз кадом меридиан оғоз мегардад?*

5. Хусусиятҳои вақти декретӣ ва вақти тобистонаро шарҳ диҳед.
6. Дар баҳрҳо аз рӯйи кадом вақт истифода мебаранд?

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Дар ҳамон як хатти меридиан, дар ҳамаи нуктаҳои рӯйи Замин, аз қутби Шимол то қутби Чануб вақт як хел мебошад, ки онро _____ меноманд?

- А. Вақти декретӣ
- Б. Вақти тобистона
- В. Вақти маҳаллӣ
- Г. Шабонарӯз

2. Дар хоначаҳои холии ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	бо паҳноии 15° ҷудо карда шудааст
	ҳар як минтақаи соатӣ аз рӯйи меридиан (тӯл)-ҳо
	аз ҳамдигар як соат фарқ мекунад
	вақт дар минтақаҳои соатии ҳамсоя

§ 6. НАЗАРИЯИ ПЛИТАҲОИ ЛИТОСФЕРӢ.

ПЛАТФОРМАҲО ВА МИНТАҚАҲОИ ЧИНДОРШАВӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ Фарқи қири Замин аз Литосфера дар чист?
- ♦ Қири материкии Замин аз қири укёнусӣ чӣ фарқ дорад?
- ♦ Астеносфера чист?

Сайёраи Замин тахминан 4,6 млрд сол пеш пайдо шудааст. Мавқеи ҳозираи географии материкҳо ва укёнусҳо, хусусияти релйефи онҳо – натиҷаи инкишофи дурударози геологии Замин мебошад. Оид ба ташаккули сатҳи Замин, аз ҷумла инкишофи қисмҳои калони он – материкҳо ва укёнусҳо якҷанд фарзия вучуд дорад.

1. Фарзияи А. Вегенер – Ҳаракати континентҳо (қисмҳои хушкӣ). Соли 1912 олими олмонӣ Алфред Вегенер (1880–1930) фарзияи ҳаракати континентҳоро пешниҳод кард. Мувофиқи ақидаи ӯ, замони пеш дар Замин танҳо як континенти бузург бо номи *Пангея* вучуд дошт ва онро як укёнус – *Панталасса* ихота карда буд (нигаред ба расми зер).

Қариб 200 млн сол пеш Пангея ба ду материки калон – *Лавразия* ва *Гондвана* тақсим шуд. Дар байни онҳо укёноси *Тетис* чой гирифт. Аз Лавразия қисми зиёди материки Авруосиё,

Амрикои Шимолӣ ва ҷазираи Гренландия пайдо шуданд. Аз Гондвана Амрикои Ҷанубӣ, Африко, Антарктида, Австралия ва нимҷазираҳои Ҳиндустон ва Арабистон пайдо шуданд. Материкҳо мунтазам аз ҳамдигар дур шуда, дар давоми миллионҳо сол оҳиста-оҳиста шакли ҳозирашонро гирифтанд. Аммо фарзияи Вегенер фаҳмонда натавонист, ки кадом қувваҳо материкҳоро маҷбур мекунанд, ки дар қабати болоии мантия – астеносфера ҳаракат кунанд.

300 млн. сол пеш

150 млн. сол пеш

50 млн. сол пеш

Замони ҳозира

Баъди 50 млн. сол

Ҳаракати қисмҳои калони хушкӣ (континентҳо)

2. Назарияи пайдоиши пластаҳо (пораҳо)-и литосферӣ. Дар солҳои 60-уми асри XX, вақте ки системаи каторкӯҳҳои байни-уқёнусӣ кашф гардид, олимони назарияи пластаҳои литосфериро пешниҳод намуданд. Мувофиқи ин назария литосфераи Замин аз пластаҳо (пораҳо)-и калони алоҳида иборат аст.

Плитаҳои литосферӣ – қисмҳои устувори литосфера мебошанд, ки дар рӯйи астеносфера бо суръати суст ҳаракат мекунанд.

Дар Замин қариб 20 плаитаи литосферӣ вучуд дорад. Онҳо қисми материкӣ ва укёнусии кишри Заминро дар бар гирифтаанд. Фафсии плаитаҳои литосферӣ дар материкҳо 150-200 км ва дар укёнусҳо то 50 км аст. Плитаҳои калонтарини литосферӣ – плаитаи Авруосиё, Ҳинду Австралия, Шимоли Амриқой, Ҷануби Амриқой, Африқой ва Антарктикӣ мебошанд.

Плитаҳои литосферӣ метавонанд аз ҳам дур шаванд, бо ҳам бархӯранд ва ба таври мувозӣ бо ҳам баробар ҳаракат кунанд. Дар укёнусҳо сарҳади плаитаҳои литосфериро қаторкӯҳҳои байниукёнусӣ ва новаҳои чуқуроб ташкил медиҳанд. Дар қаторкӯҳҳои байниукёнусӣ моддаҳои мантия мунтазам ба боло мебароянд ва хунук шуда, саҳт мешаванд. Дар натиҷа қанорҳои шикасташудаи он доимо васеъ мешавад ва дар ҷойи онҳо қисмҳои ҷавони кишри укёнусии Замин пайдо мешаванд. Масалан, дар Қаторкӯҳи мобайни Атлантик, ки баландиаш қариб 3,5 км аст, дар новаҳои чуқуроб як плаитаи литосферӣ ба зери плаитаи дигар медарояд.

Суръати ҳаракати плаитаҳои литосферӣ ҳангоми бо ҳам бархӯрдан 5-10 мм ва ҳангоми дуришавӣ 10-18 см дар як солро ташкил медиҳанд.

Ҳангоми ба ҳамдигар дучор омадани плаитаи пурқуввати материкӣ ва плаитаи тунуки укёнусӣ, плаитаи укёнусӣ ба зери плаитаи материкӣ медарояд, ғӯта мезанад. Дар зери Замин плаитаи укёнусӣ то мантия меравад ва аз нав гудохта мешавад. Плитаи материкӣ ба боло бардошта шуда, ба чинсҳои шикастаи чиндоршуда табдил меёбад. Дар натиҷаи чунин таъсирирасонии байниҳамдигарии плаитаҳои литосферӣ дар қанори материк қаторкӯҳҳои баланд ё қазираҳои зеробӣ пайдо мешаванд. Ин ҳангом дар укёнус чуқуробаҳо ва фуруҳамидаҳои зеробӣ пайдо мешаванд.

Дар натиҷаи бо ҳам бархӯрдани ду плаитаи литосферии материкӣ чинсҳо майда шуда, чинҳо ва кӯҳҳои ҷавонро ба вучуд меоранд. Айнан ҳамин ҳодиса дар сарҳади плаитаҳои Авруосиё

ва Ҳинду Австралия ба назар мерасад, ки дар натиҷа кӯҳҳои баландтарини ҷаҳон – Ҳимолой ба амал омаданд (нигаред ба расми зер).

Ҳаракати пластаҳои литосферӣ

Гафсии чинсҳои таҳшинии платформа ба ҳисоби миёна 3 км ва аз ҷама зиёд то 20 км-ро ташкил медиҳад. Масалан, гафсии чинсҳои таҳшинӣ дар Пастии наздиқаспӣ аз 20 км зиёдтар аст.

3. Платформаҳо ва минтақаҳои чиндоршавӣ. Материкҳо дар болои қитъаи нисбатан мустақами қишри Замин – платформаҳо ҷойгир шудаанд.

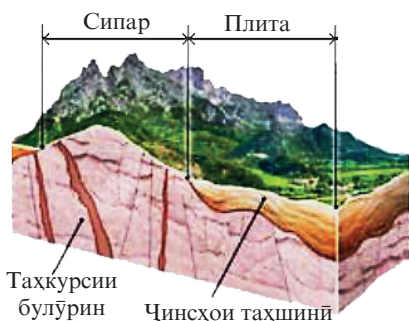
***Платформа** – қисми қалон ва нисбатан мустақами қишри Замин мебошад, ки аз таҳкурсии булӯрин ва чинсҳои таҳшинӣ иборат аст.*

Платформаҳо сохти дуқабата доранд. Таҳкурсии қадимаи платформа, ки аз чинсҳои магматикӣ ва метаморфӣ иборатанд, таҳкурсии булӯрин номида мешавад. Қабати болоии платформа аз чинсҳои таҳшинии нисбатан ҷавон иборатанд. Асосан платформаҳо релйефи ҳамвор дошта, дар онҳо ходисаҳои ба амал омадани вулкони ва зилзила мушоҳида намешавад. Дар ҳудуди платформа пласта ва сипарҳо ҷудо мекунаанд.

***Пластиа платформа** – қисми платформаест, ки бо чинсҳои таҳшинӣ нӯшида шудааст.*
***Сипар** – барҷастагии платформа аст, ки дар он таҳкурсии кристаллӣ ба рӯи Замин баромадааст.*

Дар релйеф ба пластаҳои платформӣ – ҳамвориҳои паст ва ба сипарҳо – ҳамвориҳои баланд тааллуқ доранд. Бисёр сарватҳои

табиии маъданӣ дар сипарҳо чойгир шудаанд, масалан марганетс, маъдани оҳан, уран ва алмос. Дар чинсҳои таҳшинии платформа нафт, гази табиӣ, ангишт, намакҳо ва ғайра ҳосил мешаванд.

Сохти платформаҳо

Платформаҳои қадима платформаҳои ҷавон ҳамроҳ мешаванд (онҳоро платформа меноманд), масалан: Сибири Ғарбӣ ва Турон. Таҳкурсии онҳо дар зинаҳои дертари инкишофи қишри Замин пайдо шуда, асосан аз чинсҳои таҳшинӣ ва вулконики иборатанд.

Дар ҷойҳои ба ҳамдигар бархӯрии платформаҳои литосферӣ минтақаҳои калони чиндоршавии рӯи Замин пайдо мешаванд. Минтақаи чиндоршавӣ – қисми дароз кашидашудаи чиндори қишри Замин мебошад, ки дар он фаъолнокии тектоникӣ мушоҳида карда мешавад. Минтақаҳои чиндоршавии калонтарин Уралу Муғул, Укёнусиоромӣ ва Алпу Ҷимолой мебошанд. Минтақаи Укёнусиоромӣ укёнуси Оромро ихота карда, ба он кӯҳҳои Анд, Кордильер, баландиҳои вулконикии ҷазираҳои Алеут, Курил, Чопон, Филиппин ва Андҳои Антарктикӣ дохил мешаванд.

Минтақаи чиндори Алпу Ҷимолой ба тамоми материки Авруосиё тӯл кашида, кӯҳҳои Пиреней, Алпҳо, Қафқоз, Ҷимолой ва кӯҳҳои галаҷазираҳои Малайро фаро гирифтааст. Дар ин ҷо ҷараёнҳои фаъоли кӯҳпайдошавӣ, оташфишони вулкониҳо ва заминчунбиҳо идома дорад.

Минтақаҳои алоҳидаи калони чиндоршавӣ вилоятҳои чиндоршавиро ташкил кардаанд (масалан, Урал, Олтой).

Дар минтақаи чиндоршавии укёнуси Ором – Ҳалқаи оташини вулконикии Укёнусиоромӣ чойгир шудааст. Дар ин ҷо аз 540 вулкони оташфишони кураи Замин 328-тоаш воқеъ гаштааст.

Аз рӯи пайдоиш таҳкурсии булӯрӣ (кристаллӣ) платформаҳо ба қадима ва ҷавон ҷудо мекунанд. Дар платформаҳои қадима синни таҳкурсии аз 1 миллиард сол зиёд аст. Дар сайёраи Замин 10 платформаи қадима вучуд дорад, аз ҷумла: Шарқи Аврупоӣ, Араб, Ҳиндустон, Сибир, Африқо ва ғайра. Ба

Хулоса:

- Мувофиқи ақидаи Вегенер замонҳои пеш дар Замин танҳо як континенти бузург – Пангея вуҷуд дошт ва онро як уқёнус – Панталасса ихота карда буд.
- Литосфераи Замин аз қисмҳои калон иборат аст, ки плаитаҳои литосферӣ номида мешаванд.
- Дар ҷойҳои, ки плаитаҳои литосферӣ бо ҳам бармехӯранд, минтақаҳои калони чиндоршавӣ пайдо мешаванд.
- Платформа – ин қисми калон ва нисбатан мустақами қири Замин мебошад, ки аз таҷкурсии булӯрин ва ҷинсҳои таҳишӣ иборат аст.
- Дар ҳудуди платформа плаита ва сипарҳоро ҷудо мекунанд.
- Аз рӯи пайдоиши таҷкурсии кристаллӣ платформаҳоро ба қадима ва ҷавон ҷудо мекунанд.

Савол ва супориш:

1. Материкҳои ҳозира аз кадом континентҳои азими қадима пайдо шудаанд?
2. Плаитаи литосферӣ чист? Мисолҳо биёред.
3. Моҳияти назарияи плаитаҳои литосферӣ аз чӣ иборат аст?
4. Қири замини нисбатан мустақам ва аз ҷиҳати тектоникӣ оромро чӣ меноманд?
5. Кадом қисмҳои платформаро плаита ва қадомаширо сипар меноманд?
6. Аз харита ё атлас плаитаҳои калони литосферӣ ва минтақаҳои чиндоршавиро ёбед, онҳоро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Ҳудро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед.

Мавқеи ҳозираи географии материкҳо ва уқёнусҳо – натиҷаи инкишофи дурударози _____ Замин мебошад.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Моҳияти фарзияи А. Вегенер аз чӣ иборат буд?

А. Минтақаҳои чиндоршавӣ
Б. Ҳаракати континентҳо
В. Платформаҳои қадима
Г. Плаитаҳои литосферӣ

3. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро дар давра гиред.

Дурустии маълумотро оид ба платформаҳо ва минтақаҳои чиндоршавӣ дар ҷадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	Материкҳо дар болои платформаҳо ҷойгир шудаанд
ҳа	не	Платформа қисми калон ва мустақами қири Замин мебошад
ҳа	не	Платформаҳо сохти сеқабата доранд

ха	не	Дар ҷойи бо ҳам бархӯрии пластаҳои литосферӣ минтақаҳои чиндоршавӣ пайдо мешаванд
ха	не	Ҳалқаи оташинаи вулкони дар уқёнуи Ҳинд ҷойгир шудааст
ха	не	Дар минтақаҳои чиндоршавӣ фаъолнокии тектоникӣ мушоҳида карда мешавад.

§ 7. ШАКЛҲОИ РЕЛҲЕФИ ЗАМИН. ПАЙДОИШИ ҲАМВОРИҲО ВА КҶҲҲО

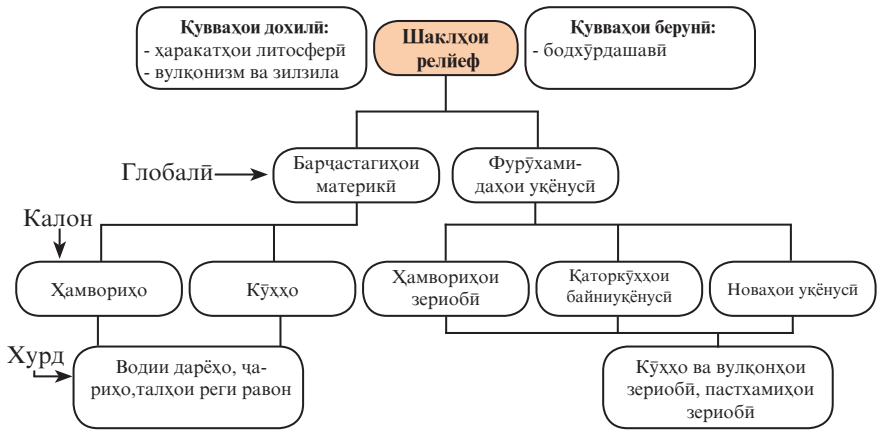
Ба хотир меорем:

- *Қадам шаклҳои релјефро медонед?*
- *Омилҳои дохилӣ ва берунӣ чӣ гуна ба релјеф таъсир мерасонанд?*
- *Аз рӯйи баландӣ қадам кҷҲҲо ва ҳамвориҳоро фарқ мекунед?*

1. Шаклҳои калони релјефи Замин. Ба шаклҳои калон (глобали)-и релјефи Замин – барҷастагиҳои материкӣ ва ғуруҳамидаҳои уқёнуӣ дохил мешаванд. Баландии хушкӣ ба ҳисоби миёна аз сатҳи баҳр – 840 м ва ҷуқурии миёнаи оби уқёнус – 3800 метрро ташкил медиҳад. Барои пайдоиши онҳо қувваҳои дохилии Замин нақши муҳимро мебозанд. Дар релјефи материкҳо ҳамвориҳои дар платформа ҷойгиршуда ва минтақаҳои кҷҲҲорро ҷудо мекунанд. Дар қаъри уқёнусҳо релјеф мураккаб аст. Дар он қаторкҷҲҲҳои байниуқёнуӣ, ҳамвориҳои зеробӣ ва новаҳои ҷуқури уқёнуӣ вучуд доранд.

2. Пайдоиши ҳамвориҳо. Шумо аллақай медонед, ки қисмҳои калони қадимаи қишри Замиро платформаҳо ташкил додааст. Дар релјеф платформаҳо ҳамвориҳо ташкил медиҳанд. Масалан, дар материкҳои Аврусиё, дар платформаи Шарқи Аврупоӣ, ҳамвориҳои Аврупои Шарқӣ, дар ҳудуди платформаи Сибири Ғарбӣ – ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ ва дар платформаи Сибир – паҳнкҷҲҲи Сибири Миёна ҷойгир шудаанд.

Аз рӯйи пайдоиш ҳамвориҳоро ба *аккумулятивӣ* (аз ҷинсҳои кҷҲҲии таҳшоншуда) ва *денудатсионӣ* (аз таъсири обу ҳаво фарсудашуда) тақсим мекунанд. Ҳамвориҳои аккумулятивӣ ҳангоми ҷамъшавии дурударози ҷинсҳои кҷҲҲӣ дар пастхамиҳои сатҳи Замин ба вучуд меоянд. Ба инҳо ҳамвориҳои Бузурги Чин (Хитой), Ҳинду Ганг ва Байнаннаҳрайн мисол шуда метавонанд. Баъзе ҳамвориҳои аккумулятивӣ аз сатҳи баҳр паст ҷойгир шудаанд (ҳамвориҳои Наздикаспӣ – 28м).

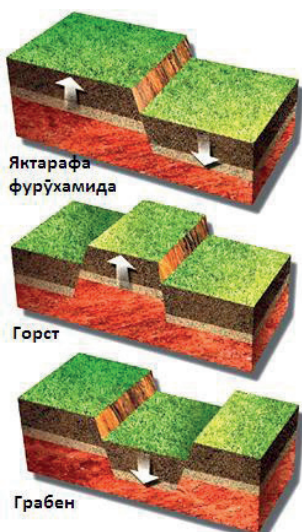

Шаклҳои реліеф

Ҳамвориҳои денудатсиониро асосан ба барҷастагиҳои таҳкурсии булӯрини платформаҳо мансуб медонанд. Денудатсия – ҷамъи равандҳои вайроншавии ҷинсҳои кӯҳӣ, кашонда овардани онҳо (бо таъсири об, бод ва ях) ва ҳобондани онҳо ба пастхамиҳои сатҳи Замин мебошад. Ба ин ҳамвориҳо, паҳнкӯҳҳои Декан, Бразилия ва ғарби Австралия дохил мешаванд. Баъзан дар табиат ҳамвориҳои вомехӯранд, ки онҳоро аз рӯи пайдоиш ҳам ба ҳамвориҳои аккумулятивӣ ва ҳам денудатсионӣ дохил кардан мумкин аст. Масалан, ҳамвориҳои Аврупои Шарқӣ ба қатори онҳо дохил мешавад.

3. Пайдоиши кӯҳҳо. Ҷараёни пайдоиши кӯҳҳо ба ҳодисаҳои катшавӣ ва фурӯравиҳои қишри Замин вобастаанд. Ин ҳодиса дар натиҷаи ҷамъшавии ҷинсҳои таҳшинӣ дар фурӯҳамидаҳои қишри Замин ва дар оянда бардошташавии онҳо вобаста аст. Ҷинсҳои таҳшинӣ дар ҷинҳо тағйир меёбад ва тарқишҳо пайдо мешаванд. Ба ин тарқишҳо магмаи тафсон медарояд ва хунук мешавад. Дар ҷойи фишурдашавии қишри Замин ба амал омадани шикасташавӣ мумкин аст, ки дар натиҷа қисмҳои алоҳидаи харсангӣ пайдо мешаванд. Бо ин шикасташавӣ қисмҳои калони қишри Замин ҳаракат мекунанд, мавқеи худро иваз мекунанд, баланд ё паст мешаванд. Дар натиҷа заминҳои яктарафаи фурӯҳамида, горстҳо ва грабенҳо пайдо мешаванд.

Шакли реліефи яктарафаи фурӯҳамида дар натиҷаи ба мисли зина паст шудани як қисми хушкӣ нисбати дигараш пайдо мешавад.

Горст дар натиҷаи баланд шудани қисми муайяни хушкӣ, ҳангоми аз ду тараф шикаста шудан ба амал меояд.

Грабен – қисми фурурафтаи қишри Замин мебошад. Бисёр вақт дар ҷойи грабен кӯлҳои табиӣ пайдо мешаванд.

Дар таърихи геологии Замин якҷанд давраи кӯхпайдошавӣ ё чиндоршавиро ҷудо мекунанд. Кӯхпайдошавӣ аз ҳама қадим зиёда аз 1 млрд сол пеш ба амал омадаанд. Чиндоршавӣ минбаъда 500-100 млн сол пеш пайдо шудаанд. Чиндоршавӣ аз ҳама ҷавон қариб 70 млн сол пеш сар шуда, то ҳол давом дорад.

Аз рӯи пайдоиш кӯхҳоро ба *кӯхҳои чиндор*, *кӯхҳои харсангӣ*, *чиндору харсангӣ* ва *вулқоникӣ* ҷудо мекунанд.

Кӯхҳои чиндор ҳангоми кӯхпайдошавӣ ҳосил мешаванд, ки дар натиҷаи он ҷинсҳои кӯхӣ маҷмаъа шуда, ба минтақаҳои чиндор табдил меёбанд. Масалан, дар минтақаи чиндоршавӣ Алпу Ҷимолой, кӯхҳои чиндори Пиреней, Алпҳо, Қафқоз ва Ҷимолой пайдо шудаанд. Кӯхҳои чиндор ҷавон ва баланд мешаванд, қуллаҳои нӯгтез ва нишебҳои ростфурумада доранд.

Кӯхҳои чиндору харсангӣ – баландшавии сатҳи замин дар шакли горст ё гумбаз мебошад, ки бо шикастаҳои тектоникӣ ҷудо шудаанд. Барои ин кӯхҳо қуллаҳои ҳамвор хос мебошанд. Ин кӯхҳо ҳангоми дар ҷойи кӯхпайдошавӣ қадима ё дар канорҳои платформа пайдо мешаванд. Ба кӯхҳои чиндору харсангӣ кӯхҳои Аждаҳо дар Африко, Готҳои Ғарбӣ ва Шарқӣ дар Осиё дохил мешаванд.

Кӯхҳои чиндору харсангӣ дар натиҷаи маротибаи дуҷум кӯхпайдошавӣ дар минтақаҳои кӯхпайдошавӣ ба вуҷуд меоянд. Дар муқоиса бо кӯхҳои чиндор, харсангӣ, қуллаҳо ва нишебҳои нисбатан ҳамвор доранд. Ба кӯхҳои чиндору харсангӣ кӯхҳои Скандинавия, қаторкӯҳи Верхоянск ва Кунлун дар материки Аврусиё дохил мешаванд.

Кӯҳҳои чиндору харсангии Скандинавия

Кӯҳи вулкони Фудзияма

Кӯҳҳои вулкони ҳангоми оташиши вулкони ва чамъшавии моддаҳои вулкони пайдо мешаванд. Ба ин кӯҳҳо Кения дар Африқо, Фудзияма, Арарат ва Казбек дар Осиё дохил мешаванд.

Хулоса:

- *Ба шаклҳои реліефи миқёси сайёра барҷастагиҳои материкӣ ва фурӯҳамидаҳои уқёнусӣ дохил мешаванд.*
- *Шаклҳои асосии калони реліефи материкҳоро ҳамвориҳо ва кӯҳҳо ташиқ медиҳанд.*
- *Кӯҳҳо асосан дар минтақаҳои чиндоршавӣ, ҳамвориҳо дар платформа ҷойгир шудаанд.*
- *Аз рӯйи пайдоиши ҳамвориҳои аккумулятивӣ ва денудатсиониро фарқ мекунанд.*
- *Кӯҳҳоро аз рӯйи пайдоиши ба чиндор, харсангӣ, чиндору харсангӣ ва вулкони ҷудо мекунанд.*

Савол ва супориш:

1. *Шаклҳои калони реліефи миқёси сайёравиро номбар кунед.*
2. *Аз рӯйи пайдоиши кадом ҳамвориҳо ҷудо мекунанд?*
3. *Кӯҳҳо аз рӯйи пайдоиши чанд хел мешаванд?*
4. *Бо мисолҳо фаҳмонед, ки барои чӣ ҳангоми омӯзиши реліефи сатҳи Замин сохти қири Заминро донишҷӯ зарур аст.*
5. *Мухтасар ифода кунед, ки сабаби гуногунии реліефи Замин дар чист?*
6. *Харитаҳои мавзӯи “Сохти қири Замин” ва “Харитаи табиши ҷаҳон”-ро муқоиса намуда, қадвали “Ҳамвориҳои калонтарини кураи Замин” ва “Минтақаҳои калонтарини чиндор”-ро пур кунед:*

Материк	Платформа	Ҳамвориҳо

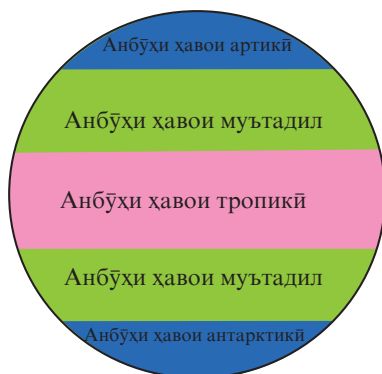

Замин анбӯҳҳои калони ҳаво бо ҳарорат, намӣ ва шаффофӣ фарқ мекунанд.

Анбӯҳи ҳаво – ҳаҷми калони ҳавое мебошад, ки дар ҳудуди муайян пайдо шуда, хосиятҳо (ҳарорат, намнокӣ ва шаффофӣ)-и нисбатан яқхела дорад.

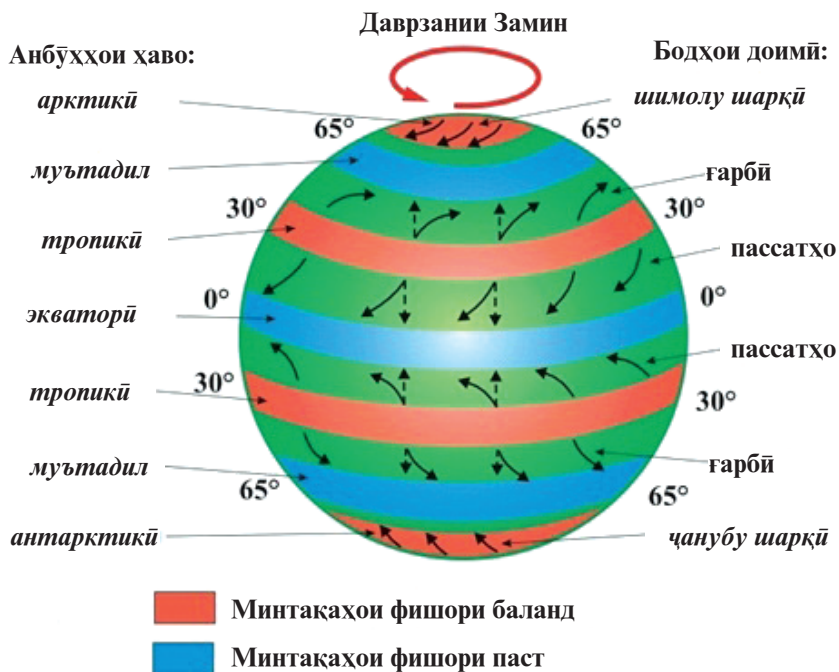
Анбӯҳҳои ҳаво ба таври яқлукт пайдо шуда, ҳаракат мекунанд ва дар гардиши умумии атмосфера иштирок мекунанд. Онҳо ҳазорҳо километри мураббаи сатҳи Заминро ишғол карда, ғафсиашон то 20-25 км-ро ташкил медиҳанд. Анбӯҳҳои ҳаво хунук ва гарм мешаванд. Анбӯҳи ҳавои хунук дар болои сатҳи хуноки Замин пайдо шуда, анбӯҳи ҳавои гарм дар болои сатҳи заминҳои гарм пайдо мешаванд.

Вобаста ба хусусияти сатҳи Замин, ки анбӯҳҳои ҳаво пайдо мешаванд, онҳоро ба *континенталӣ* (дар болои хушкӣ пайдошуда) ва баҳрӣ (дар болои об пайдошуда) ҷудо мекунанд. Анбӯҳҳои ҳавои континенталӣ хушк буда, баҳрӣ – намнок мебошанд. Ҳангоми ҳаракати анбӯҳҳои ҳаво дар сатҳи Замин онҳо гарм ё хунук, намнок ва ё хушк мешаванд.

Анбӯҳҳои ҳаво

Вобаста ба минтақаи ташаккулёбӣ якҷанд типҳои анбӯҳҳои ҳаворо фарқ мекунанд – экваторӣ, тропикӣ, муътадил, арктикӣ (*антарктикӣ*). Анбӯҳи ҳавои экваторӣ (АҲЭ) дар арзҳои экваторӣ пайдо мешавад. Ҳарорати миёна дар ин анбӯҳи ҳаво гарм (+28 °C) ва намнокии ҳаво чи дар хушкӣ ва чи дар об зиёд аст. Анбӯҳи ҳавои тропикӣ (АҲТ) дар минтақаҳои тропикӣ пайдо шуда, ҳарорати ниҳоят баланд дорад. АҲТ-и хушкӣ намнокии кам дошта, серчангу ғубор мебошад. Анбӯҳи ҳавои муътадил (АҲМ) дар арзҳои муътадили кураи Замин пайдо мешавад. Ин анбӯҳи ҳаво дар болои хушкӣ зимистон хуноки хушк ва тобистон гарм ва нисбатан намнок аст. Анбӯҳи ҳавои муътадили баҳрӣ салқин ва намнок мебошад. Анбӯҳҳои ҳавои арктикӣ ва антарктикӣ дар арзҳои қутбӣ ба вучуд омада, бо ниҳоят хунук будани ҳарорат, хунук будан ва шаффофӣ фарқ мекунанд.

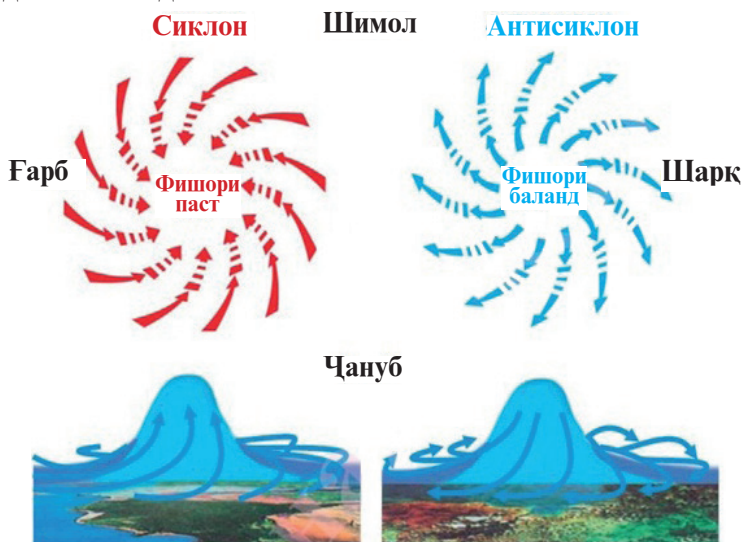
2. Фронтҳои атмосферӣ. Анбӯҳҳои ҳаво доимо дар ҳаракатанд ва ҳангоми бо ҳам вохӯрдани онҳо фронтҳои атмосферӣ пайдо мешаванд.

Фронтҳои атмосферӣ – минтақаи сарҳади байни ду анбӯҳи ҳаво мебошад, ки хосиятҳои гуногун доранд.

Паҳноии фронтҳои атмосферӣ ба садҳо километр мерасад. Фронтҳои атмосферӣ гарм ва хунук мешаванд. Ин ба он вобаста аст, ки кадом анбӯҳи ҳаво бо кадом ҳарорат дар ҳудуди муайян ҳаракат карда, ҷойи дигарашро ишғол мекунад. Бисёр вақт фронтҳои атмосферӣ дар арзҳои муътадил, ҳангоми вохӯрдани анбӯҳҳои ҳавои хуноки арктикӣ ва гарми тропикӣ пайдо мешаванд.

Ҳангоми гузаштани фронтҳои атмосферӣ тағйирёбии обу ҳаво мушоҳида мешавад. Дар вақти ҳаракати фронт ба сатҳи гарми Замин обу ҳавои гарм мушоҳида шуда, абрҳои қабат-қабат ҳосил мешаванд ва борон меборад. Дар вақти ҳаракати фронтҳои хунук обу ҳаво хунук шуда, боришоти кӯтоҳмуддати саҳт ба амал меояд ва бисёр вақт шамолҳои саҳт ва раъду барқ низ мушоҳида мешавад.

3. Сиклонҳо ва антисиклонҳо. Дар атмосфераи Замин, ҳангоми бо ҳам дучор омадани анбӯҳҳои ҳавои гуногун ҳаракатҳои гирдбодшакли даврзанандаи ҳаво – сиклонҳо ва антисиклонҳо пайдо мешаванд.

*Нақшаи ҳаракати анбӯҳҳои ҳаво дар сиклон ва антисиклон
(барои Нимкураи шимолӣ)*

Сиклон – анбӯҳи калони ҳавои даврзанандаи атмосферие мебошад, ки дар марказаш фишор паст ва дар атроф фишор баланд аст. Дар сиклон бодҳо аз атроф ба марказ мезаванд.

Дар маркази сиклон ҷараёнҳои болобарояндаи ҳаво мушоҳида мешавад. Ҳаракати ҳаво дар сиклон ба муқобили ақрабаки соат дар Нимкураи шимолӣ ва ба рафти ақрабаки соат дар Нимкураи ҷанубӣ ба амал меояд. Дар натиҷаи ҳаракати ҷараёни ҳавои болобароянда абрҳои ғафс пайдо шуда, борони зиёд меборад. Тобистон, ҳангоми ба амал омадани сиклонҳо ҳарорати ҳаво паст шуда, зимистон баланд мешавад, ки ҳатто обшавии барфҳо мушоҳида мегардад. Сиклонҳои болои укёнус асосан дар арзҳои муътадил ва тропикӣ пайдо мешаванд.

Антисиклон – анбӯҳи калони ҳавои даврзанандаи атмосферие мебошад, ки дар марказаш фишор баланд ва дар атроф фишор паст аст. Дар антисиклон бодҳо аз марказ ба атроф мезаванд.

Дар антисиклон чараёни поёнфарояндаи ҳаво мушоҳида мешавад. Ҳаракати ҳаво дар антисиклон бо рафти акрабаки соат дар Нимкураи шимолӣ ва ба муқобили он дар Нимкураи ҷанубӣ ба амал меояд. Барои антисиклонҳо ҳамеша (зимистону тобистон) обу ҳавои нисбатан ором ва софу хушк хос аст. Ҳангоми ба амал омадани антисиклон дар фасли тобистон ҳаво ниҳоят гарм ва зимистон – ҳаво хунук мешавад. Антисиклонҳо асосан дар минтақаҳои яхбастаи Арктикаю Антарктика ва арзҳои тропикӣ пайдо мешаванд.

Хулоса:

- *Анбӯҳи ҳаво ин ҳаҷми калони ҳаво аст, ки дар ҳудуди муайян пайдо шуда, ҳосиятҳои якхела дорад.*
- *Аз рӯйи пайдоиш чор типи анбӯҳҳои ҳаворо фарқ мекунанд: экваторӣ, тропикӣ, муътадил ва қутбӣ (арктикӣ ва антарктикӣ).*
- *Фронти атмосферӣ дар сарҳади анбӯҳҳои ҳавои дорои ҳосиятҳои гуногун пайдо шуда, метавонад гарм ва хунук бошад.*
- *Сиклон анбӯҳи калони ҳавои даврзананда буда, дар марказиаш фишор паст аст.*
- *Антисиклон низ ҳавои даврзананда аст, аммо баръакси сиклон дар маркази он фишор баланд аст.*

Савол ва супориш:

1. *Ҳусусиятҳои анбӯҳи ҳаворо шарҳ диҳед.*
2. *Қадам типҳои анбӯҳҳои ҳаворо номбар карда метавонед?*
3. *Ҳосияти ҳар қадам типҳои анбӯҳи ҳаворо фаҳмонед.*
4. *Фронти атмосферӣ чист? Он чӣ тавр пайдо мешавад?*
5. *Ҳусусияти фронти атмосферӣ хунук ва гармро шарҳ диҳед.*
6. *Сиклон ва антисиклонҳо чӣ тавр ба амал меоянд ва онҳо ба обу ҳаво чӣ гуна таъсир мерасонанд?*
7. *Аз рӯйи тавсиф анбӯҳҳои ҳаворо муайян кунед: ҳарорати ниҳоят хунук дорад ва намиаш кам аст; ҳарорати баланд ва намии хеле зиёд дорад; намии кам ва ҳарорати баланд дорад.*
8. *Агар тариқи радио обу ҳаворо эълон кунанд ва гӯянд, ки антисиклон бо сиклон иваз мешавад, Шумо ба аҳли оилаи худ чӣ маслиҳат медиҳед?*

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Анбӯҳи ҳаво – ҳаҷми калони ҳавое мебошад, ки дар ҳудуди муайян пайдо шуда, _____ нисбатан якхела дорад.

2. Ҷавоби дурустро интиҳоб кунед.

Вобаста ба хусусияти сатҳи замин, ки анбӯҳҳои ҳаво пайдо мешаванд, онҳоро ба кадом гурӯҳҳо ҷудо мекунам?

- А. Сиклон ва антисиклон
- Б. Фронти гарм ва хунук
- В. Континенталий ва баҳрӣ
- Г. Тропикӣ ва экваторӣ

3. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интиҳоб кунед.

Дурустии маълумоти ҷадвали зеро тасдиқ намоед:

ҳа	не	Паҳнои фронти атмосферӣ ба садҳо километр мерасад
ҳа	не	Бисёр вақт фронти атмосферӣ дар қутбҳо ба амал меояд
ҳа	не	Фронти атмосферӣ – минтақаи сарҳади байни ду анбӯҳи ҳаво мебошад, ки ҳосиятҳои гуногун доранд
ҳа	не	Ҳангоми гузаштани фронтҳои атмосферӣ тағйирёбии обу ҳаво мушоҳида мешавад
ҳа	не	Дар сиклон бодҳо аз атроф ба марказ мезаванд
ҳа	не	Маркази антисиклон фишори паст дорад

§ 9. МИНТАҚАҲОИ ИҚЛИМИИ КУРАИ ЗАМИН

Ба хотир меорем:

- ♦ *Иқлим аз обу ҳаво чӣ фарқ дорад?*
- ♦ *Кадам омилҳои иқлимҳосилкунандаро медонед?*
- ♦ *Оид ба иқлим ва обу ҳавои маҳалли худ маълумот диҳед.*

1. Минтақаҳои иқлим. Нурҳои Офтоб дар арзҳои гуногун ба сатҳи Замин таҳти кунҷи гуногун меафтанд, ки дар натиҷа сатҳи Замин гармӣ ва равшаниро як хел намегирад. Арзи географӣ омилҳои муҳимми иқлимҳосилкунанда мебошад, ки ба ташаккули анбӯҳҳои ҳавои минтақавӣ мусоидат мекунад. Мувофиқан, шароити иқлимӣ мувофиқи қонуниятҳои муайян аз экватор ба қутбҳо иваз мешаванд.

Минтақаи иқлимӣ – мавзеи муайяни сатҳи Замин мебошад, ки дар он шароити иқлимӣ нисбатан якхела аст.

Минтақаҳои иқлимиро ба асосӣ ва гузаранда ҷудо мекунам. Минтақаҳои асосиро аз рӯи ҳукмронии типҳои анбӯҳҳои ҳаво фарқ мекунам. Онҳо ҳафтто мебошанд: экваторӣ, тропикӣ (дуто), муътадил (дуто), арктикӣ ва антарктикӣ. Дар ҳар як минтақаи иқлимӣ хусусиятҳои ба ҳамон минтақа хоси ҳарорати ҳаво ва боришот ташаккул меёбанд.

Дар байни минтақаҳои иқлими асосӣ, минтақаҳои иқлими гузаранда ташаккул меёбанд, ки онҳо шаштоанд: дуто субэкваторӣ, дуто субтропикӣ, субарктикӣ ва субантарктикӣ. Дар минтақаҳои иқлими гузаранда ивазшавии мавсимии анбӯхҳои ҳаво мушоҳида мешавад. Анбӯхҳои ҳаво аз минтақаҳои иқлими асосии ҳамсоя дар фаслҳои гуногуни сол ба минтақаҳои гузаранда меоянд. Минтақаҳои иқлимӣ ҳамагӣ 13-тоанд. Чойгиршавии мутаносиби минтақаҳои иқлимӣ нисбати экватор қонуниятҳои минтақавияти географӣ мебошад.

Қонуниятҳои минтақавияти географӣ дар минтақаҳои иқлимӣ

Аз сабаби он ки баробари ба дохили хушкӣ даромадан ҳарорат ва намнокӣ тағйир меёбанд, дар ҳудуди минтақаҳои иқлимӣ маҳалҳои иқлимиро ҷудо мекунанд, ки аз рӯи типҳои иқлим ба баҳрӣ, хушкӣ (континенталӣ), соҳилҳои ғарбӣ ва шарқии материкҳо ҷудо мешаванд. Ин натиҷаи дурии ҳудудҳои гуногун аз уқёнусҳо, таъсири бодҳои доимино мавсимӣ, ҷараёнҳои уқёнусӣ ва баландии маҳал мебошад.

2. Тавсифи минтақаҳои иқлим. Минтақаи иқлими *экваторӣ* дар арзҳои экваторӣ ташаккул меёбад. Дар он тамоми сол анбӯхҳои ҳавои экваторӣ бартарӣ доранд. Ҳангоми ҳарорати баланд (+26 то +28°C) ҳавои гарм доимо ба боло ҳаракат мекунанд, ки дар натиҷа абрҳои тӯдагии боронӣ пайдо мешаванд. Дар ин ҷо ҳар рӯз боронҳои сел ва раъду барқ ба амал меоянд. Миқдори

боришоти солона 1500-3000 миллиметрро ташкил медиҳад. Минтақаи иқлими экваторӣ қисми аз ҳама намноки сатҳи Замин ба ҳисоб меравад. Дар давоми сол дар ин ҷо фақат як мавсим – тобистони гарму намнок мушоҳида мешавад.

Барои минтақаи *субэкваторӣ* ивазшавии мавсимии анбӯҳҳои ҳаво хос аст. Дар ин минтақа тобистон анбӯҳҳои ҳавои гарми намнок, зимистон ҳавои гарму хушки тропикӣ ҳукмфармо мебошад. Ду мавсимро ҷудо мекунад: тобистони гарми намнок ва зимистони тафсони хушк. Миқдори боришоти солона 1000-2000 миллиметрро ташкил медиҳад. Дар тобистон бориши зиёд ба амал меояд, ки ба омадани муссонҳои экваторӣ вобаста аст.

Минтақаҳои иқлимии *тропикӣ* дар арзҳои тропикии нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ ҷойгир шудааст. Дар давоми сол дар ин ҷо анбӯҳҳои ҳавои тропикӣ ҳукмрон аст, ки ҳарорати баланд доранд. Ҳаво аз қабатҳои баланди атмосфера ба сатҳи Замин фурумада, фишори баландро ҳосил мекунад. Ҳангоми ба поён фурумадан, ҳаво гарм мешавад, бухори об конденсатсия намешавад ва абрҳоро ҳосил намекунад. Барои ҳамин дар тропикҳо, чун коида, боришот кам аст. Ҳарорати ҳаво ба ҳисоби миёна то $+35\text{ }^{\circ}\text{C}$ гарм мешавад. Зимистон ҳарорат то $+25\text{ }^{\circ}\text{C}$ паст мефарояд. Дар ин ҷо се маҳалли иқлимиро ҷудо мекунад, ки бо хусусиятҳои типии иқлими худ аз ҳамдигар фарқ мекунад: иқлими *соҳилҳои ғарбӣ* – хушк ва салқин бо фаровонии шабнам ва туман; *тропикии континенталӣ* – минтақаҳои дохилии материкҳо бо иқлими хушк ва гарм; *тропикии намнок* – дар соҳилҳои шарқии материкҳо.

Минтақаҳои иқлими *субтропикӣ* тобистон дар зери таъсири анбӯҳҳои ҳавои тропикӣ ва зимистон – анбӯҳи ҳавои муътадил ташаккул ёфтаанд. Дар онҳо се маҳалли иқлимиро фарқ мекунад. Дар ғарби материкҳо *типи иқлими баҳримиёназаминӣ* ташаккул меёбад, ки тобистон гарми хушк ва зимистон намноки гарм аст. Дар қисмҳои марказии материкҳо иқлими субтропикӣ континенталӣ бо тобистони гарму хушк (то $+30\text{ }^{\circ}\text{C}$) ва зимистони нисбатан хунук (аз 0 то $+5\text{ }^{\circ}\text{C}$) мавҷуд аст. Дар соҳилҳои шарқии материкҳо типии иқлими субтропикӣ намнок бо тобистони гарми боронӣ ва зимистони салқини намнок (1000–1500 мм) ташаккул ёфтаанд.

Минтақаҳои иқлими *муътадил* 1/4 ҳиссаи сатҳи Заминро ишғол кардаанд. Дар давоми сол дар ин ҷо анбӯҳҳои ҳавои муътадил ҳукмрон мебошанд. Дар дохили минтақаҳои иқлими муътадил тағйироти мавсимии ҳарорат ва боришот зоҳир мешавад. Аз

сабаби масоҳати калонро ишғол кардани ин минтақаи иқлимӣ (хусусан дар Нимкураи шимолӣ), дар он якчанд типҳои иқлим: *баҳрӣ, континенталӣ* ва *муссониро* ҷудо мекунанд.

Дар соҳилҳои ғарбии материкҳо аз уқёнусҳо бодҳои ғарбӣ мевазанд. Ин бодҳо тамоми сол боришот меоранд (1000 мм дар як сол) ва типҳои иқлими *муътадили баҳрӣ* ҳосил мекунанд, ки тобистони салқин ва зимистони мулоим доранд. Бо ҳаракат кардан ба дохили материкҳо иқлими муътадили континенталӣ ҳосил мешавад. Амплитудаи ҳарорати ҳаво зиёд шуда, миқдори боришот кам мегардад (300-500 мм). Дар соҳилҳои шарқии материкҳо типҳои иқлими баҳрӣ (муссонӣ) ташаккул меёбад. Тобистон муссонҳои устувори уқёнусӣ боронҳои зиёд (800–1200 мм) меоранд. Зимистон хунуки хушк аст.

Ба минтақаҳои иқлимӣ *субарктикӣ* ва *субантарктикӣ* низ ивазшавии мавсимии анбӯҳҳои ҳаво хос мебошад. Тобистон анбӯҳҳои ҳавоӣ муътадил, зимистон – арктикӣ ва антарктикӣ ҳукмрон мешаванд. Тобистон кӯтоҳи салқин (+5...+10°C) ва зимистон тӯлонии хунук (то -55°C) ва камбарф аст.

Минтақаҳои иқлими *арктикӣ* ва *антарктикӣ* дар минтақаҳои қутбии Замин ҷойгиранд. Сатҳи замини онҳо нури офтобро кам мегиранд (ҳатто ҳангоми рӯзҳои қутбӣ). Иқлими континенталии арктикӣ дар Гренландия ва галачазираҳои Канадаи арктикӣ ҳукмрон аст. Иқлими континенталии антарктикӣ ба материки Антарктида хос аст, ки қариб тамоми сол хунуки қаҳратун аст. Барои иқлими арктикӣ-уқёнусии Арктика тобистони хунук (то +2 °C) ва намнокии нисбатан зиёд (то 400 мм) хос мебошад.

Хулоса:

- *Минтақаҳои иқлимиро аз рӯйи бартарии типҳои анбӯҳҳои ҳаво ҷудо мекунанд.*
- *Дар сатҳи Замин 13 минтақаи иқлимиро ҷудо мекунанд, ки аз онҳо 7-тоаи асосӣ ва 6-тоаи гузаранда мебошанд.*
- *Дар минтақаҳои иқлими асосӣ дар давоми сол як анбӯҳи ҳаво ҳукмрон аст, дар гузаранда – ивазшавии анбӯҳҳои ҳаво дар мавсимҳо ба амал меоянд.*
- *Дар ҳудуди минтақаҳои иқлимӣ боз маҳалҳои иқлимиро ҷудо мекунанд, ки аз рӯйи типҳои иқлим аз ҳам фарқ мекунанд.*

Савол ва супориш:

1. *Дар қураи Замин кадом минтақаҳои иқлимиро ҷудо мекунанд?*
2. *Минтақаҳои иқлими асосиро номбар кунед.*

3. Минтақаҳои иқлими гузарандаро номбар кунед.
4. Хусусияти минтақаҳои иқлими асосӣ ва гузарандаро шарҳ диҳед.
5. Аз рӯйи харита муайян кунед, ки минтақаи иқлими муътадил дар кадом материк аз ҷама масоҳати калонро ишғол кардааст.
6. Барои чӣ минтақаҳои иқлимӣ нисбати хатти экватор ба таври мутаносиб ҷойгир шудаанд?

Худро бисанҷед:

1. Дар хончаҳои холӣ рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	мавзеи муайяни сатҳи Замин мебошад,
	нисбатан яхела аст
	ки дар он шароити иқлимӣ
	Минтақаи иқлимӣ

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз минтақаҳои иқлим дар сатҳи Замин масоҳати нисбатан зиёдро ишғол кардааст?

- А.** Муътадил
- Б.** Тропикӣ
- В.** Арктикӣ
- Г.** Субэкваторӣ

§ 10. ГИДРОСФЕРА.

УҚЁНУСИ ҶАҶОНӢ – ҚИСМИ АСОСИИ ГИДРОСФЕРА

Ба хотир меорем:

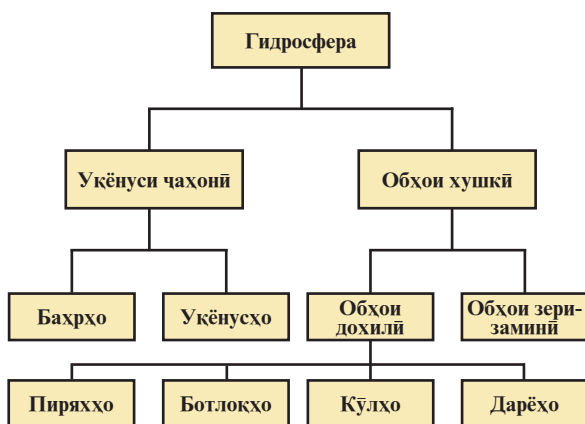
- ♦ Мафҳуми “гидросфера”-ро шарҳ диҳед.
- ♦ Кадом уқёнусҳоро медонед?
- ♦ Чиро Уқёнуси ҷаҳонӣ меноманд?

Симои нотакрори сайёраи моро ҷараёнҳои дар табақаи географӣ баамалоянда ташкил додаанд. Анбӯҳи обе, ки дар қишри Замин, сатҳи он ва атмосфера вучуд дорад, гидросфераро ташкил медиҳад. Гидросфера ин ҷамъи оби Замин мебошад, ки дар шакли саҳт, моеъ ва буғ вучуд дорад.

Дар таърихи ташаккули сайёраи Замин об нақши муҳим бозидааст. Қариб ҳамаи равандҳои дар сайёраи Замин баамалоянда бо иштироки об мегузаранд. Равандҳо аз ҳисоби Офтоб қувва мегиранд. Қисми зиёди энергияи Офтобро қабатҳои Замин фуру мебаранд, коркард мекунанд ва ба дигар қабатҳо, хусусан гидросфера медиҳанд.

Бисёр одамон аз неъматҳои уқёнус истифода мебаранд. Барои нигоҳдории ҳаёт дар сайёраи Замин нақши уқёнус ниҳоят калон

аст. Барои дуруст фаҳмидани нақши укёнус хусусиятҳои табиати он: хосиятҳои об, чараёнҳо, алоқамандии укёнус бо атмосфера ва хушкіро доништан зарур аст.

Таркиби гидросфера

Нақши укёнус дар ҳаёти Замин. Аҳаммияти укёнусро барои сайёраи Замин тасаввур кардан душвор аст. Абрҳо, борон, барф, чашмаҳо, дарёҳо ва кӯлҳо – ҳамаи ин қисмҳои укёнус мебошанд, ки муваққатан аз он ҷудо шудаанд. Оби укёнус яке аз пайвастиҳои аҷибии химиявӣ ва моеи гаронбаҳои табиат мебошад. Он миқдоробе, ки дар Замин мавҷуд аст, дигар дар ягон сайёраи Манзумаи Офтоб (Системаи офтобӣ) вучуд надорад.

Оби укёнус гармиро дар ҳудудҳои нигоҳ дошта, ба атмосфера медиҳад ва онро намнок мекунад, ки дар натиҷа, як қисми он ба хушкӣ дода мешавад. Аз ин хотир укёнусро идоракунандаи ҳарорат дар сайёраи Замин меноманд.

Укёнус доим таркиби газҳои атмосфераро нигоҳ медорад. Оксиген, ки дар таркиби об ҳал шудааст, аз оксигени таркиби атмосфера ду маротиба зиёд аст. Қабатҳои болоии оби укёнус гази оксигенро аз ҳисоби обсабзҳои хурди обӣ – фитопланктонҳо дар натиҷаи фотосинтез мегирад. Ин оксигени ҳосилшуда ба қабатҳои поёнии атмосфера низ дохил мешавад. Дар наздикиҳои укёнус нафаскашии одам сабук ва бароҳат аст.

Укёнус гази карбонати зиёдатии атмосфераро ҳал карда, онро барои ташаккули скелет, гӯшмоҳӣ ва рифҳои марҷонии организмҳои зиндаи худ истифода мебарад. Укёнус ба организмҳои зинда таъсири калон мерасонад. Дар обҳои он, назар ба хушкӣ

организмҳои қадима зиёдтар зиндагӣ мекунад. Оби уқёнус ба иқлим, хок, наботот ва ҳайвоноти хушкӣ таъсири калон мерасонад.

Ба шарофати кори бактерияҳо оби уқёнус то андозаи муайян тоза мешавад. Аз ин хотир, аксари партовҳои, ки дар хушкӣ ҳосил шудаанд, дар уқёнусҳо нест карда мешаванд. Омӯзиши уқёнус то андозае душвор аст. Беҳуда нест, ки олимони омӯзиши уқёнусҳо ба омӯзиши кайҳон баробар медонанд.

Обҳои Уқёнуси ҷаҳонӣ. Уқёнус нигоҳдорандаи асосии об дар рӯйи Замин буда, аз замонҳои қадим бо хусусиятҳои ғайриодии худ диққати олимони ба худ ҷалб кардааст. Об ба тамоми қисматҳои Табақаи географӣ даромада, дар он ҷо кори муайянеро иҷро мекунад.

Об чӣ тавр дар сайёраи Замин пайдо шудааст? Барои чӣ оби уқёнусҳо шӯр аст? Ин савол то охир ҳалли худро наёфтааст, аммо олимони чунин тахмин мекунад, ки ҳангоми ба вучуд омадани литосфера об аз мантияи Замин ҷудо шудааст. Як қисми муайяни об аз кайҳон ба Замин омадааст.

Шӯрии оби уқёнусҳо – натиҷаи гузаштани равандҳои дурударози таърихӣ Замин мебошад. Ақидае, ки гӯё оби уқёнусҳо дарёҳо шӯр карда бошанд, беасос баромад. Таъсири дарёҳо фақат дар минтақаҳои наздирезишгоҳии уқёнусҳо мушоҳида кардан мумкин аст ва он ба шӯрии умумии оби уқёнус таъсир расонида наметавонад.

Ҳосияти оби уқёнус. Ҳосиятҳои асосии оби уқёнус шӯрӣ ва ҳарорати он аст. Оби шӯри уқёнус аз маҳлули бисёр элементҳои химиявӣ иборат мебошад. Дар он бисёр газҳо, моддаҳои минералӣ ва моддаҳои органикӣ ҳал шудаанд. Ҳангоми аз мантияи Замин ҷудо шудани оби уқёнус дар таркиби он аллақай баъзе намакҳо вучуд доштанд. Вобаста ба шӯрӣ, оби уқёнус хусусиятҳои махсус дорад, ба мисли: гармиғунҷоиш, ҳарорати пасти яхбандӣ ва ҳарорати баланди ҷӯшиш.

Шӯрии оби уқёнус аз таносуби миқдори боришоти атмосферӣ ва бухоршавӣ вобаста аст. Ин таносуб вобаста ба арзи географӣ тағйир меёбад. Дар ноҳияҳои назди экватор шӯрии об қариб ба 34% (34 промилле), назди тропикҳо – 36% , дар минтақаҳои муътадил ва наздиқутбӣ ба -34% баробар аст. Дар он минтақаҳои уқёнус, ки миқдори боришот аз бухоршавӣ зиёд аст, шӯрии об кам мебошад. Шӯрии оби уқёнус дар наздикии резишгоҳи дарёҳо низ кам аст.

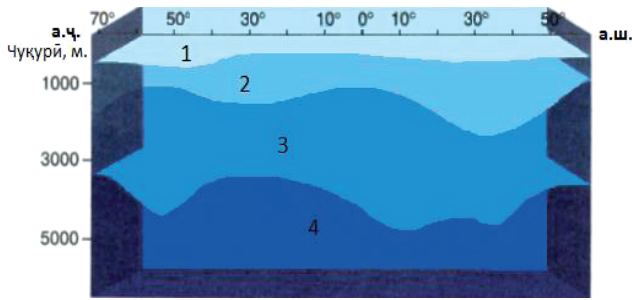
Маълум аст, ки оби уқёнусо ба мисли хушкӣ аз таъсири нури Офтоб гарм мешавад. Аз сабаби он ки уқёнус қисми зиёди сатҳи хушкиро ишғол кардааст, гармиро нисбат ба хушкӣ зиёдтар мегирад. Ҳарорати сатҳи об яхела нест ва дар арзҳои гуногуни Замин тағйир меёбад.

Тақсимои ҳарорати оби уқёнус вобаста ба ҷараёнҳои уқёнусӣ, бодҳои доимӣ ва дар қисмҳои наздизоҳилӣ аз таъсири ҷоришавии обҳои нисбатан гарми хушкӣ тағйир меёбад. Ҳарорати миёнаи оби уқёнус ба $+17,5$ °C баробар аст. Уқёнуси аз ҷама гарм – Ором ($+19,4$ °C) ва уқёнуси аз ҷама хунук – Яхбастаи Шимолӣ ($-0,75$ °C) ба ҳисоб мераванд.

Вобаста ба чуқурӣ низ ҳарорати оби уқёнус тағйир меёбад. Баробари чуқур шудан ҳарорати оби уқёнус хунук мешавад ва дар чуқуриҳои 3-4 ҳазор метр аз $+20$ то 0 °C-ро ташкил медиҳад.

Ях дар уқёнус. Пайдошавии яхҳо дар уқёнус аз ҳарорати оби он вобаста аст. Маълум аст, ки оби уқёнус дар ҳарорати -2 °C ях мекунад. Оби уқёнус дар минтақаҳои арктикӣ ва субарктикӣ, ки зимистони тӯлонӣ ва хунук доранд, ях мебандад. Яхбандии об дар баъзе баҳрҳои минтақаи муътадил низ мушоҳида мешавад. Дар оби уқёнус яхбандҳои яқсола ва бисёрсоларо фарқ мекунанд. Аз материки яхпӯши Антарктида ва ҷазираҳои Арктика бисёр яхҳо қанда шуда, дар оби уқёнус шино мекунанд ва кӯҳҳои яхӣ шинокунанд – айсбергҳо ташкил медиҳанд. Айсбергҳо манбаи оби ширин мебошанд, ки дар уқёнус шино мекунанд. Онҳо бо таъсири бодҳо ва ҷараёнҳои уқёнусӣ роҳи дуру дарозро тай менамоянд. Айсбергҳои материки Антарктида ниҳоят қалон (то 150 км) дароз мешаванд. Айсбергҳо дар уқёнус то арзҳои 30 – 40-ум шино қарда метавонанд. Ҳангоми шино айсбергҳо оҳиста-оҳиста об мешаванд. Дарозии умри онҳо аз 4 то 10 солро ташкил медиҳанд. Айсбергҳо барои киштиҳо монеа ва хатар эҷод қарда метавонанд.

Анбӯҳҳои об. Ҳаҷми қалони обе, ки дар қисмҳои муайяни уқёнус пайдо мешаванд, анбӯҳҳои об номида мешаванд. Анбӯҳҳои об бо ҳарорат, шӯрӣ, зичӣ, шаффофӣ, мавҷудияти оксиген, олами органикӣ ва дигар хусусиятҳо фарқ мекунанд. Анбӯҳҳои об байни худ ва атмосфера алоқамандии зич доранд. Онҳо ба атмосфера гармӣ ва намӣ медиҳанд, гази карбонатро фурӯ бурда, гази оксиген хориҷ мекунанд. Уқёнусшиносон якҷанд типии анбӯҳҳои обро ҷудо мекунанд (нигаред ба расми зер).

Анбӯҳҳои оби уқёнуси Атлантик (аз рӯйи буриши меридианӣ - аз 70° а.ч. то 60° а.ш.): 1 – сатҳӣ; 2 – мобайнӣ; 3 – чуқуроба; 4 – қаъри

Чараёнҳои сатҳӣ дар Уқёнуси ҷаҳонӣ. Яке аз хусусиятҳои оби уқёнус мунтазам ҳаракат кардани он мебошад. Олимон чунин ҳаракатҳои оби уқёнусро ҷудо мекунад: а) ҳаракатҳои сатҳӣ, ки онҳоро чараён меноманд; б) ҳаракатҳои мавҷмонанд (мавҷҳои дар натиҷаи таъсири бод ва мадду ҷазр баамалоянда); в) омехташавии амудии оби уқёнус. Ҳаракати амудии оби уқёнус аҳамияти калон дорад: ҳангоми ба поён ҳаракат кардан, гази оксиген ба чуқуриҳои об дохил шуда, ҳаёти организмҳои зеробиро таъмин мекунад. Ҳангоми ба боло ҳаракат кардани об бошад, моддаҳои органикӣ аз чуқуроба ба сатҳи об баромада, ҳаёти сатҳиобиро таъмин мекунад.

Чараёнҳои уқёнусӣ ҳодисаҳои мухташамии табиӣ мебошанд. Дар онҳо ҳаҷми калони об ба мисли дарё доимо ба ҳазорҳо километр ҳаракат мекунад. Чараёнҳои уқёнусӣ метавонанд васеъ шаванд, ҳаракати худро охира ва босуръат кунанд, самти ҳаракати худро иваз кунанд ва ҳатто ба ақиб гарданд. Чараёнҳои гарм дар қисмҳои ғарбии уқёнусҳо ба самти қутбҳо ҳаракат карда, арзҳои наздиқутбии заминро гарм мекунад ва дар шарқ ба самти экватор дар шакли чараёнҳои хунук бармегарданд. Чӣ қадар об дар ин гардиш иштирок мекунад? Фақат як чараёни Голфстрим он миқдор обро ба гардиш мебарорад, ки аз ҳамаи дарёҳои Замин 50-70 маротиба зиёд аст. Дар уқёнусҳо чараёнҳои зиёд вучуд доранд, ба мисли: пассатҳои шимолӣ, пассатҳои ҷанубӣ, чараёни бодҳои ғарбӣ, чараёни шимолӣ уқёнуси Ором, Курошио, Перу ва ғайра (нигаред ба харита). Олимон сабабҳои пайдоиши чараёнҳои уқёнусиро ба ҳаракати анбӯҳҳои ҳавои атмосферӣ, бодҳои доимӣ, моилии тири меҳвари Замин ҳангоми даврзани, рельефи қаъри уқёнусҳо ва тарҳи материкҳо вобаста медеонанд.

Укёнус ҳамчун муҳити зист. Укёнус гахвораи ҳаёт дар Замин ба ҳисоб меравад. Ташаккули ҳаёт дар укёнус симои тамоми сайёраи Заминро муайян мекунад. Дар ҳама ҷойи укёнус ҳаёт вучуд дорад. Ҳатто дар чуқурии зиёда аз 11 ҳазор метр (новаи Мариана) ҳаётро пайдо кардан мумкин аст. Шароити зист дар укёнус хангоми аз қутбҳо ба экватор ва аз сатҳи об ба қаъри он ҳаракат кардан тағйир меёбад. Аз ин хотир гуногунии ҳаёт дар укёнусҳо хеле аён аст.

Инкишофи ҳаёт дар укёнус боиси тағйирёбии хусусиятҳо (шӯрӣ, мавҷудияти газҳо)-и анбӯҳҳои об гаштааст. Пахншавии обсабзҳо дар укёнус, ки хангоми фотосинтез гази оксиген хориҷ мекунанд, сабаби он гашт, ки миқдори ин газ дар об зиёд гардад. Гази оксиген аз об ба атмосфера хориҷ гардид ва таркиби онро дигар кард. Ин дар навбати худ ба он сабаб гашт, ки организмҳои зинда аз об ба хушкӣ бароянд. Ҳамаи организмҳои укёнус як навъ муттаҳидиро ба вучуд меоранд, ки дар он ҳар як рустанӣ ва ҳайвон бо ҳам алоқаманд мебошанд.

Дар укёнус, ба мисли хушкӣ, намудҳои гуногуни рустанӣ ва ҳайвонот мавҷуданд. Андозаи онҳо аз микроорганизмҳои хурде, ки бо чашми одӣ дида намешаванд, то намояндагони организмҳои зинда, ки дарозинашон даҳҳо метрро ташкил медиҳанд, иборат аст.

Хулоса:

- *Гидросфера ин ҷамъи оби Замин мебошад, ки дар шакли сахт, моеъ ва буг вучуд дорад.*
- *Қариб ҳамаи равандҳои дар сайёраи Замин баамалоянда бо иштироки об мегузаранд.*
- *Бисёр одамон аз неъматҳои укёнус истифода мебаранд. Барои нигоҳдорӣ ҳаёт дар сайёраи Замин нақши укёнус ниҳоят калон аст.*
- *Он миқдор обе, ки дар Замин мавҷуд аст, дигар дар ягон сайёраи Манзумаи Офтоб (Системаи офтобӣ) вучуд надорад.*
- *Об дар рӯйи Замин аз мантсия ҷудо шудааст ва як қисми муайяни об аз қайҳон ба Замин омадааст.*
- *Ҳосиятҳои асосии оби укёнус шӯрӣ ва ҳарорати он аст.*
- *Пайдошавии яхҳо дар укёнус аз ҳарорати оби он вобаста аст.*
- *Яке аз хусусиятҳои оби укёнус мунтазам ҳаракат кардани он мебошад.*
- *Дар укёнус, ба мисли хушкӣ, намудҳои гуногуни рустанӣ ва ҳайвонот мавҷуданд.*

Савол ва супориш:

1. *Укёнуси ҷаҳонӣ чист?*
2. *Якчанд мисол бигӯед, ки нақши обро барои ҳаёти Замин исбот кунанд.*

3. Уқёнусро бо кадом мақсад меомӯзанд?
4. Аз рӯйи харита фарқи ҳарорати оби уқёнусҳоро дар нимқураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ муайян кунед.
5. Обҳои сатҳи уқёнус аз обҳои ҷаъри уқёнус чӣ фарқ доранд?
6. Дар кадом минтақаҳои Уқёнуси ҷаҳонӣ яхҳо ҳосил мешаванд ва аҳаммияти онҳо аз чӣ иборат аст?
7. Сабаби пайдоиши ҷараёнҳои сатҳи уқёнусӣ дар чист?
8. Нақши олами органикии уқёнусро барои табиат ва ҳаёти одамон шарҳ диҳед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Нақши уқёнус барои ҳаёти Замин чунин аст:

ҳа	не	3/4 ҳиссаи сатҳи заминро ташкил медиҳад
ҳа	не	Оби зиёд барои сайёраи Замин хатарнок аст
ҳа	не	Об яке аз муъҷизаҳои рӯйи Замин аст
ҳа	не	Ҳамаи обҳои дигари сайёра қисмҳои уқёнусанд
ҳа	не	Инсоният тамоми маводди рӯзгорашро аз уқёнус мегирад
ҳа	не	Уқёнус намегузорад, ки замин зуд гарму хунук шавад

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Ҳаҷми калони обе, ки дар қисмҳои муайяни уқёнус пайдо мешавад, чӣ номида мешавад?

- А. Шӯрии об
- Б. Анбӯҳи об
- В. Айсберг
- Г. Ҷараёни об

3. Ҷумларо нурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузоред).

Шароити зист дар уқёнус ҳангоми аз кутбҳо ба _____ ва аз сатҳи об ба _____ он ҳаракат қардан тағйир меёбад.

§ 11. МИНТАҚАҲО (ЗОНАҲО)-И ТАБИИИ КУРАИ ЗАМИН

Ба хотир меорем:

- ♦ Табақаи географӣ чист?
- ♦ Дар рӯйи Замин кадом минтақаҳои иқлимиро ҷудо мекунанд?
- ♦ Ҷаро дар рӯйи Замин шароити табиӣ яххела нест?

1. Минтақаҳои географӣ ва зонаҳои табиӣ. Аз рӯйи намӣ ва гармии Офтоб, ки сатҳи Замин мегирад, на фақат минтақаҳои иқлимӣ, балки комплексҳои табиӣ гуногунро ҷудо мекунанд. Минтақаҳои аз ҳама калони Табақаи географӣ – минтақаҳои географӣ мебошанд. Номи онҳо бо номи минтақаҳои иқлимӣ

мувофиқ меояд, зеро манзараи комплексҳои табииро шароити иқлимӣ муайян мекунад. Онҳо ба таври арзӣ аз экватор ба қутбҳо паҳн шуда, якдигарро дар хушкӣ ва об иваз мекунанд ва дар ҳар ду нимкура такрор мешаванд. Минтақаҳои географӣ бо иқлим, хок, олами наботот ва ҳайвонот фарқ мекунанд. Минтақаҳои географӣ дар укёнусҳо аз рӯи анбӯҳҳои ҳаво, хосият ва гардиши оби укёнус муайян карда мешаванд. Дар ҳар як минтақаи географӣ маҷмӯи зонаҳои табиӣ ташаккул меёбад.

Зонаи табиӣ – ҳудуди муайяност, ки аз рӯи ҳарорат, намнокӣ, хок, олами наботот ва ҳайвонот монанд мебошад.

Номи зонаҳои табиӣ аз рӯи аломати асосии он – рустаниҳо дода мешавад. Сабаби асосии дар дохили як минтақаи географӣ ҷойгир шудани якчанд зонаи табиӣ – таносуби гуногуни гармӣ ва намӣ мебошад.

2. Зонаҳои табиӣ минтақаҳои экваторӣ ва субэкваторӣ.

Бешаҳои ҳамешасабзи экваторӣ дар хокҳои камҳосили сурхи зардҷатоб ва ҳарорати баланду боришоти зиёди солона ташаккул ёфтааст. Ин ҷангалҳо аз ҷиҳати сернамудӣ яке аз бойтарин ҷангалҳои сайёраи Замин ба ҳисоб мераванд. Барои онҳо рустаниҳои зич, якчанд қабат рӯйидани рустаниҳо ва дарахтони

Бешаҳои намноки экваторӣ

қадашон рост хос аст. Дар ин ҷо даҳҳо ҳазор намуди рустаниҳо, аз ҷумла дарахти нахл, дарахтони ҷубашон пурқимат, сарахшаклҳои дарахтмонанд мерӯянд. Ҳайвонот ба ҳаёти болои дарахтон мутобиқ шудаанд, парандагон хеле зиёданд.

Саваннаҳо ва ҷангалҳои

камдарахт дар минтақаҳои географии субэкваторӣ ва тропикӣ паҳн гаштаанд. *Саваннаҳо* – ин ҳамвориҳои сералафи кушод бо дарахтони тоқа ва чакалакҳо мебошад. Дар мавсими камбориш алафҳо зард мешаванд ва барги дарахтон мерезанд. Баъзе дарахтон дар ин мавсим обро дар пояи худ захира мекунанд. Дар саваннаҳо ҳайвонҳои сумдори алафхӯр хеле зиёданд (ғизолҳо, говмешҳо), ки дар ҷустуҷӯи хӯрок масофаи зиёдро тай мекунанд. Ҳайвонҳои дарранда низ ин ҷо зиёданд.

Дарахти баобоби африқоӣ 20 метр баландӣ дошта, пояш чунон гафс аст, ки агар 20 нафар одам даст ба даст гиранд, атрофи онро мепечонанд. Баобаб дар танаи худ 120 000 л. обро захира мекунад ва аз ин хотир ҳангоми сӯхторҳо қариб ки осеб намебинад. Душмани ин дарахтон филҳо мебошанд, зеро решаҳои сероб ва чӯби баобабро дӯст медоранд.

3. Зонаҳои табиӣ минтақаҳои географии тропикӣ ва субтропикӣ. Дар минтақаҳои шарқии наздиқўнусии тропикҳо чангалҳо ташаккул ёфтаанд. Дар минтақаҳои марказӣ ва соҳилҳои ғарбии материкҳо, ки таъсири чараёнҳои зиёд аст, биёбонҳо ва нимбиёбонҳо ташаккул ёфтаанд.

Биёбонҳо ва нимбиёбонҳои тропикӣ дар минтақаҳои тропикӣ масоҳати калонро ишғол мекунанд. Ин зонаҳои табиӣ аз ҳама хушки кураи Замин ба ҳисоб рафта, аз ҷиҳати мавҷудияти рустаниҳо ва ҳайвонот камбағал мебошанд. Рустаниҳо ба шароити норасоии об мутобиқ шудаанд. Дар баъзеи онҳо решаи дароз инкишоф меёбад, ки аз чуқурии зиёд обро меҷаббад. Баъзеашон обро дар пояи худ захира мекунанд, масалан рустании уд (алоо). Баргҳои баъзе аз рустаниҳои биёбонӣ хурд шуда, ба хор табдил меёбанд, масалан гули ханҷарӣ (кактус). Ҳайвонҳои биёбон метавонанд муддати зиёд бе об тоқат намоянд (шутурҳо), масофаи зиёдро тай намоянд (ғизолҳо) ва ё ҳаёти шабона гузаронанд (морҳо, калтакалосҳо ва хояндаҳо). Хоки нимбиёбонҳо тираҳок ва хоки биёбонҳо сангҷадор ё регзор аст.

***Биёбон** – мавзеест, ки иқлими хушки бебориш ва рустаниҳои ниҳоят кам дорад.*

4. Зонаҳои табиӣ минтақаҳои географии муътадил. Ба биёбонҳо ва нимбиёбонҳои минтақаҳои муътадил тобистони гарми хушк ва зимистони камбарфи хунук хос аст. Наботот ва ҳайвоноти кам дорад. Зонаи *дашт* қисми хеле калони минтақаи муътадилро ишғол кардааст. Дар хокҳои дорчинӣ ва сиёҳҳои дашт рустаниҳои гуногуни хӯшадор мерӯянд. Даштҳо мунтазам ба *бешадашт* табдил меёбанд. Дар хокҳои хокистарранги зонаи бешадашт ҳар чо-ҳар чо дарахтони санавбар ва тӯс мерӯянд. Дар дашт ва бешадаштҳо бисёр намуди хояндагон зиндагӣ мекунанд, ки хӯроки асосии ҳайвонҳои дарранда мебошанд.

Қисми калони минтақаи муътадилро *зонаи бешаҳо* ишғол кардаанд, ки бо ҷараёнҳои мавсимии худ фарқ мекунанд. Дар ин ҷо дарахтони паҳнбарг, омехта ва сӯзанбарг мерӯянд. Дар қисми ҷанубии минтақаи муътадил дар шароити иқлими баҳрӣ ва континенталии муътадил *бешаҳои омехта ва паҳнбарг* ташаккул ёфтаанд. Дар қисми шимолии минтақаи муътадил тайга паҳн гаштааст. Дар ин ҷо дарахтони сӯзанбарги коч, санавбар, сарв, дарахти чалғӯза ва сарвиноз мерӯянд.

Биёбон

5. Зонаҳои табиӣ минтақаҳои географии субарктикӣ ва субантарктикӣ. Дар минтақаи субарктикӣ зонаҳои табиӣ *тундра* ва *бешатундра* ҷойгир шудаанд. Дар шароити зимистони қаҳратун ва тобистони кӯтоҳи салқини ин ҷой наботот ва ҳайвонот кам дучор мешаванд.

Бешатундра зонаи аз тайга ба тундра гузаранда мебошад. Дар ин зона, байни водии дарёҳо бешаҳо дар қитъаҳои алоҳида мерӯянд. Дар тундра гулсангҳо, ғеша ва гулҳои қутбӣ (бунафша, хаш-хаш) месабзанд. Хоки тундра торфии ботлоқӣ буда, моддаҳои пӯсидааш кам аст.

Ҳайвоноти тундра барои дар шароити саҳт зиндагӣ кардан пашми ғафси аз хунукӣ муҳофизаткунанда ва ранги сафеди аз душманон ҳифзкунанда доранд. Дар зери пӯшташон қабати ғафси равшан захира мекунанд, ки аз хунукӣ онҳоро ҳифз мекунад.

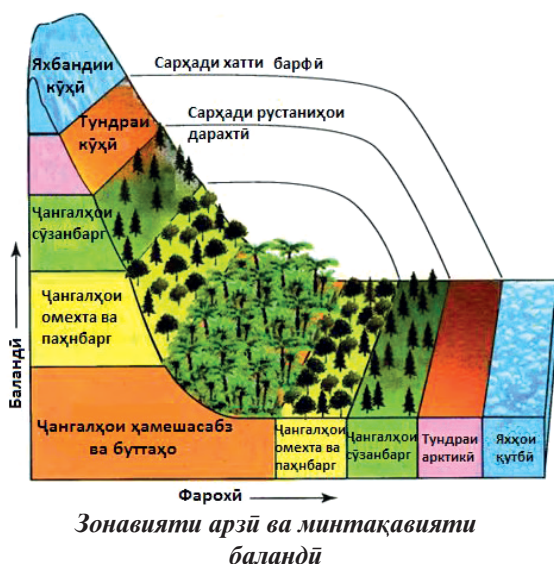

Биёбонҳои арктикӣ

6. Зонаҳои табиӣ минтақаҳои географии арктикӣ ва антарктикӣ. Дар минтақаҳои географии арктикӣ ва антарктикӣ *биёбонҳои арктикӣ ва антарктикӣ* ҳукм-фармоянд. Дар шароити хунукии доимӣ биёбонҳои яхӣ ташаккул ёфтаанд.

Олами рустаниҳои ин ҷо ниҳоят камбағал аст. Дар баъзе ҷойҳо гулсангҳо ва ушнаҳо дучор мешаванду халос. Аз ҳайвонот рӯбоҳи қутбӣ, гурги қутбӣ, хирси

сафед, морж, тулен ва парандаҳои обӣ зиндагӣ мекунанд. Дар Антарктика парандаҳои аҷиб – пингвинҳо зиндагӣ мекунанд, ки қобилияти парвози худро гум кардаанд.

7. Минтақаҳои баландӣ. Дар кӯҳҳо, дар баробари тағйирёбии иқлим ивазшавии комплексҳои табиӣ аз домана то қуллаи кӯҳ мушоҳида мешавад (нигаред ба расм). Ин гуна қонуниятҳои ивазшавии минтақаҳои рустаниҳоро *минтақаҳои баландӣ* меноманд. Пайдарҳамии ивазшавии минтақаҳои наботот дар кӯҳҳо ба мисли ивазшавии

зонаҳои табиӣ дар ҳамвориҳо ҳангоми аз экватор ба қутбҳо ҳаракат кардан ба амал меоянд. Минтақаи баландии аввалини рустаниҳо ҳамеша ба зонаи табиӣ, ки дар доманаи кӯҳ ҷойгир аст, мувофиқ меояд.

Минтақаи баландиро ба таври одӣ дар кӯҳҳои арзҳои шимолӣ, масалан, дар кӯҳҳои Урали Қутбӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Рустаниҳои тундрагӣ дар доманаи кӯҳ дар баландии 200-500 м бо минтақаи сангреса ва болотар – минтақаи яхбандии доимӣ иваз мешаванд. Агар системаи кӯҳӣ дар минтақаи беша ҷойгир бошад, пас минтақаи поёнии он беша ба ҳисоб меравад.

Хулоса:

- ♦ *Ивазшавии зонаҳои табиӣ аз рӯи арзи географӣ нишонҳои зонавияти географӣ мебошад.*
- ♦ *Сабоби асосии таҷаллулҳои зонаҳои табиӣ – таносуби гуногуни гармӣ ва намӣ аст.*
- ♦ *Номи зонаҳои табиӣ аз рӯи аломати фарқкунандаи асосии он – рустаниҳо медиҳанд.*
- ♦ *Қонуниятҳои ивазшавии комплексҳои табиӣ дар кӯҳҳо минтақаҳои баландӣ меноманд.*

Савол ва супориш:

1. Зонаи табиӣ чист?
2. Кадом омилҳои табиӣ барои ташаккули зонаҳои табиӣ мусоидат мекунад?
3. Зонаҳои табиӣ минтақаи муътадил чӣ хусусият доранд?
4. Тоҷикистон дар кадом зонаи табиӣ ҷойгир шудааст?
5. Минтақавияти баландӣ бо чӣ алоқаманд аст?
6. Дар кадом қўҳҳо минтақаҳои баландӣ зиёданд: қўҳҳои Урал ё Ҳимолой?
7. Аз рӯйи харита муайян кунед, ки зонаҳои табиӣ дар кадом материк аз Ҷама зиёд ва дар кадомаш аз Ҷама кам ҷойгир шудаанд.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

- Зонаи табиӣ чист? | А. Худуди аз рӯйи ҳарорат, намӣ, хок, наботот ва ҳайвонот монанд;
Б. Қаламраве, ки олами ҳайвоноти яхела дорад;
В. Минтақае, ки дар он олами наботот яхела аст;
Г. Ин ҳамон минтақаҳои иқлимӣ мебошанд.

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Биёбонҳо ва нимбиёбонҳои тропикӣ дар минтақаҳои географии тропикӣ ҷойгир шуда, минтақаи аз Ҷама _____ кураи Замин ба ҳисоб мераванд.

§ 12. АҲОЛИИ КУРАИ ЗАМИН. ХАЛҚҲО ВА НАҶОДҲО

Ба хотир меорем:

- ♦ Кадом хусусиятҳои аҳолиро медонед?
- ♦ Халқҳои калони рӯйи Заминро номбар кунед.
- ♦ Дар бораи аҳолии маҳалли зисти худ нақл кунед.

Шумораи аҳоли Дар сайёраи мо одамон хеле зиёданд. Дар замонҳои пеш чунин набуд. Муддати дуру дароз шумораи аҳолии сайёраи Замин ҳамагӣ якчанд миллионро ташкил меод. Ҳоло чунин миқдори аҳоли танҳо дар як давлат зиндагӣ мекунад. Аз асри XIX сар карда, шумораи аҳолии кураи Замин якбора афзуд. Ин ба беҳтар шудани тиб ва шароити зиндагии аҳоли вобаста аст.

Ҳоло дар рӯйи Замин зиёда аз 7,5 млрд одам зиндагӣ мекунад. Ин миқдори хеле зиёд аст. Тасаввур кунед, агар Ҷамаи одамони

сайёраи Замин даст ба даст гирифта, дар экватори Замин истанд, занчири одамон 100 маротиба кураи Замиро мепечонад.

Чойгиршавии аҳоли дар сайёраи Замин. Аҳоли дар сатҳи Замин нобаробар чойгир шудааст. Дар баъзе минтақаҳо аҳоли зич чойгир шуда, баъзе минтақаҳои дигар тамоман аҳоли надоранд. Масалан, дар қуллаи вулкони Попокатепетл ҳеҷ кас зиндагӣ намекунад ва ҳеҷ гоҳ зиндагӣ ҳам намекард. Одамон барои зиндагӣ ҳамеша чойҳои мувофиқро интихоб мекунанд. Аксари одамони сайёра дар чойҳои зиндагӣ мекунанд, ки об, хоки серҳосил, иқлими муътадил ва релефи ҳамвор мавҷуд аст.

Минтақаи аз ҷама сараҳолии сайёра Осиеи Шарқӣ ва Ҷанубӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин минтақа қариб нисфи аҳолии сайёраи Замин зиндагӣ мекунанд. Дар ин ҷо чунин давлатҳои сараҳоли ба мисли: Чин, Ҳиндустон, Ҷопон ва ғайра чойгир шудаанд, ки дар шароити иқлими гарму намнок одамон аз замонҳои қадим ба заминдорӣ, парвариши шолӣ, гандум машғул буданд. Онҳо дар давоми сол якҷанд ҳосил мегирифтанд. Минтақаи дигари сараҳолии кураи Замин – Аврупо ва баъзе ноҳияҳои Амрикои Шимолӣ ба ҳисоб мераванд.

***Нажод** – гурӯҳи калони одамонест, ки дар натиҷаи таърихи дурударози инкишофи инсоният ташаккул ёфта, дорои аломатҳои хосси беруна мебошанд ва ин аломатҳо аз насл ба насл мегузаранд.*

Нажодҳои одамон. Ҷамаи одамон аз рӯи шакл фарқ мекунанд. Дар сайёраи Замин ду одами якхеларо ёфтанд душвор ва ҳатто ғайриимкон аст. Дар ин маврид сухан танҳо дар бораи сохти берунии одамон намеравад. Бинобар ин, аз замонҳои пеш одамонро ба **нажодҳо** чудо мекунанд.

Нажоди зангӣ

Нажоди муғулӣ

Нажоди аврупоӣ

Намояндагони нажодҳо

Аломатҳои *фардӣ* ва *нажодиро* фарқ кардан лозим аст. Ба аломатҳои фардӣ тарҳи рӯй, ранги мӯй ва чашм дохил мешаванд, ки аз волидон ба фарзанд мегузаранд. Ба аломатҳои нажодӣ ранги пӯст, сохти скелет, инчунин тарҳи рӯй дохил мешаванд. Фарқи ин аломатҳо дар он аст, ки аломатҳои фардӣ на ҳамавақт аз волидон ба фарзанд мегузаранд. Одамони зиёде ҳастанд, ки ба падару модари худ монанд нестанд. Аломатҳои нажодӣ ҳатман аз насл ба насл мегузаранд.

Аз замонҳои қадим сабабҳои пайдо шудани аломатҳои нажодӣ диққати одамоне ба худ ҷалб мекард. Ханӯз дар Юнони қадим ривоятҳои буданд, ки сабабҳои пайдоиши нажодҳои шарҳ медоданд. Дар замони ҳозира сабаби пайдо шудани аломатҳои нажодиро дар таъсири шароити табиӣ муҳити зисти одамоне, хусусан иқлим мебинанд. Масалан, одамоне, ки дар иқлими гарм зиндагӣ мекарданд, аввал пӯсташон ранги гандумгун, баъд қаҳваранг ва оҳиста-оҳиста сиёҳ мешаванд. Барои чӣ? Барои он ки пӯсти сиёҳ одамоне аз гармии Офтоб хуб муҳофизат мекунад. Мӯйи чингилаи сокинони таҳҷоии материки Африқо онҳоро аз офтобзани нигоҳ медорад. Лабони ғафс ва бинии паҳни онҳо ҷараёнҳои бухоршавӣ ва хунуккунии организмро осон мегардонад. Бинобар ин, одамоне, ки чунин аломатҳои нажодӣ доранд, дар иқлими гарм нисбат ба одамоне сафедпӯст худро хуб хис мекунанд.

Сокинони Аврупо, ки дар иқлими хунук зиндагӣ мекунанд, баръакс аз Офтоб танқисӣ мекашиданд. Аз ин лиҳоз дар ин ҷо одамоне, ки ранги пӯсташон сафед буд, афзалият доштанд. Барои аз хунукӣ муҳофизат кардан, дар мардҳои аврупоӣ риши ғафси дабдабанок мебаромад, ки ин хусусият дар сокинони Африқо қариб дида намешавад.

Чун қойида се нажоди асосиро ҷудо мекунанд: **аврупоидҳо**, **муғулоидҳо** ва нажоди **экваторӣ (зангиҳо)**. Баъзе олимоне нажоди калони ҷорум – австралиягӣҳоро ҷудо мекунанд, ки ба он сокинони муқимии Австралия ва папуасҳои Гвинеяи Нав дохил мешаванд.

Пайдоиши нажодҳои асосиро ба шароити махсуси ҳаётӣ вобаста медонанд. Аврупоидҳо – ин сокинони Аврупо, зангиҳо – сокинони Африқо ва муғулоидҳо сокинони Осиё мебошанд. Аммо дар ҳазорсолаи охир ин манзара вайрон шуд. Намояндагони нажоди аврупоӣ қариб тамоми аҳолии таҳҷоии Амрико ва

Австралияро нест карда, чойи онхоро гирифтанд. Аврупоиҳо гуломони африқоиро барои кор дар заминҳои қорам ба Амрико бурданд. Дар натиҷа наҷоди зангӣ аз рӯйи шумора дар Амрико чойи дуҷумро ишғол кард. Тараққиёти тамаддун мунтазам таъсири шароити табииро ба одам суфт кард. Дар замини мо материк ё давлати қалоне нест, ки дар он намоёндагони ҳамаи наҷодҳоро дучор наоем.

Халқҳои қураи Замин. Инсониятро на фақат ба наҷодҳо ҷудо мекунанд. Ҳар як наҷод метавонад аз дахҳо халқҳои гуногун иборат бошад. Халқҳо дорои забон, маданият, урфу одат ва ҳудуди муайяни зист мебошанд. Ҳисоб кардан душвор аст, ки дар рӯйи Замин чанд халқият зиндагӣ мекунад, аммо тахмин мекунанд, ки шумораи халқҳои рӯйи Замин ба якҷанд ҳазор баробар аст. Ҳар як халқ аз миллионҳо, дахҳо миллион ва ҳатто садҳо миллион нафар одам иборат мебошанд. Вале дар рӯйи Замин баъзе халқҳои хастанд, ки шумораи онҳо хеле кам мондааст, онҳо ҳамагӣ садҳо ва ҳатто дахҳо нафарро ташкил медиҳанд.

Аслан ҳар як халқ забони гуфтугӯии худро дорад, аммо баъзан истисно. Масалан, бо забони англисӣ на фақат англисҳо гап мезананд. Бо забони испанӣ тахминан 50 млн испаниҳо ва зиёда аз 400 млн сокинони давлатҳои қитъаи Амрико гап мезананд. Ҳамин тариқ, халқҳои на фақат аз рӯйи забон фарқ кардан мумкин аст.

Барои халқҳои ҷаҳон тарзи зиндагӣ низ аҳамияти муҳим дорад. Урфу одат, расму таомул, касбу ҳунароҳои анъанавӣ, мусиқӣ ва рақс – маданияти халқҳои ифода мекунад. Халқҳо, инчунин аз рӯйи эътиқоди динӣ фарқ мекунанд.

Динҳо. Дар давраҳои гуногуни таърихӣ дар дунё динҳои зиёд пайдо шудаанд. Баъзе динҳо ба таври васеъ паҳн шудаанд, баъзеи дигарашон шумораи қами пайравон доранд. Дар рӯйи замин ягон дине нест, ки одамонро золимию бераҳмӣ, тарсуӣ, ҳасисӣ ва дурӯғгӯиро омӯзонад. Баръакс, ҳамаи динҳо одамонро ба бовиҷдонӣ, боадолатӣ ва меҳнатдӯстӣ даъват мекунанд.

Ҳамин тариқ, дар рӯйи олам динҳои зиёд вучуд доранд. Динҳои паҳншударин се то мебошанд: насрония (масеҳият), буддоия ва ислом. Аксари диндорони сайёра худро ба яке аз ин се дин мансуб медонанд. Ин се дин динҳои ҷаҳонӣ ба ҳисоб мераванд.

Хулоса:

- Аҳолии кураи Замин дар садсолаи охир босуръат афзуд ва шумораи он ҳоло зиёда аз 7,5 млрд нафарро ташиқ медиҳад.
- Инсоният дар тамоми сайёра сокин шудааст, вале аксари одамон дар минтақаҳои баъри зиндагӣ мувофиқ ҷой гирифтаанд (соҳили баҳрҳо, ҳамвориҳо, назди дарёҳо ва ғайра).
- Дар минтақаҳои наздиқутбӣ, биёбонҳо ва баландкӯҳ аҳоли кам ҷойгир шудааст.
- Инсониятро ба се наҷоди асосӣ ҷудо мекунад: аврупоӣ, муғул ва зангӣ.
- Ҳар як наҷод аз халқу миллатҳои зиёд иборат аст.
- Қисми асосии аҳолии ҷаҳон се динро мепарастанд: насрония (масеҳият), буддоия ва ислом.

Савол ва супориш:

1. Шумораи аҳолии сайёраи Замин чӣ миқдор аст?
2. Минтақаҳои сараҳолии кураи Замин дар қучо ҷойгир шудаанд?
3. Наҷодҳои асосиро номбар кунед ва хусусияти онҳоро шарҳ диҳед.
4. Кадом минтақаҳои кураи Замин камаҳоли ба ҳисоб мераванд? Баъри чӣ?
5. Кадом динҳо дар дунё аз ҳама паҳншударин ба ҳисоб мераванд?
6. аз харита давлатҳои ёбед, ки ба забонҳои англисӣ, испанӣ, русӣ ва ҷинӣ гап мезананд.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Шумораи аҳолии кураи Заминро муайян кунед:

А. 5 млрд нафар; Б. 5,5 млрд нафар; В. 6 млрд нафар; Г. 7,5 млрд нафар.

2. Ҷавобҳои “ҳа” ё “не”-ро интихоб кунед.

Минтақаҳои асосии ҷойгиршавии аҳолии рӯи Заминро дар ҷадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	Осиёи Шарқӣ
ҳа	не	Осиёи Ҷанубӣ
ҳа	не	Австралия ва Уқёнусия (Океания)
ҳа	не	Қисмҳои шимолӣ Африқо
ҳа	не	Аврупо ва баъзе ноҳияҳои Амрикои Шимолӣ

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Наҷод – гурӯҳи калони одамонест, ки дар натиҷаи таърихи дурударози инкишофи инсоният ташаккул ёфта, дорои _____ хосси беруна мебошанд.

ФАСЛИ II. ТАВСИФИ МИНТАҚАВИИ КУРАИ ЗАМИН

БОБИ 2. ТАВСИФИ УҚЁНУСҲО

Обҳои кураи Замиро ба 4 уқёнус ҷудо мекунанд: уқёноси Ором, уқёноси Атлантик, уқёноси Ҳинд ва уқёноси Яхбастаи Шимолӣ. Уқёнусҳо аз рӯи хусусиятҳои мавқеи географӣ, табиат ва аҳамияташон барои табиату инсон аз ҳам фарқ мекунанд. Ҳамаи уқёнусҳо бо ҳам пайвастанд ва дар якҷоягӣ *Уқёноси ҷаҳониро* ташкил медиҳанд.

Уқёноси ҷаҳонӣ

§ 13. УҚЁНУСИ ОРОМ

Ба хотир меорем:

- ♦ Қадом уқёнусҳоро медонед?
- ♦ Қишри замини уқёнусӣ аз материкӣ чӣ фарқ дорад?
- ♦ Сиклонҳо ва антисиклонҳо аз ҳам чӣ фарқ доранд?

Уқёноси Ором аз қитъаи Аврупо хеле дур аст, вале маҳз аврупоиҳо номи онро гузоштаанд. Соли 1520 хангоми саёҳати даврилоамӣ баҳрнаварди португалӣ Фернан Магеллан номи уқёноси Оромро гузоштааст. Магеллан аз байни аврупоиҳо аввалин шуда материкои Амрикои Ҷанубиро давр зада

гузашт ва ба фазои калони обӣ дохил шуд. Баъд аз чанд вақти шино кардан ӯ фаҳмид, ки ба укёнуси нав даромадааст. Аз сабаби он ки дар вақти гузаштани укёнус обу ҳавои хуб онҳоро ҳамроҳӣ кард, Магеллан номи онро Ором гузошт.

Мавқеи географӣ. Укёнуси Оромро инчунин укёнуси Бузург меноманд, зеро дар сайёраи Замин укёнуси калонтарин ба ҳисоб меравад. Худуди ишғолкардаи укёнуси Ором баробари худуди ҳамаи се укёнуси дигар аст. Масоҳати он ба 178,6 млн км² баробар аст, ки аз масоҳати якҷояи ҳамаи материкҳо зиёдтар мебошад.

Сарҳади шимолии укёнуси Ором шартан аз гулугоҳи Беринг, дар ҷануб аз соҳилҳои шарқии Австралия то соҳилҳои Антарктида тӯл мекашад. Сарҳад дар ин ҷо шартан аз рӯи меридианҳо кашида шудааст. Дар укёнуси Ором қариб ҳамаи минтақаҳои географӣ, ғайр аз минтақаи антарктикӣ вучуд доранд. Дар қисмҳои марказии укёнус минтақаи экваторӣ ҷой гирифтааст ва экватор укёнусро ба ду ҳиссаи баробар ҷудо кардааст.

Укёнуси Ором соҳилҳои материкҳои Авруосиё, Австралия, Амрикои Шимолӣ ва Ҷанубиро мешӯяд. Гарчанде ки материкҳо ва давлатҳо аз ҳамдигар дар масофаи якҷанд ҳазор километр дур ҷойгир бошанд ҳам, обҳои укёнуси Ором онҳоро бо ҳам мепайвандад. Зеро ба воситаи оби укёнус роҳҳои муҳими баҳрӣ мегузаранд, ки давлатҳои Осие, Амрико ва Австралияро васл мекунанд.

Таърихи кашфиёт ва азхудкунии укёнус. Дар соли 1513 истилогари испанӣ Васко Нунес де Балбоа ба ғарб ҳаракат кард ва аз аврупоиён аввалин шуда, қитъаи Амрикоро гузашт ва ба соҳилҳои обҳои фароҳи номаълум расид. Азбаски ин обҳо аз ҷойи мушоҳида ҷанубтар ҷойгир шуда буд, номи баҳри Ҷанубиро гирифт. Баъд аз 7 сол Ф. Магеллан ба ин обҳо номи укёнуси Оромро гузошт.

Баҳрнаварди англис Ҷеймс Кук солҳои 1768-1771 дар укёнуси Ором бисёр ҷазираҳоро кашф кард, аз ҷумла ҷазираҳои Гавай ва Рифи Калони Саддӣ. Дар аввалҳои солҳои 1930 киштии илмӣ-тадқиқотии англисҳо – “Дискавери II” ҷуқуриҳои қисми ҷанубии укёнусро андоза карда, дар қаъри укёнус қаторкӯҳи зеробиро кашф кард. Омӯзиши релјефи қаъри укёнусро идома дода, киштии шӯравии “Витяз” соли 1957 ҷойи аз ҳама ҷуқури Укёнуси ҷаҳонӣ – ноаи Марианаро кашф кард.

Релйефи қаър. Дар қаъри укёнуси Ором қаторкӯҳҳои калон, ҳамвориҳо, баландиҳо ва пастҳои зиёд мавҷуданд. Ин гуногуннамудии шаклҳои релйефи қаъри укёнус ба хусусиятҳои сохти қишри замин саҳт вобастагӣ дорад.

Зери оби укёнус қишри замини укёнусӣ дошта, бисёртар аз релйефи мавҷмонанди теппадор иборат аст. Аммо дар зери оби укёнус қаторкӯҳҳои зиёд, аз ҷумла кӯҳҳои вулкони хеле зиёданд. Дар байни онҳо қаторкӯҳи байниукёнусӣ аз ду қисм иборат аст: Чануби укёнуси Ором ва Шарқи укёнуси Ором. Дарозии умумии ин ду қисм ба 11500 км ва паҳноии он дар баъзе ҷойҳо ба 850 км баробар аст.

Релйефи қаъри укёнуси Ором дар назди материки Авруосиё ва Австралия хеле гуногун аст. Ин ҷо силсилаҷазираҳои дарозтарин ва ноаҳои чуқуртарини сайёра ҷойгир шудаанд. Ҷойи чуқуртарини укёнуси Ором ва Укёнуси ҷаҳонӣ – ноаи Мариана (11022м) дар ҳамин минтақа ҷойгир шудааст.

Иқлим ва обҳои укёнус. Ҳарорати сатҳи оби укёнус дар қисмҳои марказии он дар давоми сол аз +26 то +29°C гарм аст. Дар шимол ва чануби укёнус ҳарорат то -0,5°C паст мефарояд. Чунин тағйирёбии ҳарорати зонавӣ дар тақсимои ҳавои укёнус низ мушоҳида мешавад. Дар айни замон ҳарорати об ва ҳаво ҳатто дар ҳудуди як минтақаи географӣ фарқ мекунад. Масалан, дар минтақаи муътадил, дар назди соҳилҳои Авруосиё ҳарорати ҳаво зимистон аз -20 то -22°C, дар назди соҳилҳои Амрикои Шимолӣ ҳамагӣ то 0°C паст мефарояд. Сабаби ин дар мавҷуд будани фишори паст ва ё сиклон мебошад. Дар ин минтақа анбӯҳҳои об ва ҳаво аз самти шимол меоянд, бинобар ин иқлими он хунук аст. Дар шарқи минтақаи муътадил ҳаракати баръакси анбӯҳи об ва ҳаво мушоҳида мешавад. Аз ин хотир анбӯҳҳои об ва ҳаво дар ин минтақа нисбатан гарм аст.

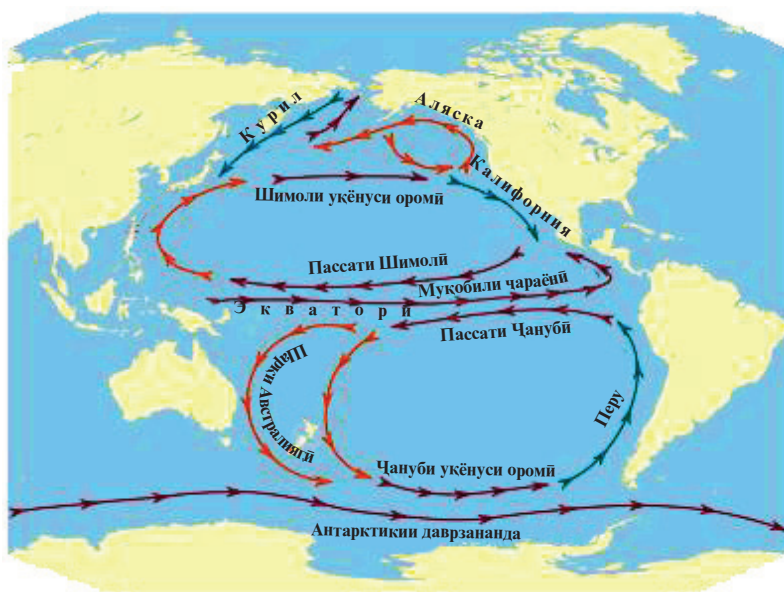
Ба мисли ҳарорат, миқдори боришот низ хангоми аз шимол ба чануби укёнус ҳаракат кардан тағйир меёбад. Аз рӯи миқдори боришот дар қисмҳои ғарбӣ ва шарқии укёнус низ тағйирот мушоҳида мешавад. Дар шарқи арзҳои тропикӣ, ки антисиклон ҳукмфармо аст, ҳаво хушк мебошад.

Дар тақсимои шӯрии оби укёнус қонуниятҳои муайян вучуд дорад. Шӯрии камтарини оби укёнус (камтар аз 32 %) дар арзҳои наздиқутбӣ мушоҳида мешавад, ки сабаби он дар кам будани бухоршавӣ, зиёд будани боришот нисбати бухоршавӣ ва қисман

ба обшавии яххо вобаста мебошад. Баробари наздик шудан ба арзҳои тропикӣ шӯрии оби уқёнус меафзояд ва то 36‰ зиёд мешавад.

Чараёнҳои уқёнуси Ором. Чараёни аз ҳама калон ва пурқуввати уқёнуси Ором ва умуман тамоми Уқёнуси ҷаҳонӣ – *чараёни Бодҳои Ғарбӣ* мебошад. Ҳар сол ин чараён он миқдор обро мегузаронад, ки аз оби ҳамаи дарёҳои кураи Замин 200 маротиба зиёд мебошад. Ин ягона чараёне мебошад, ки сайёраи моро печондааст. Дарозии он 30 000 км ва паҳноиаш тахминан 1000 км аст. Пайдоиши ин чараёни пурқувватро олимон чунин шарҳ медиҳанд, ки ҳангоми ҳаракат кардани он материкҳо ҳалал намерасонанд. Бодҳои, ки ин чараёнро ба вучуд меоранд, хусусан ҷанубтари арзи 40-ум ниҳоят саҳт мевазанд.

Чараёнҳои дар уқёнуси Ором

Яке аз чараёнҳои гарму пуриқтидори уқёнуси Ором чараёни *Курисио* мебошад. Ҳарорати об дар сатҳи он аз +12 то +28 °C аст, ки дар натиҷаи таъсири он иқлими соҳилҳои Ҷопон нисбатан гарм аст. Чараёни Курисио якҷоя бо чараёнҳои *Калифорния* ва *Пассати Шимолӣ* гардиши доиравии обро дар минтақаи тропикии шимолӣ ба вучуд меоранд. Анбӯҳҳои об зери таъсири ҳавои даврзананда ба самти ақрабаки соат ҳаракат мекунанд.

Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣ укёуси Ором хеле гуногун аст. Хусусан, арзҳои экваторӣ ва тропикии укёус аз олами органикӣ бой мебошад. Дар укёус зиёда аз 2000 намуди моҳӣ ва 6000 намуди нармбаданҳо зиндагӣ мекунанд. Дар укёус бисёр намуди ширхӯрон ва планктонҳо (организмҳои дар об озод зиндагикунанда) вучуд доранд. Фаровонии гизо таваччуҳи ҳайвонҳои аз ҳама калони сайёра – китҳоро ҷалб мекунад ва онҳо дар укёуси Ором ба таври васеъ паҳн шудаанд.

Моҳидорӣ дар укёус

Укёуси Ором аз *сарватҳои биологӣ* бой аст. Нисфи зиёди сайди моҳӣ ва дигар маҳсулоти баҳриро одамон аз укёуси Ором ба даст меоранд. Дар фермаҳои маҳсули баҳрӣ обсабзҳоро парвариш мекунанд, ки барои истеҳсоли йод, бром, намаки калий, нуриҳои

минералӣ ва ғайра истифода мешаванд.

Дар қабри укёус, хусусан дар қисмҳои тунукоба захираҳои калони сарватҳои минералӣ ёфт шудаанд. Дар ин ҷо як қатор қони маъданҳои оҳану марганетс ва дар тунукоба қонҳои нафту газ ҷойгиранд.

Укёусия (Океания). Укёусия – маҷмӯи ҷазираҳои қисми марказӣ ва ҷанубу ғарбии укёуси Оромро меноманд. Дар ин ҷо қариб 10 000 ҷазира бо масоҳати 1,3 млн км² мавҷуданд. Қаламраве, ки ҷазираҳо паҳн шудаанд, 60 млн км²-ро ташкил медиҳад. Ин чунин маъно дорад, ки андозаи ҷазираҳо он қадар калон нест, аммо ҷазираҳо аз ҳам дур ҷойгир шудаанд.

Ҷазираҳои аз ҳама калони Укёусия – Гвинеяи Нав ва Зеландияи Нав мебошанд. Ин ҷазираҳо боқимондаи материки қадимаи Пангея мебошанд. Дар Укёусия, инчунин ҷазираҳои зиёди вулқонӣ мавҷуданд, ки дар онҳо чашмаҳо гарм ва шаршараҳои зебо хеле зиёданд. Нуктаи баландтарини Укёусия вулқони Мауна-Кеа мебошад, ки баландии он аз сатҳи баҳр ба 4205 м баробар аст.

Дар обҳои гарми минтақаҳои экваторӣ ва тропикии укёуси Ором дар чуқурии 50 м кӯҳҳои зеробиро полипҳои марҷонӣ – ҳайвонҳои хурди бемуҳраи баҳрӣ пӯшондаанд. Баъди ғавти

марҷонҳо боқимондаи скелети оҳакии онҳо чамъ мешаванд ва ҷазираҳои марҷониро ҳосил мекунанд. Дар наздикии соҳилҳои шарқии Австралия иншооти марҷонии калонтарин – *Рифи Калони Саддӣ* ҷойгир шудааст. Дарозии он 2300 км, паҳноияш 150 километрро ташкил медиҳад. Қабати оҳакии ғафс (1200 м), ки аз қабри уқёнус боло шудааст, дар давоми миллионҳо сол ташаккул ёфтааст.

Ҷазираҳои марҷонӣ баланд нестанд ва сатҳи ҳамвор доранд. Онҳо асосан аз атоллҳо иборат мебошанд. Атолл – ҷазираҳои марҷонии дар қуллаи вулқонҳои зеринӣ пайдошуда мебошанд, ки шакли давраро ҳосил карда, мобайнашон тунукобаи рустанизор мебошанд. Дар Уқёнусия садҳо атоллҳо мавҷуданд, ки баъзеашон якҷоя шуда, галаҷазираҳоро ташкил додаанд. Атоллҳо аз сатҳи об ҳамагӣ 3-4 м баланд мешаванд.

Хулоса:

- ♦ *Гуногунии табиати уқёнуси Ором пеш аз ҳама ба мавқеи географии он вобаста аст.*
- ♦ *Қисми зиёди қабри уқёнуси Оромро ҳамвориҳо ташкил додаанд.*
- ♦ *Дар зери оби уқёнус кӯҳҳои вулқонӣ ва чуқуробаҳои зеринӣ хеле зиёданд, ки дар қураи Замин ҳамто надоранд.*
- ♦ *Олами органикии уқёнуси Ором дар арзҳои поёнӣ (назди экватор), назди соҳилҳои материкҳо ва обҳои сатҳии уқёнус хеле бой аст.*
- ♦ *Ба Уқёнусия ҷазираҳои қисми марказӣ ва ҷанубу ғарбии уқёнуси Ором дохил мешаванд, ки қариб аз 10 000 ҷазира иборатанд.*

Савол ва супориш:

1. *Минтақаҳои географиро, ки дар онҳо уқёнуси Ором ҷойгир шудааст, номбар кунед.*
2. *Аз харита ва атласҳо истифода бурда, типҳои асосии иқлими уқёнусро муайян кунед.*
3. *Объектҳои географии уқёнуси Оромро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*
4. *Уқёнуси Ором барои инсоният чӣ аҳаммият дорад?*
5. *Аз рӯйи харита чараёнҳои гарм ва хунуки уқёнусро муайян кунед ва қонуниятҳои ҷойгиришавии онҳоро шарҳ диҳед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадеме аз шахсони зер номи уқёнуси Оромро гузоштаанд?:

А. Христофор Колумб;	Б. Афанасий Никитин;
В. Фернан Магеллан;	Г. Чеймс Кук.

2. Чавобҳои “ҳа” ё “не”-ро интихоб кунед.

Ақидаҳои чадвали зеро тасдиқ кунед:

ҳа	не	Укёнуси Ором дар сайёраи Замин укёнуси калонтарин ба ҳисоб меравад
ҳа	не	Иқлими укёнуси Ором тамоми сол ҳарорати паст дорад
ҳа	не	Ҳудуди ишғолкардаи укёнуси Ором баробари ҳудуди ҳамаи се укёнуси дигар аст
ҳа	не	Масоҳати укёнус ба 178,6 млн км ² баробар аст, ки аз масоҳати яқояи ҳамаи материкҳо зиёдтар мебошад
ҳа	не	Аммо дар зери оби укёнус каторкӯҳҳо, аз ҷумла кӯҳҳои вулкони хеле каманд
ҳа	не	Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣи укёнуси Ором хеле гуногун ва бой аст.

3. Ҷумларо нурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузоред).

Ҷазираҳои аз ҳама калони Укёнусия _____ ва _____ мебошанд.

§ 14. УКЁНУСИ АТЛАНТИК

Ба хотир меорем:

- ♦ Қаторкӯҳҳои зериоби ҷи гуна ба амал меоянд?
- ♦ Бо ҳам алоқамандии укёнус ва атмосфераро ҷи гуна шарҳ дода метавонед?
- ♦ Оид ба алоқамандии укёнус ва хушкӣ мисолҳо оред.

Укёнуси Атлантӣ дар байни дигар укёнусҳо аз ҳама ҷавон аз тарафи одамон омӯхташудатарин ба ҳисоб меравад. Масоҳати он қариб 92 млн км²-ро ташкил медиҳад. Аз ҷиҳати масоҳат дар ҷаҳон ҷойи дуюмро (баъди укёнуси Ором) ишғол мекунад. Новобаста аз он ки укёнуси Атлантӣ нисбат ба дигар укёнусҳо оби дарёҳоро зиёдтар қабул мекунад, укёнуси шӯртарин ба ҳисоб меравад. Дар баъзе минтақаҳои укёнуси Атлантӣ ҳарорати об то $-1,8^{\circ}\text{C}$ паст мефарояд, вале дар умум оби он хеле гарм аст.

Укёнуси Атлантӣ дар глобус

Мавқеи географӣ. Укёнуси Атлантӣ ғайр аз материкҳои Австралия соҳилҳои ҳамаи материкҳои дигарро мешӯяд. Дарозии он аз Шимол ба Ҷануб (аз рӯи меридиани 30° т.ғ.) - 13 ҳазор км ва ҷойи аз ҳама паҳни укёнус – 6700 километрро ташкил медиҳад. Хатти экватор маркази укёнусро бурида мегузарад.

Аз сабаби он ки бари укёнус дар мукоиса бо укёнуси Ором ду маротиба тангтар мебошад, ба укёнуси Атлантик таъсири хушкӣ зиёдтар аст. Хусусан таъсири материкҳо дар баҳрҳо ва халиҷҳои қисми шимолии укёнус ҳис карда мешавад. Баъзе баҳрҳои укёнус, масалан, баҳри Миёназамин, ҳазорҳо километр ба дохили хушкӣ даромадаанд. Дар соҳилҳои укёнуси Атлантик қариб 70 давлат ҷойгир шудааст ва боркашонӣ ба воситаи Атлантик нисбати дигар укёнусҳо зиёдтар аст. Ба хотири хубтар шудани алоқаҳои баҳрӣ бо укёнуси Ором канали Панама кофта шудааст. Канали Суэтс бошад, укёнуси Атлантикро бо укёнуси Ҳинд мепайвандад.

Таърихи кашф ва азхудкунии укёнуси Атлантик. Дар соҳилҳои укёнуси Атлантик аз замонҳои қадим давлатҳои зиёди Аврупо ҷойгир буданд. Аврупоӣҳо давоми асрҳои зиёд дар обҳои баҳри Миёназамин шино мекарданд. Аммо ба обҳои укёнуси Атлантик аввалин шуда баҳрнавардони шучои финиқӣ баромаданд. Маҳз онҳо роҳи баҳриро ба шимол, ба қазираҳои Британи кушоданд. Барои онҳо арзҳои ҷанубии ин укёнус низ шинос буд. Финиқӣҳо дар укёнуси Атлантик ба ғарб, то қазираҳои Азор шино мекарданд.

Дар нимаи дуоми асри XVIII олими амрикоӣ Б. Франклин аввалин маротиба харитаи қараёни гарми пуркуваттарини Атлантик – *Голфстримро* тартиб дод. Маълумотҳои аниқ оид ба чуқурии оби укёнус дар аввалҳои асри XIX пайдо шуд. Дар ин масъала экспедитсияи аввалини укёнусшиносии Англия бо киштии “Челленҷер” соли 1870 ба муваффақиятҳои калон ноил шуд. Онҳо қаторкӯҳҳои Атлантики Шимолӣ ва Атлантики Ҷанубӣ, ноаи аз ҳама чуқури Пуэрто-Рикоро кашф карданд.

Баъд аз кашфи *эхолот* (асбоб барои муайян кардани чуқурии укёнус) дар омӯзиши релйефи қаъри дигаргунӣ ба амал омад.

Релйефи қаъри укёнус. Релйефи қаъри укёнуси Атлантик ба мисли укёнуси Ором ниҳоят гуногун ва бисёр вақт давоми релйефи материкҳо аст. Аммо дар бисёр ҷойҳо релйефи қаъри укёнус ҳамвор мебошад. Тунукобаҳои укёнус асосан дар соҳилҳои ғарбии он – ноҳияҳои назди қазираҳои Багам ҷойгир шудаанд, ки чуқурии онҳо аз 10 метр зиёд нест.

Шаклҳои назарраси релйефи қаъри укёнуси Атлантик–*қаторкӯҳҳои Атлантики Шимолӣ ва Атлантики Ҷанубӣ* мебошанд. Онҳо дар якҷоягӣ қаторкӯҳи байниукёнусиро ташкил медиҳанд, ки аз шимол ба ҷануби укёнус тӯл кашидаанд. Паҳнии ин қаторкӯҳ 300 км ва баландиаш 2 км-ро ташкил медиҳад. Дар баъзе ҷойҳои укёнус куллаи ин кӯҳҳо аз об берун баромада, қазираҳоро ҳосил кардаанд. Ҷойи аз ҳама чуқури укёнус – хамии

Руэрто-Рико мебошад, ки дар қисми ғарбии уқёнус ҷойгир шуда, чуқурии он ба 8742 м баробар аст (аз рӯи баъзе сарчашмаҳо – 9207 м). Дар уқёнус минтақаҳои шикасташудаи қишри замин ҳеле зиёданд ва ҳодисаҳои зилзила ва баромадани вулқонҳо мушоҳида мешаванд. Дар уқёнуси Атлантик низ ҷазираҳои вулқонӣ ҳеле зиёданд.

Шаффофии обро чӣ гуна муайян мекунанд?

Зиёда аз 100 сол мешавад, ки шаффофии обро бо асбоби Секкӣ муайян мекунанд. Секкӣ асбоби сафеди гирд буда, қутри он ба 30 см баробар аст. Онро аз қиштии бо ресмон ба об сар медиҳанд ва то кадом чуқурии об намоён будани доғи сафедро чен мекунанд. Рекорди шаффофии оби Уқёнуси ҷаҳонӣ соли 1987 дар баҳри Уэдделлаи соҳилҳои ғарбии Антарктида муайян шуд. Сафедии асбоби Секкӣ то чуқурии 79 м намоён буд ва танҳо дар чуқурии 80 м аз назар ғойб шуд.

Иқлим ва обҳои уқёнус. Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣ.

Ба монанди уқёнуси Ором дар қисмҳои шимолӣ ва ҷанубии уқёнуси Атлантик об ва иқлим хунук мебошад. Дар қисмҳои

Ҷараёнҳои уқёнуси Атлантик

шарқӣ ва ғарбии як минтақаи географӣ иқлим фарқ мекунад. Масалан, дар қисми ғарбии минтақаи муътадил иқлим нисбат ба қисми шарқии он хунуктар мебошад. Дар ғарб боришот кам аст. Сабаби инро дар гардиши доиравии ҳаво ва оби уқёнус мебинанд. Дар минтақаи тропикӣ, баръакс, дар ғарб иқлим нисбати шарқ гарму намнок аст. Обҳо низ дар ғарби ин минтақа гармтар мебошанд.

Дар гуногунии ҳарорати оби уқёнус ҷараёнҳои нақши муҳим мебошанд. Саҳми ҷараёни Голфстримро алоҳида қайд кардан лозим аст. Ин ҷараёни гарм дар

Укёнуси чаҳонӣ аз ҳама пурқувват ба ҳисоб меравад. Пахноии ин чараён 75 км буда, то чуқурии 700-800 м оби сатҳи укёнус ҳаракат мекунад. Ҳарорати анбӯҳи оби он ба +28 °С баробар буда, бо суръати 10 км/соат ҳаракат мекунад. Ин чараён аз оби ҳамаи дарёҳои кураи Замин 80 маротиба зиёдтар оби укёнусро ба ҳаракат мебарорад. Чараёни Голфстрим аз баҳри Кариб сарчашма гирифта, бо халиҷи Мексика ба воситаи гулугоҳи Флорида ба укёнуси кушод мебарояд. Номи Голфстрим маънои “чараёни халиҷ”-ро дорад.

Голфстрим яқҷоя бо чараёнҳои Канар ва Пассати Шимолӣ дар минтақаи тропикии шимолӣ укёнуси Атлантик гардиши доиравии бузурги обро ба вучуд меоранд, ки анбӯҳҳои об ба мисли укёнуси Ором ба рафти акрабаки соат ҳаракат мекунанд. Айни замон ба мисли укёнуси Ором дар минтақаи тропикии ҷанубӣ чараёнҳои Атлантики Ҷанубӣ – Бодҳои Ғарбӣ ва Пассати Ҷанубӣ ба муқобили акрабаки соат дар гардиши доиравӣ ҳаракат мекунанд.

Оби укёнуси Атлантик хеле шӯр аст. Шӯрии об дар ҳама ҷойи укёнус яххела нест. Шӯрии зиёдтарин дар минтақаҳои тропикии укёнус мушоҳида мешавад, ки ба 37,5% баробар аст. Дар он ҷойҳои укёнус, ки оби дарёҳо ба он мерезанд, шӯрии об паст – 18% ва дар тунукобаҳои баҳри Балтика ҳамагӣ ба 8% баробар мебошад.

Оби укёнуси Атлантик дар байни обҳои Укёнуси чаҳонӣ аз ҳама шаффоф ба ҳисоб меравад. Масалан, дар оби баҳри Уэдделла ашёро дар чуқурии 79 м дидан мумкин аст. Ин нишондоди баландтарини шаффофии об аст. Яке аз шаффофттарин обҳои Укёнуси чаҳонӣ инчунин оби баҳри Саргас мебошад. Дар ин баҳр ашё дар чуқурии то 66,5 м дида мешавад.

Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣ укёнус. Олами органикии укёнуси Атлантик аз бисёр ҷиҳат ба укёнуси Ором монанд аст. Ҳаёт дар укёнуси Атлантик низ ба таври зонавӣ тақсим шуда, асосан дар наздикии соҳили материкҳо ва сатҳи об паҳн гаштааст. Дар муқоиса бо укёнуси Ором олами органикии укёнуси Атлантик камбағал аст. Инро олимон ба ҷавонтар будани укёнуси Атлантик нисбат медиҳанд. Бо вучуди ин одамон аз укёнус 20%-и моҳӣ ва дигар маҳсулоти хӯроквории баҳрии чаҳониро ба даст меоранд. Дар арзҳои муътадил ва кутбӣ намудҳои гуногуни китҳо – вол (кашалот), касатка ва ғайра зиндагӣ мекунанд. Намудҳои харчангшаклҳо низ ба таври васеъ паҳн шудаанд.

Омӯзиши укёнус бо мақсади хоҷагидорӣ аз бисёр ҷиҳат ба сарватҳои минералии он вобаста аст. Қисми зиёди сарватҳои минералӣ дар минтақаҳои тунукоба (шелф)-и укёнус ҷой гирифтаанд. Танҳо дар баҳри Шимолӣ зиёда аз 100 кони нафту газ ёфт шудааст, ки дар онҳо садҳо иншооти чоҳқобӣ насб ва дар қаъри баҳр кубурҳои нафту газкашон сохта шудаанд. Зиёда аз 3000 истгоҳҳои нафту газкашӣ дар тунукобаи халиҷи Мексика кор мекунанд. Дар обҳои наздизоҳилии Канада, Британияи Кабир ангиштсанг ва дар соҳилҳои ғарбии Африқо – алмос истехсол мекунанд. Аз замони қадим намаки оширо аз оби баҳр истехсол мекунанд.

Ба воситаи укёнуси Атлантик ба самтҳои гуногун шохроҳҳои оби муҳим мегузаранд. Дар укёнус бандарҳои калонтарини ҷаҳон ҷойгир шудаанд.

Фаъолияти хоҷагидорӣ инсон боиси дар масофаҳои калон ифлосшавии оби укёнуси Атлантик шудааст. Ифлосшавӣ дар баъзе баҳрҳои укёнус зиёдтар ба назар мерасад. Масалан, баҳри Миёназамин аз қабилӣ онҳост. Миқдори зиёди моддаҳои ифлоскунанда инчунин бо оби дарёҳо ба укёнус ворид мешаванд. Ҳар сол дар натиҷаи садамаҳо ва сабабҳои дигар ба оби укёнус ҳазорҳо тонна нафт ва маҳсулоти нафти мерезад.

Хулоса:

- ♦ *Укёнуси Атлантик ба монанди укёнуси Ором минтақавияти арзӣ дорад, вале бари он танг аст. Аз ин хотир таъсири хушкӣ ба ин укёнус зиёдтар аст.*
- ♦ *Қаъри укёнуси Атлантик асосан ҳамвор аст, аммо дар маркази он қаторкӯҳи мобайниукёнусӣ ҷойгир шудааст.*
- ♦ *Иқлими Атлантик ба мисли иқлими укёнуси Ором ниҳоят гуногун буда, аз шимол ба ҷануб ва аз ғарб ба шарқ тағйир меёбад.*
- ♦ *Укёнуси Атлантик аз сарватҳои биологӣ ва минералӣ бой аст.*
- ♦ *Фаъолияти хоҷагидорӣ инсон дар укёнуси Атлантик сабаби ифлосшавии оби он шудааст.*

Савол ва супориш:

1. *Кадам ҷиҳатҳои монанд ва фарқи мавқеи географии укёнусҳои Атлантик ва Оромро медонед?*
2. *Қаторкӯҳҳои мобайниукёнусии Атлантик ва Ором бо чӣ фарқ мекунанд?*
3. *Бо ёри харитаҳои атлас ва дигар харитаҳои дастрас укёнусҳоеро муайян кунед, ки дар натиҷаи қандани каналҳои Суэс ва Панама бо ҳам пайваст шудаанд.*

4. Барои чӣ киштиҳои бодбондори қадима аз Амрикои Шимолӣ то Англия масофаро тезтар тай мекарданд, вале агар баръакс сафар кунанд, дертар ба Амрико мерасиданд?
5. Фаҳмонед, барои чӣ ҳарорати об дар қисми марказии уқёнуси Атлантик +28 °С, вале дар қисмҳои наздиқутбии он аз 0 °С наст аст?

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Масоҳати уқёнуси Атлантик чӣ қадар аст?

- А. 92 млн км²   Б. 90 млн км²   В. 81 млн км²   Г. 78 млн км²

2. Ҷавобҳои “ҳа” ё “не”-ро интихоб кунед.

Ақидаҳои чадвали зеро тасдиқ кунед:

ҳа	не	Уқёнуси Атлантик, ғайр аз материки Австралия, соҳилҳои ҳамаи материкҳои дигарро мешӯяд.
ҳа	не	Канали Суэтс уқёнуси Атлантикро бо уқёнуси Ҳинд мепайвандад.
ҳа	не	Маълумотҳои аниқ оид ба чуқурии оби уқёнус дар аввалҳои асри ХХІ пайдо шуд.
ҳа	не	Релйефи қаъри уқёнуси Атлантик ҳамвор буда, дар он ягон кӯҳ дучор намешавад.
ҳа	не	Оби уқёнуси Атлантик дар байни обҳои Уқёнуси Ҷаҳонӣ аз ҳама шаффоф ба ҳисоб меравад.
ҳа	не	Қисми зиёди сарватҳои минералии дар минтақаҳои тунукоба (шелф)-и уқёнус ҷой гирифтаанд.

§ 15. УҚЁНУСИ ҲИНД

Ба хотир меорем:

- ♦ Гуногунии релйефи қаъри уқёнусҳо ба чӣ вобаста аст?
- ♦ Уқёнуси Ҳинд аз рӯйи масоҳат дар ҷаҳон ҷойи чандумро ишғол мекунад?
- ♦ Аз рӯйи миқёс масофаи байни уқёнуси Ҳинд ва Тоҷикистонро муайян кунед.

Уқёнуси Ҳинд қариб пурра дар Нимкураи ҷанубӣ ҷойгир шудааст. Дар ин уқёнус аз ҳама нишебии саҳти материкӣ ва дар тунукобаҳо захираҳои калонтарини нафту гази ҷаҳонӣ мавҷуданд. Ҷараёнҳо дар уқёнуси Ҳинд самти худро ду маротиба дар давоми сол иваз мекунад. Дар обҳои уқёнус моҳие зиндагӣ мекунад, ки онро моҳии миллионҳо сол пеш азбайнрафта ҳисоб мекарданд.

Уқёнуси Ҳинд
дар глобус

Мавкеи географӣ. Масоҳати Укёнуси Атлантик ба 76,2 млн км² баробар буда, аз рӯи масоҳат дар байни укёнусоҳои дигар ҷойи сеюмро ишғол мекунад. Сарҳадҳои он аз соҳилҳои материкҳои Африқо, Аврусиё, Австралия ва Антарктида мегузаранд. Ба укёнуси материки Аврусиё таъсири калон мерасонад. Таъсири он хусусан дар қисмҳои шимолии укёнус эҳсос карда мешавад. Дар қисми шимолии укёнус мавҷуд будани баҳрҳо ва халиҷҳои калон ба ин мусоидат мекунад.

Аз шимоли укёнус роҳҳои асосии баҳрӣ мегузаранд, ки бандарҳои баҳрии укёнусоҳои Атлантик ва Оромро мепайванданд.

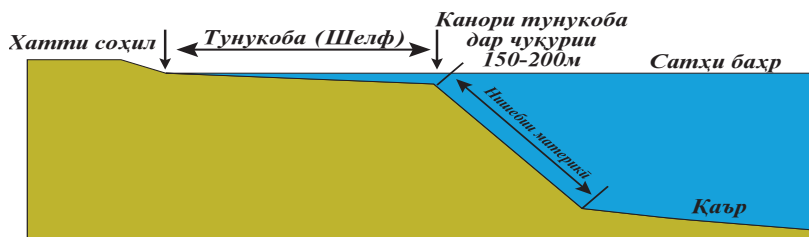
Таърихи кашф ва азхудкунии укёнуси Ҳинд. Укёнуси Ҳинд ханӯз ба финиқҳо маълум буд. Дар охири асри VI-и пеш аз мелод онҳо саёҳати худро аз баҳри Сурх оғоз карда, атрофи материки Африқоро давр зада, хангоми сафар ба укёнуси Атлантик аз обҳои укёнуси Ҳинд шино карда гузаштанд.

Дар тадқиқоти укёнуси Ҳинд баҳрнавродони араб, Васко да Гама (1497-1499), Ҷеймс Кук (охири асри XVIII) саҳми босазо гузоштаанд. Омӯзиши васеи укёнуси Ҳинд дар охири асри XIX оғоз ёфт. Дар нимаи аввали асри XX бо ташаббуси олимони Олмон, Дания, Англия ва дигар кишварҳо ҷойи чуқуртарини укёнуси Ҳинд – ноҳаи Зонд кашф шуд. Инчунин, як қисми қаторкӯҳҳои зеробии байниукёнуси кашф карда шуд.

Нисбати дигар укёнусоҳо олимони ба укёнуси Ҳинд камтар диққат меоданд. Аз ин сабаб, соли 1960 бо ташаббуси Созмони Милали Муттаҳид аввалин Экспедитсияи байналхалқии омӯзиши укёнуси Ҳинд ба қори худ оғоз намуд, ки шаш сол давом кард. Дар ин экспедитсия намоёндогони зиёда аз 20 давлати дунё ширкат варзиданд. Олимони омӯзиши қаторкӯҳи байниукёнуси ро ба анҷом расониданд ва муайян шуд, ки дар Укёнуси ҷаҳонӣ системаи ягонаи қаторкӯҳҳои зеробӣ вучуд дорад. Ғайр аз релйефи қабри укёнус олимони, инчунин системаи мураккаби ҷараёнҳои сатҳии укёнуси Ҳиндро омӯхтанд.

Релйефи қабри укёнус. Новобаста ба он ки масоҳати укёнус дар муқоиса нисбати дигар укёнусоҳо хурд аст, релйефи қабри он гуногун мебошад. Дар халиҷи Банғола нишебии материкӣ ба самти қабри укёнус таҳти қунҷи 45⁰ ҳобидоаст. Чунин нишебии зиёдро дигар дар ягон ҷойи Укёнуси ҷаҳонӣ дучор омадан мумкин нест. Танҳо дар наздикии ҷазираҳои Зонд дар қабри укёнус минтақаи баландӣ пайдо мешавад. Ин ҷо қаторкӯҳҳои зиёди зеробӣ мавҷуданд, ки ба сатҳи

об дар шакли қазираҳои вулкони баромадаанд. Дар ин мавзеъ зиёда аз 300 вулкон вучуд дорад, ки 100-тои он амалкунанда мебошанд. Қад-қад камони вулқонҳо чуқуробаҳо ҷойгир шудаанд. Масалан, дар ин минтақа ноаи Зонд ҷойгир шудааст, ки ҷойи аз ҳама чуқури уқёнуи Ҳинд ба ҳисоб меравад (7729 м).

Буриши уқёнус дар назди соҳил

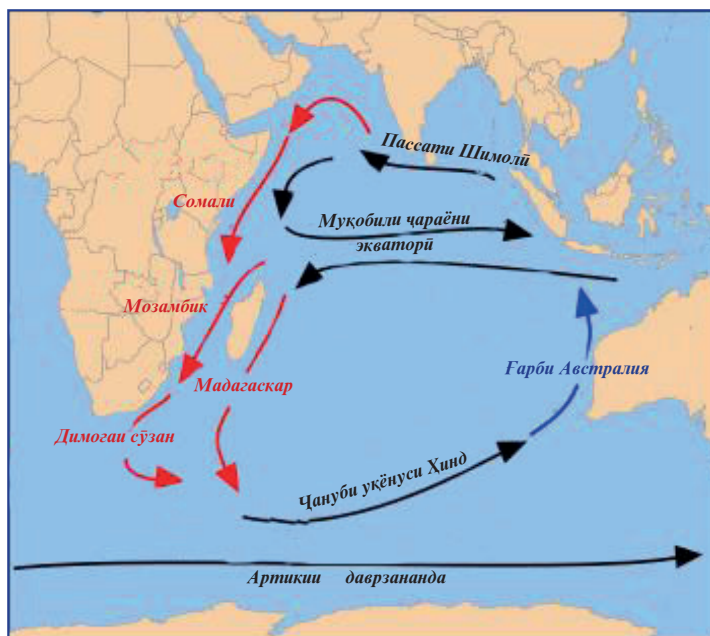
Шакли аз ҳама калони релйефи уқёнуи Ҳинд қаторкӯҳи мобайниуқёнуӣ мебошад. Он аз се шоха иборат аст, ки аз марказ ба ҳар тараф паҳн шудаанд. Дар ҷануби уқёнус қисмҳои ин қаторкӯҳ бо қаторкӯҳҳои зеробии уқёнуҳои Атлантик ва Ором пайваст мешавад.

Минтақаҳои шикасташудаи қаторкӯҳи мобайниуқёнуӣ дар шимоли уқёнуи Ҳинд минтақаҳои серзилзилаи қишри Замин ба ҳисоб мераванд. Мавҷудияти чашмаҳои гарм ва заминчунбиҳо аз ин шаҳодат медиҳанд.

Моҳи декабри соли 2004 заминчунбии даҳшатовар рӯй дод, ки маркази он дар уқёнуи Ҳинд, 250 км дуртар аз қисми шимолии қазираи Суматра ҷойгир буд. Аз ин ҳодиса давлатҳои Индонезия, Шри-Ланка, Ҳиндустон, Таиланд, Малайзия, Бирма, Бангладеш ва қазираҳои Малдив зарари ҷиддӣ دیدанд. Офат ба баъзе давлатҳои материки Африқо низ таъсир расонд (қазираҳои Сейшел, Сомалӣ, Танзания, Кения).

Иқлим ва обҳои уқёнус. Барои иқлими уқёнуи Ҳинд минтақавияти арзӣ хос мебошад. Ҳангоми ба арзҳои баланд (ба материки Антарктида) наздик шудан иқлим ва обҳои уқёнус хунук мешаванд. Ҳарорати об дар бисёр қисми сатҳи уқёнус аз +20 °C зиёд аст. Обҳои соҳилҳои тропиқии уқёнуи Ҳинд дар ҷаҳон аз ҳама гарм ба ҳисоб мераванд. Масалан, ҳарорати оби баҳри Сурх +34... 35 °C-ро ташкил медиҳад. Ҳарорати об танҳо дар соҳилҳои материки Антарктида аз 0 °C паст мешавад.

Дар тақсимои боришоти уқёнус низ минтақавияти арзӣ мушоҳида мешавад. Дар арзҳои экваторӣ дар давоми сол қариб 3000 мм боришот ба амал меояд. Дар ноҳияҳои тропик (бахри Сурх ва халиҷи Форс) миқдори боришоти солона ҳамагӣ 100 мм-ро ташкил медиҳад.

Ҷараёнҳои уқёноси Ҳинд

Таносуби миқдори боришот ва бухоршавӣ ба шӯрии об таъсир мерасонад. Агар шӯрии об дар минтақаҳои экватор 34 % бошад, пас он дар минтақаҳои тропикӣ ба 37 % баробар аст. Дар баҳри Сурх шӯрии аз ҳама зиёди оби Уқёноси ҷаҳонӣ – 42 % ба қайд гирифта шудааст. Зеро ба ин баҳр ягон дарё намерезад ва дар давоми сол ҳамагӣ 25 мм боришот мешавад.

Зери таъсири гардиши ҳаво дар қисми шимолии уқёноси Ҳинд анбӯҳҳои об ду маротиба самти ҳаракати худро иваз мекунанд. Ҷараёнҳои Пассати Ҷанубӣ, Сомали ва ҷараёнҳои муссонии назди соҳилҳои Африқо ва Авруосиё дар ин минтақа гардиши доиравии муссониро ҳосил мекунанд. Обҳо дар ин гардиш ним сол ба самти акрабаки соат ва ним соли дигар ба муқобили акрабаки соат ҳаракат мекунанд.

Дар қисми ҷанубии уқёнуи Ҳинд гардиши анбӯҳи обҳо ба монанди гардиши оби уқёнуҳои Ором ва Атлантик мебошанд. Ҷараёнҳои уқёнуӣ дар ин ҷо ба муқобили самти акрабаки соат ҳаракат намуда, гардиши доиравии калонро ҳосил мекунанд.

Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣ. Олами органикии қисми шимолии уқёнуи Ҳинд хеле бой аст. Сабабаш дар он аст, ки якҷоя бо оби дарёҳо ба ин минтақаи уқёну моддаҳои ғизоии зиёд дохил мешаванд. Дар натиҷаи афзоиши босуръати планктонҳо оби баъзе минтақаҳои уқёну “гул” карда, ранги худро дигар мекунанд (масалан, номи баҳри Сурх аз ҳамин сабаб гузошта шудааст).

Дар уқёну бисёр намудҳои моҳӣ, наҳангро, суфрамоҳиҳо, марҷонҳо, ситораҳои баҳрӣ, морҳо ва сангпуштҳои обӣ, нармбаданҳо ва ширхӯрони баҳрӣ зиндагӣ мекунанд. Аз парандаҳо – уқоби баҳрӣ (албатрос) ва пингвинҳо зиёдтар паҳн шудаанд.

Уқёнуи Ҳинд бо сарватҳои минералии худ машҳур аст. Пеш аз ҳама дар уқёну захираҳои калони нафту газ ёфт шудаанд. Захираҳои калонтарини нафти ҷаҳонӣ дар ҳалиҷи Форс ҷойгиранд. Дар тунуқобаҳои уқёну қонҳои маъдани оҳан, марганетс ва мисро ёфтаанд.

Нимаи аввали асри XX дар наздикии соҳилҳои тропиқии Африқо моҳиеро доштанд, ки дар илм ҳангомаҳо ба вуҷуд овард. Суҳан дар бораи моҳии латимерия меронад, ки онро 70 миллион сол пеш азбайрафта меҳисобиданд. Ба олимони муяссар гардид, ки якҷандтои ин моҳиҳоро дастгир кунанд, аммо онҳо дар шароити сунъӣ зиндагӣ карда натавонистанд ва зуд ба ҳалокат расиданд.

Вобаста ба фаъолияти хоҷагидорӣ инсон, хусусан дар қисмҳои шимолии он оби уқёну ифлос шудааст. Ин ифлосиҳо бештар ба истехсол ва қашондани нафт тааллуқ доранд, ки барои мавҷудоти зиндаи уқёну зарарнок мебошанд.

Хулоса:

- ♦ Оби сатҳи уқёнуи Ҳинд дар ҷаҳон аз ҳама гарм ва аз ҳама шӯр мебошад.
- ♦ Иқлими уқёнуи Ҳинд дар шимол муссонӣ буда, дар қисми ҷануб ба монанди иқлими уқёнуҳои Ором ва Атлантик мебошад.
- ♦ Олами органикӣ дар қисми шимолии уқёнуи Ҳинд назар ба қисми ҷанубии он бойтар аст.
- ♦ Дар уқёнуи Ҳинд сарватҳои минералӣ ба таври васеъ паҳн шудаанд.

Савол ва супориш:

1. Фаҳмонед, ки барои чӣ дар қисми ҷанубии уқёнуси Ҳинд гардиши анбӯҳҳои ҳаво ва об ба мисли уқёнуҳҳои Ором ва Атлантик ба амал меояд?
2. Дар мисоли уқёнуси Ҳинд мавҷудияти алоқамандии гардиши атмосфера ва обҳои сатҳи уқёнусро исбот кунед.
3. Дар паҳншавии олами органикии уқёнуҳҳои Ҳинд, Атлантик ва Ором чӣ фарқ ва умумиятҳо вуҷуд доранд?
4. Чӣ тавр шарҳ додан мумкин аст, ки уқёнуси Ҳинд аз ҳама гарм ва шӯр аст?
5. Дар харитаи тарҳӣ объектҳои географии уқёнуси Ҳиндро тасвир кунед: баҳрҳо, халиҷҳо (халиҷи Форс), қазираҳо, ноаҳои чуқур ва қаторкӯҳҳои зеробӣ.
6. Бо ёрии харитаҳои дастрас умумияти ҷараёнҳои уқёнуҳҳои Ҳинд, Атлантик ва Оромро муайян кунед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Масоҳати уқёнуси Атлантик ба 76,2 млн км² баробар буда, аз рӯйи масоҳат дар байни уқёнуҳҳои дигар ҷойи _____ ишғол мекунад.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Қадам сол бо ташаббуси Созмони Милали Муттаҳид аввалин Экспедитсияи байналмилалӣ омӯзиши уқёнуси Ҳинд ба кори худ оғоз кард?

А. 1958   Б. 1960   В. 1968   Г. 1972

3. Ҷавобҳои “ҳа” ё “не”-ро интихоб кунед.

ҳа	не	Ҷойи аз ҳама чуқури уқёнуси Ҳинд ноаи Зонд ба ҳисоб меравад, ки чуқурии он ба 7729 м баробар аст.
ҳа	не	Дар халиҷи Банғола нишебии материкӣ ба самти қаъри уқёнус тахти кунҷи 45° хобидааст.
ҳа	не	Шакли аз ҳама калони релйефи уқёнуси Ҳинд қаторкӯҳи мобайниуқёнусӣ мебошад.
ҳа	не	Ҳарорати оби уқёнуси Ҳинд дар сохилҳои материкӣ Антарктида ба +45 °С баробар аст.
ҳа	не	Дар баҳри Сурх шӯрии аз ҳама зиёди оби Уқёнуси ҷаҳонӣ - 32 ‰ ба қайд гирифта шудааст.
ҳа	не	Олами органикии қисми шимолӣ уқёнуси Ҳинд хеле бой аст.

§ 16. УЌЁНУСИ ЯХБАСТАИ ШИМОЛӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ Барои чӣ иқлим дар минтақаи назди қутбҳо хунук аст?
- ♦ Кадом минтақаҳои уқёнусро тунукоба (шелф) меноманд?
- ♦ Мавқеи географӣи уқёнус ба шароити табиӣи он чӣ гуна таъсир мерасонад?

Уқёноси Яхбастаи Шимолӣ аз рӯйи масоҳат дар байни уқёнусҳои сайёра аз ҳама хурд мебошад. Он аз уқёноси Ором 12 маротиба хурд аст. Чуқурии уқёноси Яхбастаи Шимолӣ он қадар зиёд набуда, қисми зиёди онро тунукоба (шелф) ишғол кардааст. То охири асри XIX дар бораи уқёноси Яхбастаи Шимолӣ қариб чизе намедонистанд. Сабаб дар он аст, ки ин уқёнус иқлими қаҳратун дорад ва фасли зимистон пурра бо ях пӯшида мешавад.

Уқёноси Яхбастаи Шимолӣ дар глобус

Мавқеи географӣ. Масоҳати уқёноси Яхбастаи Шимолӣ 14,1 млн км²-ро ташкил дода, дар канори шимолии кураи Замин ҷойгир шудааст. Сарҳади он аз соҳилҳои шимолии материкҳои Авруосиё ва Амрикои Шимолӣ мегузарад. Соҳилҳои он ниҳоят қачу килеб буда, аз баҳрҳо ва халиҷҳои зиёд иборат аст. Аз рӯйи миқдори ҷазираҳо уқёноси Яхбастаи Шимолӣ баъди уқёноси Ором ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Аксари ҷазираҳо пайдоиши материкӣ дошта, бо пирахҳо пӯшида шудаанд. Чуқурии миёнаи оби уқёноси Яхбастаи Шимолӣ – 1225 м ва ҷойи аз ҳама чуқуртарини он 5527 м дар баҳри Гренландия ҷойгир аст.

Ба уқёнус дарёҳои сероб мерезанд, ки оби ширини онҳо ба шароити табиӣи ноҳияҳои наздисоҳилии уқёнус таъсир мерасонанд. Аммо ба табиати уқёноси Яхбастаи Шимолӣ аз ҳама зиёд уқёноси Атлантик ва Ором таъсир мерасонанд. Оби ин уқёнусҳо бо баҳрҳо ва гулугоҳҳо озодона ба уқёноси Яхбастаи Шимолӣ ворид мешаванд.

Таърихи кашф ва азхудкунии уқёнус. Муддатҳои зиёд уқёноси Яхбастаи Шимолӣро ҳамчун баҳри тунукоб мешумориданд. Танҳо баъд аз экспедитсияи тадқиқотчиҳои қутб – Фритоф Нансени норвегӣ (солҳои 1893-1896) маълум шуд, ки дар асл ин уқёнус аст.

Дар солҳои 1925-1926 олимони норвегӣ Р. Амундсен ва амрикоӣ Р. Берд уқёнусро аз баландии ҳаво омӯхтанд. Онҳо аввал

бо ҳавопаймо ва баъд бо дастгоҳи сабуки пургаз (дирижабл) тадқиқоти ҳудро анҷом доданд. Соли 1937 баъди аз тарафи олимони шӯравӣ дар пораҳои яхҳои шинокунанда ташкил намудани истгоҳҳои илмӣ дар тадқиқоти уқёнус марҳалаи нав оғоз ёфт. Дар охири солҳои 1940 олимони шӯравӣ дар қаъри уқёнус қаторкӯҳҳои калонро кашф карданд. Ба ин қаторкӯҳҳо номҳои Ломоносов ва Менделеев доданд.

Кишти атомии яшикани “Арктика”

Дар солҳои 1968-1969 чор нафар сайёҳи англис бори аввал, пойи пиёда тамоми уқёноси Яхбасти Шимолиро аз Аврупо то Амрико тай намуданд. Онҳо олами зиндаи қутбро омӯхта, дар бораи обу ҳавои он маълумот ҷамъ оварданд.

Соли 1977 ба олимони муяссар шуд, ки Қутби Шимолиро бо

киштӣ фатҳ намоёнд. Ин киштии яшикани атомии “Арктика” буд. Ба шарофати ин киштӣ маълумоти зиёд оид ба яхҳои уқёнус гирд оварда шуда, имкониятҳои нав дар омӯзиши Арктика ба вуҷуд омад. Ҳоло ҳам дар уқёноси Яхбасти Шимолӣ истгоҳҳои шинокунандаи илмии Русия амал мекунанд.

Яхи уқёноси Яхбасти Шимолӣ ба яхпораҳо ҷудо шудааст, ки баъзан қутри онҳо ба 10 км баробар мебошад. Зери таъсири бодҳо ва ҷараёнҳо ин пораҳои калони ях ҳаракат (шино) мекунанд. Дар болои ана ҳамин гуна яхпораҳо истгоҳҳои илмӣ-тадқиқотӣ сохта шудаанд.

Релйефи қаъри уқёнус. Хусусияти асосии релйефи қаъри уқёноси Яхбасти Шимолӣ ин дар масоҳатҳои калон мавҷуд будани минтақаи тунукоб мебошад. Пахноии минтақаи тунукоб қад-қадӣ соҳилҳои материки Аврусиё тахминан 1300 км-ро ташкил медиҳад. Қаторкӯҳҳои калонтарини уқёнус – қаторкӯҳҳои *Ломоносов* ва *Менделеев* мебошанд.

Қаторкӯҳи мобайнии уқёноси Яхбасти Шимолӣ амалан давоми қаторкӯҳи мобайнии уқёноси Атлантик мебошад. Дар уқёноси Яхбасти Шимолӣ ҳодисаҳои заминчунбӣ ва вулқонизм кам ба қайд гирифта шудаанд.

Иқлим ва обҳои уқёнус. Шароити иқлимии уқёноси Яхбасти Шимолӣ аз дигар уқёнусҳо фарқи калон дорад. Ҳарорати оби

сатҳи уқёнус дар фасли зимистон қариб дар ҳама ҷо хунук буда, ба $-1,8\text{ }^{\circ}\text{C}$ баробар аст. Тобистон ҳарорати оби сатҳи уқёнус аз $+5\text{ }^{\circ}\text{C}$ баланд намешавад. Бинобар ин, қисми марказии уқёнус тамоми сол бо ях пӯшида шудааст. Зимистон ях 9/10 ҳиссаи уқёнус ва тобистон қариб нисфи онро мепӯшонад. Ғафсии умумии яхи уқёнус ба ҳисоби миёна 3 м-ро ташкил медиҳад.

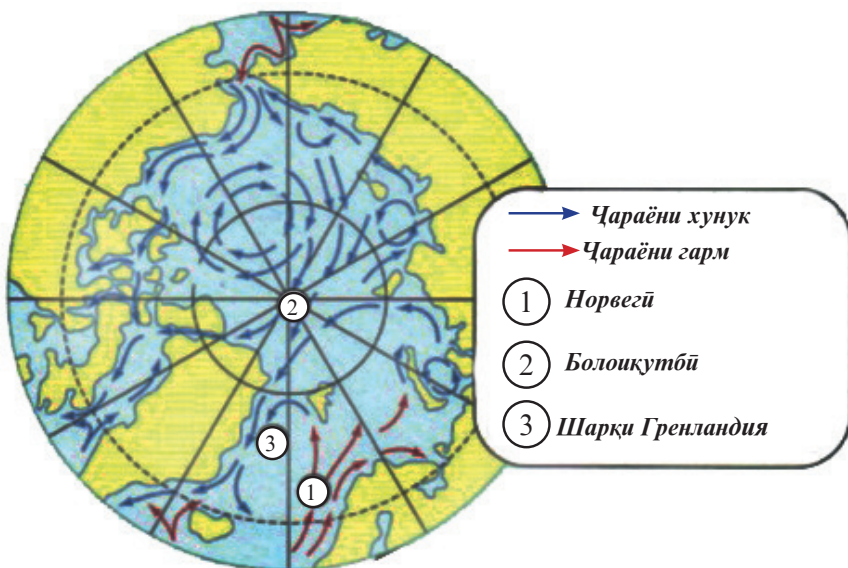
Дар фасли зимистон ҳарорати ҳаво дар уқёнус то $-40\text{ }^{\circ}\text{C}$ мерасад. Тобистон кӯтоҳи хунук аст ва ҳарорати ҳаво дар бисёр қисмҳои уқёнус $-10\text{ }^{\circ}\text{C}$ -ро ташкил медиҳад. Ҳарорати гарм дар давоми сол дар соҳилҳои Аврупо мушоҳида мешавад, ки ин ба таъсири ҷараёнҳои гарми уқёнуси Атлантик вобаста аст.

***Яхҳои Арктика об мешаванд.** Сабаби гарм шудани сайёраи Замин аст. Мувофиқи ҳисоби олимони дар 30 соли охир 1/10 ҳиссаи яхҳои Арктика об шудааст. Бинобар ин, сатҳи оби Уқёнуси ҷаҳонӣ дар оянда тадриҷан баланд мешавад. Фарз кардем, ки агар яхҳои Арктика танҳо дар қисмҳои хушкӣ он об шаванд, дар ин ҳолат сатҳи оби Уқёнуси ҷаҳонӣ 8 м баланд мешавад.*

Ях оби уқёнусро аз таъсири бевоситаи атмосфера нигоҳ медорад. Бинобар ин бар хилофи уқёнусҳои дигар ҷараёнҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ба гардиши бодҳои атмосфера кам вобастагӣ доранд. Дар ташаккули бодҳои таъсири пурзӯри ҷараёнҳои уқёнусҳои Атлантик ва Ором калон аст. Инчунин, дарёҳои қисми Осиёи материки Аврусиё ба уқёнус мерезанд, ки ҷараёни онҳо ба воситаи қисми марказии уқёнус ҳаракат карда, аз байни ҷазираи Гренландия ва Аврупо мегузаранд. Ҳамин тариқ, *ҷараёни болоиқутбӣ* пайдо мешавад.

Дар умум *шӯрии оби уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ* дар натиҷаи обшавии мунтазами яхҳо он қадар баланд нест. Дар баҳрҳои алоҳида, ки ба онҳо дарёҳо мерезанд, шӯрии об ба $25\text{--}29\text{ }^{\circ}\text{C}$ баробар аст. Аммо дар он ҷойҳое, ки обҳои уқёнусҳои Атлантик ва Ором дохил мешаванд, шӯрии об то $35\text{ }^{\circ}\text{C}$ баланд мешавад.

Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣ. Бо сабаби хуноки қаҳратун будани иқлими уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ, олами органикии он камбағал аст. Қисми назди уқёнуси Атлантикии он аз ҷиҳати мавҷудияти намудҳои бартарӣ дорад. Дар ин ҷо, дар соҳилҳои кӯҳҳои харсангӣ парандаҳои зиёд чамъ омада, “бозори парандаҳо”-ро ташкил мекунанд.

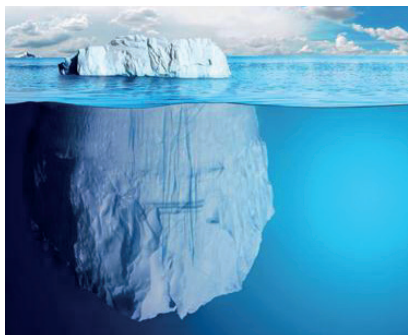
Нақшаи чараёнҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ

Моҳҳои гуногун, ки дар обҳои уқёнус зиндагӣ мекунад, барои даррандаҳо: тюленҳо, моржҳо, делфини қутбӣ, рӯбоҳи қутбӣ хӯроки асосӣ ба ҳисоб мераванд. Хирси сафед даррандаи ҳокими Арктика мебошад. Вай моҳӣ, тюлен ва дигар ҳайвонҳои обиро шикор мекунад. Хирси сафед ҳайвони аз ҳама калони ширхӯри Арктика аст. Вазни он аз 400 то 600 кг-ро ташкил дода, дарозии баданаш зиёда аз 2,5 м мешавад. Хирси сафед худро дар об, хушкӣ ва болои ях озод ҳис мекунад.

Арктика барои киштиронӣ мувофиқ нест, вале қад-қади соҳилҳои Аврусиё роҳи Шимолии баҳрӣ вучуд дорад. Дарозии ин роҳ 5600 км мебошад. Ҳар сол ин роҳ ба муддати аз ду то чор моҳ дар фасли тобистон аз яхҳо нисбатан озод мешавад ва дар ҳамин вақт киштиҳои яхшикан дар он ҳаракат мекунад. Барои киштиронӣ айсбергҳои уқёнус ҳалал мерасонанд.

Шароити табиӣ сарди уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ аз худкунии сарватҳои табиӣро мушкул мекунад. Бо вучуди ин дар соҳилҳои назди Сибирии уқёнус қалъагӣ ва дар соҳилҳои Канада ва Аляска нафту газ истеҳсол мекунад. Дар баҳри Баренс ва баҳри Кара захираҳои калони нафту газ ёфт шудаанд.

Ҳифзи табиати Арктика. Вобаста ба гардиши атмосфера яқҷоя бо анбӯҳҳои ҳаво ба уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ моддаҳои

Айсберг

ифлоскунанда аз минтақаҳои саноатии сайёра ворид мешаванд. Барои ҳамин оид ба кам кардани партовҳо на танҳо дар як минтақаи муайян, балки дар миқёси тамоми сайёра чораҳои зарурӣ андешидан лозим аст.

Бо назардошти он ки омӯзиши минтақаҳои қутбӣ барои табиати Замин ниҳоят зарур аст, солҳои 2007-2008

Соли байналхалқии қутбӣ эълон шуда буд. Мақсади асосии он омӯзиши иқлим ва арзёбии оқибатҳои тағйирёбии он ба муҳити табиӣ минтақаҳои қутбӣ, инчунин таҳия намудани тавсияҳои амалӣ оид ба бурдани қорҳои хоҷагидорӣ дар мавзеи “хунуқиҳои абадӣ” мебошад.

Хулоса:

- ♦ *Уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ дар қанори шимолии Замин ҷойгир шудааст.*
- ♦ *Хусусияти асосии релйефи қарри уқёнус мавҷудияти тунукобаҳои васеъ мебошад.*
- ♦ *Уқёнус иқлими қаҳратуни дорад, бинобар он қариб тамоми сол бо ях пӯшида шудааст.*
- ♦ *Олами органикии уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ камбағал, вале то дараҷае гуногуннамуд аст.*
- ♦ *Дар натиҷаи фаъолияти хоҷагидорӣ инсон оби уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ифлос шудааст ва дар масъалаи тозагии он кӯшиши ҳамаи давлатҳои сайёра зарур мебошад.*

Савол ва супориш:

1. *Баҳрҳо ва ҷазираҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣро номбар кунед.*
2. *Қадам қисмҳои уқёнус дар фасли тобистон аз яхҳо озод мешаванд?*
3. *Барои чӣ фақат қисмҳои наздиатлантикии уқёнус аз олами органикӣ бой аст?*
4. *Шӯриш нисбатан ками оби уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ба чӣ вобаста аст?*
5. *Нақшаи муқоисавии ду уқёнусро интихобан тартиб диҳед. Ҳангоми таҳия аз рӯи нақшаи зер қор кунед:*
  - *Хусусиятҳои мавқеи географӣ;*
  - *Хусусиятҳои сохти қарри уқёнус;*

- Хусусиятҳои иқлими уқёнус;
- Қараёнҳо ва анбӯҳҳои об;
- Олами органикӣ;
- Сарватҳои табиӣ;
- Масъалаҳои ифлосшавии об.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интиҳоб кунед.

Чуқурии аз ҳама зиёди уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ба чанд метр баробар аст?

- А. 1225 метр   Б. 3467 метр   В. 5527 метр   Г. 2255 метр

2. Ҷумлара нурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузоред).

Дар уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ҳодисаҳои заминчунбӣ ва вулқонизм _____ рӯй медиҳанд.

3. Дар хоначаҳои холии ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	дар мавзеи “хунуқиҳои абадӣ” мебошад
	инчунин таҳия намудани тавсияҳои амалӣ оид ба бурдани қорҳои хочагидорӣ
	Мақсади асосии Соли байналхалқии қутбӣ
	омӯзиши иқлим ва арзёбии оқибатҳои тағйирёбии он ба муҳити табиӣ минтақаҳои қутбӣ,

БОБИ 3. ТАВСИФИ МАТЕРИКҲО. МАТЕРИКИ АВРУОСИЁ

Бисёр вақт материки Авруосиёро осорхонаи табиат мегӯянд – осорхонаи иқлимҳои гуногун, дарёҳо, зонаҳои табиӣ, шаклҳои релйеф, осорхонаи халқҳо ва забонҳо. Барои чӣ? Барои он ки дар ягон материки дигар ба мисли Авруосиё чунин муъҷизаҳои беназири табиат вучуд надоранд. Дар ин ҷо кӯҳи аз ҳама баланд, кӯли аз ҳама калон, кӯли аз ҳама чуқур, фуруҳамидаи пасттарини хушкӣ, кӯли аз ҳама шӯр, кӯли аз ҳама хушоб, давлати калонтарин ва давлати хурдтарини кураи Замин ҷойгиранд. Материк аз рӯи омилҳои хосси геологӣ географӣ, табиӣ иқлимӣ, таърихӣ, сукувати инсон, фаъолияти хоҷагидорӣ аҳоли, тарзи зисту зиндагии онҳо аз дигар материкҳо фарқ мекунад.

Авруосиё дар глобус

Авруосиё калонтарин материки кураи Замин ба шумор меравад. Аз давраҳои қадим тоҷикон дар ин материк зиндагӣ доштанд. Онҳо дар ин материк якумин давлати бузурги тоҷикон – давлати Сомониёнро бунёд кардаанд.

§ 17. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАДҚИҚОТИ МАТЕРИКИ АВРУОСИЁ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Авруосиёро кадом уқёнусҳо иҳота кардаанд?*
- ♦ *Чараёнҳои гарму хунуки уқёнус ба шароити табиӣ чӣ таъсир мерасонанд?*
- ♦ *Кадам тадқиқотчиёни уқёнуси Яхбастаи Шимолиро номбар карда метавонед?*

Мавҷеи географӣ. Авруосиё байни хатти экватор ва арзи 77° а.ш. ҷойгир шуда, тамоми минтақаҳои географии Нимкураи шимолиро дар бар мегирад. Авруосиё аз ғарб ба шарқ ба дарозии 16 ҳаз. км тӯл кашидааст.

Нуктаҳои канории Авруосиё дар шимол – димоғаи Челюскин, дар ҷануб – димоғаи Пиай, дар ғарб – димоғаи Рока ва дар шарқ – димоғаи Дежнёв мебошанд.

Материки Авруосиёро ду қитъаи олам – Аврупо ва Осиё ташкил додаанд. Сарҳади шартӣ байни ин қитъаҳо бо мавзеҳои шарқии кӯҳҳои Урал, аз дарёи Эмба, соҳили шимолии

бахри Каспий ва хамии Кумаю Манич мегузарад. Худуди обӣ аз баҳрҳои Азов ва Сиёх, инчунин аз гулугоҳҳое, ки баҳрҳои Сиёх ва Миёназаминро мепайвандад, мегузарад. Агар ба харитаи табиии Авруосиё нигаред, маълум мешавад, ки хатти соҳили материк дар ғарб бештар қачу қилеб аст. Ин ба омилҳои географӣю геологӣю пайдоишашон алоқаманд мебошад. Дар қисмати шимолӣ уқёнуси Атлантик ба дохили хушкӣ даромада, нимҷазираи Скандинавияро ҳосил кардааст. Дар ҷануби материк нимҷазираҳои Арабистон ва Ҳиндустон бо андоза ва хусусиятҳои табиӣ худ фарқ мекунаанд. Онҳоро қадом уқёнус ихота кардааст? Дар соҳили ҷанубии Авруосиё ҷазираҳо каманд. Дар қисми ҷануби уқёнус ҷазираи калонтарин – Шри Ланка воқеъ аст.

Хатти соҳили Авруосиё дар шарқ хеле мураккаб ва қачу қилеб мебошад, ки он ба давраҳои инкишофи геологӣ алоқаманд аст. Қисми шарқии материкро оби уқёнуси Ором ихота менамояд. Баҳрҳои канориро аз уқёнуси Ором силсилаи нимҷазираҳо (Камчатка) ва ҷазираҳо ҷудо кардаанд. Ҷазираи аз ҳама калон дар ин қисм – Зонди Калон мебошад.

Уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ, ки материки Авруосиёро аз шимол ихота кардааст, он қадар ба хушкӣ надаромадааст. Нимҷазираҳои аз ҳама калон – Кола, Таймир, Чукотка мебошанд. Аз соҳил каме дур ҷазираҳои Замини нав, Сибири Нав, Новосибирск ва як қатор ҷазираҳои дигар низ ҷой гирифтаанд.

Авруосиё ягона материкест, ки онро ҳамаи чор уқёнуси ҷураи Замин ихота кардаанд (аз шимол – уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ, аз ҷануб – уқёнуси Ҳинд, аз шарқ – уқёнуси Ором ва аз ғарб – уқёнуси Атлантик).

Таърихи тадқиқоти Авруосиё. Авруосиё ба мисли Африқо аз аввал маскани одамон будааст. Дар материки Авруосиё тамаддунҳои қадимтарини дунё пайдо шуда рушд кардаанд. Таърихи Ҳиндустон, Чин, Байнаннаҳрайн ва Осиёи Миёна ҳазорсолаҳоро дар бар мегиранд.

Нисбат ба дигар материкҳо табиати Авруосиё хубтар омӯхта шудааст. Хусусан, минтақаҳои сараҳолии Аврупо ва Осиё пурра омӯхта шудаанд. Ин минтақаҳо ҳанӯз дар давраҳои хеле қадим омӯхта шуда буданд. Аллақай олимони замони қадим минтақаҳои гуногуни материкро тавсифи аниқ дода буданд.

Маълумоти бештар дар натиҷаи лашкаркашиҳо ҷамъ оварда шудаанд. Инчунин, савдогарон, ки бо Роҳи абрешим аз Аврупо ба

Чин сафар доштанд, оид ба кишварҳои гуногун накл мекарданд. Дар асрҳои миёна арабҳо донишҳои географиро оид ба Осиё ба аврупоиён паҳн карданд.

Ҳанӯз дар асри XIII аврупоиён маълумоти аввалинро доир ба Осиёи Марказӣ, Шарқӣ ва Ҷанубӣ аз рӯи сафарҳои Марко Полои итолиёӣ ба даст оварда буданд. Марко Поло дар муддати 25 сол ба бисёр кишварҳои Осиё сафар кардааст.

Дар омӯзиши Авруосиё олимони рус саҳми босазо гузоштаанд. Ҳанӯз дар асри XV савдогар ва сайёҳи рус Афанасий Никитин оид ба табиат ва аҳолии Ҳиндустон маълумот ҷамъ оварда буд.

Қариб 10 сол, аз соли 1734 то 1742 аз тарафи Академияи илмҳои Русия Экспедицияи Шимолӣ ташкил карда шуд, ки дар натиҷаи он соҳилҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ва Ором аз нимҷазираи Ямал то Камчатка омӯхта, ба харита дароварда шуданд.

*Пётр Семёнов
Тянь-Шанский*

Географи рус Пётр Семёнов дар миёнаҳои асри XIX аввалин шуда кӯҳҳои Тиёншонро омӯхт, нақшаи минтақавияти баландиро дар ин кӯҳҳо нишон дод. Хизматҳои ӯро ба назар гирифта, Академияи илмҳои Русия номи ӯро Пётр Семёнов Тянь-Шанский гузошт.

Олими дигари рус Николай Пржевалский бо экспедицияи худ чор маротиба ба Осиёи Миёна сафар карда, пиёда, аспавор ва шутурсавор 30 ҳазор км масофаро тай кардааст. Ӯ оид ба дарёҳо, ғизогирии онҳо, кӯлҳо, биёбонҳо, қаторкӯҳҳо ва набототи ҳайвоноти ин минтақа маълумоти пурқимат ҷамъ овардааст. Дар омӯзиши табиати Осиёи Миёна қори Пржевалскийро шогирдони ӯ П. Козлов ва В. А. Обручев идома доданд.

Хулоса:

- ♦ *Авруосиё материки бузургтарини ҷаҳон мебошад, ки аз ду қитъа – Аврупо ва Осиё иборат аст.*
- ♦ *Ягона материке мебошад, ки онро 4 уқёнус иҳота кардаанд.*
- ♦ *Соҳилҳои Авруосиё қачу қилбанд ва дар онҳо даҳҳо баҳр ҷойгир шудаанд. Дар баҳрҳо ба миқдори зиёд ҷазираҳо ҷойгир шудаанд.*
- ♦ *Авруосиё ватани асли (қадимӣ)-и инсоният аст.*
- ♦ *Дар омӯзиши материк Марко Поло, Афанасий Никитин, Семёнов Тянь-Шанский, Н. Пржевалский ва бисёр дигарон саҳм гузоштаанд.*

Савол ва супориш:

1. Материки Авруосиё аз рӯйи масоҳат дар байни дигар материкҳо чойи чандумро ишгол мекунанд?
2. Дар материк кадом қитъаҳоро ҷудо мекунанд ва сарҳади онҳо аз кучо мегузарад?
3. Аз дарсҳои таърих ба хотир оварда гӯед, ки Роҳи абрешим аз кадом минтақаҳои материк мегузаист.
4. Аз харита истифода бурда, координатҳои географии нуқтаҳои канори материкро муайян кунед.
5. Аз рӯйи харита атрофи материкро давр занед, номи баҳрҳо, халиҷҳо ва ҷазираҳои калонтаринро қайд кунед.

Худро бисанҷед:

1. Чавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз ин қитъаҳо дар материки Авруосиё чойгир аст?

- А. Осиё ва Амрико;   Б. Африқо ва Австралия;
В. Аврупо ва Осиё;   Г. Аврупо ва Антарктида.

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Бисёр вақт материки Авруосиёро _____ табиат мегӯянд.

3. Мувофиқа кунед.

Номи олимону тадқиқотчиёро бо кашфиёташон дар ҷадвали зер мувофиқ гузоред:

1. Марко Поло	А. Табиати Осиёи Миёнаро омӯхтааст
2. Афанасий Никитин	Б. Кӯҳҳои Тиёншонро омӯхтааст
3. Пётр Семёнов	В. Табиат ва аҳолии Ҳиндустонро омӯхтааст
4. Николай Пржевальский	Г. Осиёи Марказӣ, Шарқӣ ва Ҷанубиро омӯхтааст

§ 18. СОҲТИ ГЕОЛОГӢ, РЕЛӢЕФ ВА САРВАТӢОИ ЗЕРИЗАМИНИИ АВРУОСИЁ

Ба хотир меорем:

- ♦ Зери таъсири кадом қувваҳо релйефи Замин ташиқкул меёбад?
- ♦ Кадом платформаҳои қадимае, ки шумо пеш омӯхтед, асоси материкҳоро ташиқкул медиҳанд?
- ♦ Ба қувваҳои берунии Замин чӣ дохил мешавад?

Соҳти геологии материк. Дар ҳудуди Авруосиё якҷанд плита (пора)-и литосферӣ ҷой гирифтаанд. Бар хилофи дигар қисмҳои калони хушкӣ (континентҳо), Авруосиё аз шаш платформаи қадима иборат аст. Чортои он замони пеш ба Лавразия дохил

мешуданд: Аврупои Шарқӣ, Сибир, Чину Кореягӣ ва Чануби Хитой. Боз ду платформаи дигар, платформаҳои Араб ва Ҳиндустон аввал ба ҳайати материкаи қадимии Гондвана дохил мешуданд ва дар натиҷаи кӯҳпайдошавии охирина ба Авруосиё пайвастанд. Дар баробари платформаҳои қадим, инчунин платформаҳои ҷавон дучор мешаванд, ки калонтаринашон платформаи Турон ва Сибири Ғарбӣ мебошанд.

Платформаҳо байни ҳам бо минтақаҳои чиндоршуда пайваст шудаанд, ки онҳо дар давраҳои гуногуни геологӣ ба вучуд омадаанд. Минтақаҳои ҷавони чиндор дар сарҳади плаитаҳои литосферӣ ҷойгир шудаанд. Дар минтақаи воридшавии плаитаҳои укёнусиоромӣ ва Филиппин ба зери плаитаи Авруосиё Минтақаи чиндоршудаи Укёнусиоромӣ ба вучуд омадааст. Дар натиҷаи бо ҳам бархӯрии плаитаҳои Авруосиё бо Африқой ва Ҳинду Австралиягӣ минтақаи чиндоршудаи Алпу Ҳимолой ба вучуд омадааст. Ҳардуи ин минтақаҳои бузурги чиндоршавӣ дар галаҷазираҳои Малай пайваст мешаванд.

Релйефи материк. Материкаи Авруосиё аз рӯйи хусусиятҳои релйеф аз дигар материкҳо якҷанд фарқият дорад:

1. Авруосиё аз материкҳои дигар хеле баланд аст. Материк ба ҳисоби миёна аз сатҳи баҳр 840м баланд мебошад;

2. Дар ҳудуди он кӯҳҳои баландтарини ҷаҳон ҷой гирифтаанд. Баландтарини онҳо Ҳимолой бо қуллаи Ҷомолунгма (Эверест) 8848м мебошад. Соли 1953 аввалин шуда сокини Зеландияи Нав – Эдмунд Хиллари ба ин қулла баромадааст;

3. Ҷамвориҳои Авруосиё андозаи азим доранд ва ба ҳазорҳо километр тӯл кашидаанд. Ҷамвориҳо дар Авруосиё нисбат ба материкҳои дигар хеле зиёданд;

4. Дар Авруосиё фарқи баландиҳо бузург аст. Фарқи байни баҳри Мурда (аз сатҳи укёнус – 400 м паст), пастхамиҳои хушк (пастхамии Турон – 154 м) ва қуллаи баландтарини Ҳимолой ба 9 км мерасад.

Шаклҳои асосии релйефи материк. Ҷамвории Сибири Ғарбӣ аз рӯйи масоҳат яке аз калонтарин ҷамвориҳои ҷаҳон аст. То баланд шудани қабати Замин дар ҷойи ҷамворӣ баҳр мавҷуд буд. Бо ҳамин сабаб сатҳи он аз ҷинсҳои таҳшони пайдоишашон баҳрию континенталӣ (хушкӣ) таркиб ёфтааст ва сатҳи ҷамвор дорад. Пиряхҳои қадим дар сатҳи ҷамвориҳои қисми шимолии Авруосиё тарҳи катортеппаҳои моренагиرو боқӣ гузоштаанд.

Кӯҳҳои Авруосиё ҳам монанди ҳамвориҳо аз ҷиҳати пайдоиш ва синну сол гуногунанд. Чиндоршавии Кӯҳҳои Нав, ки дар канорҳои чанубӣ ва шарқии материк ҷой гирифтаанд, ду минтақаи бузурги кӯҳиро ба вучуд овардаанд. Минтақаи Алпу Ҷимолой, ки дар қисми чанубии Авруосиё ҷойгир шудааст, аз уқёнуси Атлантик то уқёнуси Ором тӯл кашидааст. Ба он қаторкӯҳҳо Пиреней, Алп, Карпат, Қафқоз, Копетдоғ, Помир ва Ҷимолой дохил мешаванд.

Дар баъзе мавзёҳои минтақаи кӯҳҳои Алпу Ҷимолой якчанд қаторкӯҳҳои нави азимтарини Помиру Тибет пайдо шудаанд. Тасмаи кӯҳҳои чиндори минтақаи уқёнуси Ором аз Камчатка сар шуда, дар ҷазираҳои Зонди Калон ба охир мерасанд. Дар Авруосиё онҳо ба ҳалқаи вулкони уқёнуси

Куллаи Эверест

Ором ва мавзеи амалиётҳои зилзилавии он дохил мешаванд. Бо ҳамин сабаб дар баъзе куллаи қаторкӯҳҳо вулкониҳои хомӯш ва оташфишон ҷойгир мебошанд. Кӯҳҳои Скандинавия, Урал, Тиёншон ва Олтой аз ҷиҳати пайдоиш ба силсилакӯҳҳои қадим мансуб мебошанд. Ин кӯҳҳо дар зери таъсири раванди ҷараёнҳои табиӣ берунӣ ниҳоят вайрон шудаанд. Баъзеи онҳо минбаъд аз нав баланд шудаанд, ба мисли Тиёншон ва Олтой.

Ноҳияҳои зилзила ва вулкониҳо. Дар ҳудуди Авруосиё, ки он аз минтақаи пуркудрати зилзилавии кураи Замин гузаштааст, қисми зиёди зилзилаҳои фоҷиаовари рӯйи Замин рух медиҳад. Минтақаи ғаболтарин минтақаи зилзилавии уқёнуси Ором аст, ки бисёр зилзилаҳо ба он вобастаанд. Яке аз чунин зилзилаҳо солҳои 1923, 2015 пойтахти Чопон – шаҳри Токио ва шаҳри Фукосимаи ин кишварро хароб кард. Дар натиҷаи зилзила садҳо ҳазор кас ҳалок шуд. Заминларзаи саҳт ва харобкунандаю мудҳиш соли 1948 дар Ашқобод – пойтахти Ҷумҳурии Туркменистон ба вучуд омад, ки қувваи чунбиш ба 9-10 балл расид. Аз 132 ҳазор аҳолии шаҳр бештар аз 100 ҳазораш талаф ёфт. Шаҳр ба харобазор табдил ёфт. Соли 1966 дар шаҳри Тошканд – пойтахти Ҷумҳурии Ўзбекистон қувваи зилзила зиёда аз 6 баллро ташкил кард. Бештар аз 360 ҳазор бино саҳт осеб диду хароб гашт, ҳазорон оила беҳонаву дар монданд. Соли 1988 дар Ҷумҳурии Арманистон қувваи чунбиш дар маркази зилзила зиёда аз 8-9 баллро ташкил дод. Аз рӯйи

маълумоти мавҷуда 40-45 ҳазор одамон ҳалок шуданд. Қариб 500 ҳазор нафар бе сарпаноҳ монданд. Шаҳри Спитак пурра хароб шуд. Минтақаи сейсмикии Аврупою Осиё аз канори ҷанубии Авруосиё мегузарад.

Ба минтақаҳои сейсмикӣ ноҳияи вулқонҳо ҳам мувофиқ меоянд. Вулқонҳо дар «Ҳалқаи оташ»-и укёнуси Ором махсусан бисёранд. Баландтарин (4750м) вулқони оташфишони Авруосиё – Ключевский аст. Дар яке аз ҷазираҳои Зонди Калон вулқони Кракатау ҷой гирифтааст, ки дар гузашта бо оташфишонии пурқудраташ машҳур буд. Вулқонҳо дар ҷазираҳо ва соҳили баҳри Миёназамин бисёранд. Вулқон кӯҳ ва ҷазираҳои нав, чинсҳои кӯҳи (туфи вулқонӣ)-ро ба вучуд оварда, сатҳи материкро тағйир медиҳанд.

Одамон истифодаи баъзе ҳодисаҳои вулқониро ёд гирифтанд: буғи гарм, ки аз қаъри замин мебарояд, турбинаи неругоҳи барқиро давр занонда метавонад. Масалан, чунин неругоҳи барқӣ дар Русия, дар нимҷазираи Камчатка сохта шудааст. Онҳо дар мамлакатҳои дигар ҳам мавҷуданд. Оби гарми чашмаҳоро барои гарм кардани хонаҳо ва гармхонаҳо истифода мебаранд.

Сарватҳои зеризаминӣ. Дар дунё талабот ба сарватҳои табиӣ зеризаминии гуногун босуръат меафзояд. Авруосиё бо бисёр будани захираҳои маъдани худ аз дигар материкҳо фарқ мекунад.

Авруосиё аз захираи баъзе маъданҳои рангае, ки дар ҷаҳон кам вомерунанд, (масалан, қалъагӣ ва волфрам) ниҳоят бой аст. Конҳои онҳо минтақаи ба ном яке аз тасмаҳои металлӣ қалъагию волфрам ҳосил карда, дар қисми шарқии Авруосиё тӯл кашидаанд. Қалъагӣ ва волфрам дар саноат ҳамаҷониба истифода мешаванд. Дар Сибири Шимолӣ, Шарқӣ, Алдан, болооби Лена, атрофи дарёи Амур, қисми шимолии ҷумҳуриҳои Қазоқистон, Ўзбекистон, Куриё, Чопон, дар қисми ғарбии Саха (Ёкутистон) конҳои алмос, дар Тоҷикистон нукра ва дигар канданиҳои фоиданок мавҷуданд. Дар нимҷазираи Ҳиндустон ва ҷазираи Шри-Ланка, Помир конҳои сангҳои гуногуни қиматбаҳо – ёкути кабуд, ёкути сурх мавҷуданд. Сарватҳои зеризаминии маъданӣ дар қаър, дар таҳкурсии кристалии платформаҳо ва дар маҳалҳои ба сатҳи замин барояндаи чинсҳои магматикӣ хобидаанд. Кони калонтарини маъдани оҳан дар Русия – Аномалияи магнитии Курск (АМК) аз ҷиҳати пайдоиш бо чинсҳои кӯҳии метоморфозӣ алоқаманд аст.

Авруосиё аз сарватҳои зеризаминии пайдоишашон таҳшинӣ бой аст. Он аз ҷиҳати захираҳои нафт ва гази табиӣ аз материкҳои дигар афзалият дорад. Нохияҳои нафти Авруосиё инҳоянд: ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ, Қазқоз ва нимҷазираи Арабистон. Дар қабри баҳри Шимолӣ, Туркманистон, нимҷазираи Манҷишлок пасти Наздиқаспӣ ҳавзаҳои нафт мавҷеи асосӣ доранд. Дар Қувайт, Ироқ, Эрон, Чин, Ҳиндустон ба меъёри зиёд нафт ва газ истихроҷ карда мешавад.

Конҳои газ дар Ҷумҳуриҳои Туркманистону Ёзбекистон, ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ, дар Шарқи Наздиқ ва Миёна ёфт шудааст. Русия аз ҷиҳати захира ва истеҳсоли гази табиӣ дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад. Калонтарин конҳои ангишт дар ҳавзаҳои Донетск, Кузбас, Новокузнетск, Караганда, Тунгуска, инчунин Чини Шарқӣ ва нимҷазираҳои Ҳиндустон, Осиёи Марказӣ, Тоҷикистон ва дигар мавзёҳои Авруосиё ҷойгиранд.

Хулоса:

- Дар ҳудуди Авруосиё якҷанд *плитаҳо (пораҳо)*-и литосферӣ ҷой гирифтааст.
- Платформаҳои калонтарин Аврупои Шарқӣ, Сибир, Чину Корея ва Чини Ҷанубӣ аз ҷама қадиманд.
- Дар ҳудуди Авруосиё қуллаҳои баландтарини ҷаҳон ҷойгир шудаанд.
- Ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ аз рӯи масоҳат яке аз калонтарин ҳамвориҳои кураи Замин аст.
- Минтақаҳои фаволтарини серзилзилаи дунё дар материки Авруосиё ҷой гирифтаанд.
- Захираҳои калонтарини сарватҳои табиӣ дар материки Авруосиё ҷойгир шудаанд.

Савол ва супориш:

1. Плитаҳои литосфериро номбар кунед, ки дар ҳудуди материки Авруосиё ҷойгиранд ва онҳоро аз харита нишон диҳед.
2. Бо истифодаи харита кӯҳҳо ва ҳамвориҳои калонтарини Авруосиёро номбар кунед ва нишон диҳед.
3. Баландтарин қуллаи Авруосиё ва ҷаҳон чӣ ном дорад ва он дар қучо ҷойгир аст?
4. Қодом сарватҳои табиӣ дар материк зиёданд ва захираҳои беиштари онҳо дар қучо ҷойгир шудаанд?
5. Дар харитаи тарҳӣ (контурӣ) кӯҳҳо, ҳамвориҳо, минтақаҳои серзилзила ва конҳои калонтарини қанданиҳои фойданоки материкро гузаронед.

Худро бисанчед:

1. Чавоби дурустро интиҳоб кунед.

Баландии қуллаи Чомолунгма (Эверест) чӣ қадар аст?

А. 4567м;   Б. 7930м;   В. 8952м;   Г. 8848м.

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Соли _____ аввалин шуда сокини Зеландияи Нав – Эдмунд Хиллари ба қуллаи Эверест баромадааст.

3. Дар хоначаҳои холии ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед.

	маъдани худ аз дигар
	Авруосиё бо
	материкҳо фарқ мекунад
	бисёр будани захираҳои

§ 19. ИҚЛИМИ АВРУОСИЁ

Ба хотир меорем:

- ♦ Фарқи анбӯҳҳои ҳавои баҳрӣ ва континенталӣ (хушкӣ) дар чист?
- ♦ Муссонҳо чӣ тавр ба амал меоянд?
- ♦ Ба фикри шумо барои чӣ дар Авруосиё типҳои континенталии иқлим афзалият дорад?

Дар ташаккулёбии иқлими материкаи Авруосиё омилҳои гуногуни географӣ таъсир мерасонанд. Шароити иқлимӣ дар Авруосиё назар ба дигар материкҳо сардтар мебошад, ки дигаргуншавии онро на фақат аз шимол ба ҷануб, балки аз ғарб ба шарқ низ мушоҳида кардан мумкин аст.

Пеш аз ҳама паҳноии масоҳати материк аз шимол ба ҷануб, дарозии ҳудуди он аз ғарб ба шарқ, ба тақсимои ҳудуди гармию хунукӣ таъсири бевоситаи худро мерасонад. Тобистон махсусан, байни тропикҳои шимолӣ ва экватор гарм аст, ки дар он ҷо офтоб дар уфуқ хеле баланд мебарояд. Вобаста ба ин ҳолат дар ин ҷо сатҳи замини маҳал нисбат ба доираи қутбӣ тахминан ду баробар зиёд гармӣ мегирад.

Чун дигар материкҳо, дар кӯҳҳои Авруосиё ивазшавии шароити иқлимӣ мувофиқи қонуниятҳои минтақаҳои баландӣ тағйир меёбад. Ин ҳолат бештар дар баландшавии зинаҳои иқлимии кӯҳҳои Тибет, Алп, Қафқоз, Ҷимолой, иқлими баланд-кӯҳии Помир мушоҳида мешаванд. Иқлими нимҷазираҳои Ҳиндустон ва Ҳиндучин ба муссонҳо вобаста аст. Танҳо тобистон, вақте ки материк ниҳоят метафсад ва дар болои он ноҳияи фишори пасти атмосфера ҳосил мешавад, аз укёнус анбӯҳи ҳавои истивӣ (экваторӣ) меояд. Муссонҳо аз укёнусаи Ҳинд ба миқдори

ниҳоят зиёд бориш меорад. Зимистон муссон аз материк мезавад ва бо пассати шимолӣ шарқӣ мувофиқ меояд.

Ҳамин тарик, таъсири укёнусо ба иқлим дар кам шудани миқдори бориш аз канорҳо ба қисмҳои дохилии материк, инчунин дар пасту баландии ҳарорат зоҳир мешавад. Кӯҳҳои баланди Авруосиё – Алп, Қафқоз, Ҳимолой ва Помир аз ғарб ба шарқ тӯл кашидаанд. Онҳо имкон намедиханд, ки ба ҷануб бодҳои хуноки шимолӣ дохил шаванд. Вале анбӯҳи ҳавои сернам аз укёнуси Атлантик бемалол ба дарунтари материк дохил мешавад. Дар роҳи муссонҳои аз укёнус вазанда, ки қаторкӯҳҳо қад кашидаанд, бориш махсусан бисёр мешавад.

Чунончи, дар доманаи қаторкӯҳҳои Ҳимолойи Ҷануби Шарқӣ дар як сол бештар аз 400мм ва дар мавзеи сербориштарини рӯйи Замин – Черапунҷаи маиҳур 11000мм бориш мешавад. Дар нишебҳои ҷанубии қаторкӯҳҳои Ҳисор соле ба ҳисоби миёна аз 1200мм то 2000мм бориш мешавад. Ин маҳалли сербориштарини Тоҷикистон ба шумор меравад.

Минтақаҳои иқлимӣ ва ҳелҳои иқлими Авруосиё. Ҷазираҳои арктикии материки Авруосиё ва қисми шарқии он, ки ба укёнуси Яхбастаи Шимолӣ ҳамшафат мебошанд, дар минтақаҳои иқлими арктикӣ ҷой гирифтаанд. Дар ин ҷо тамоми сол ҳавои хушк ва хуноки арктикӣ ҳукмрон аст. Ҳарорат ҳамеша паст аст ва зимистон хунокии ниҳоят сахт мешавад.

Минтақаи иқлими субарктикӣ чун минтақаи тангбар дар тамоми материк тӯл кашида, дар ғарб ҷазираи Исландияро фаро гирифтааст. Иқлими он нисбат ба минтақаи арктикӣ андаке мулоим аст.

Ҳудуди аз ҳама зиёди Авруосиё дар минтақаи муътадили шимолӣ воқеъ аст. Ба туфайли аз ғарб дохил шудани анбӯҳи ҳаво дар ин минтақа ивазшавии ҳелҳои иқлим аз самти ғарб ба шарқ махсусан хуб аён мешавад.

Дар қисмати ғарби Авруосиё ба туфайли анбӯҳи ҳаво, ки аз укёнуси Атлантик ворид мегардад, зимистон мулоим шуда, ҳарорати миёнаи январ аз 0°С баландтар ва тобистон аз +10 то +18° С мешавад. Бориш бисёр буда, бештар аз 1000мм-ро ташкил медиҳад. Рӯзҳои офтобӣ дар тобистон кам буда, зимистон обу ҳаво тағйирёбанда шуда, пайҳам борони сим-сим меборад ва мавзеъро дуру дароз туман фаро мегирад. Баъзан барф ҳам меборад, вале ба зудӣ об мешавад. *Инро иқлими баҳрии минтақаи муътадил меноманд.*

Дар шарк, то кӯхҳои Урал иқлими муътадили континенталӣ афзалият дорад. Дар ин ҷо таъсири бодҳои укёноси Атлантик суст мешавад. Ҳавои материк тобистон гарм ва зимистон хунук мешавад. Дар ҳамвории Аврупои Шарқӣ обу ҳаво ноустувор аст. Зимистон рӯзҳои софу офтобиро ҳавои мулоим иваз мекунад ва тобистон осмонро абр пӯшонда, борон меборад.

Анбӯҳи ҳавои континенталиро иқлими худудҳое, ки дар шарқи Урал, Осиёи Миёна ва Марказии минтақаи муътадил ҷой гирифтааст, муайян мекунад. Тобистон дар рӯи сатҳи замин ҳаво ниҳоят гарм шуда, зимистон то -50°C мерасад ва бештар аз ин ҳам сард мегардад. Ҳавои аз укёноси Атлантик омада қариб бебориш мебошад. Зимистон барф кам меборад ва сатҳи Замин дар чуқурии зиёд ях мекунад. *Инро иқлими континенталии минтақаи муътадил меноманд.* Дар шарқи ин минтақа иқлими муссонӣ ҳукмфармоست. Хусусияти асосии он ивазшавии анбӯҳи ҳаво дар фаслҳои сол мебошад. Дар Авруосиё иқлими муссонӣ на танҳо минтақаи иқлими муътадил, балки боз ду минтақаро фаро мегирад.

Минтақаи иқлими субтропикӣ Авруосиёро аз нимҷазираи Пиреней то укёноси Ором бурида гузаштааст. Тобистон баробари воридшавии ҳавои тропикӣ обу ҳавои гарму хушк барқарор мегардад. Борон аҳён-аҳён меборад, осмон беабр «абадан кабуд», зимистон дар соҳили баҳри Миёназамин обу ҳаво хусусиятҳои хосси худро дорад: ҳаво гарм ва пайдарҳам борон меборад, нашъунамои рустаниҳо зиёд мешавад. Бодҳои серрутубати ғарбӣ аз укёноси Атлантик бориш меоранд. Ҳарорати миёна дар ҳама ҷо аз 0° баланд аст. *Инро иқлими субтропикӣ баҳримиёназаминӣ меноманд.* Дар қаламрави Тоҷикистон иқлими хушки субтропикӣ (дар водихои Вахш ва Ҳисор), ки тобистон гарму тӯлонӣ, зимистон кӯтоҳу нарм ва камбориш аст, ҳукмрон мебошад.

Дар соҳили укёноси Ороми Авруосиё, дар минтақаи субтропикӣ тобистон анбӯҳи ҳаво аз укёноси Ором ба миқдори зиёд бориш ва абрҳои ғализ оварда, ҳарорати хаворо паст мекунад. Бисёр вақт борони сел меборад. Дарёҳо аз об пур шуда, аз соҳил мебароянд, киштзор, роҳҳо, деҳаҳоро пахш мекунанд. Зимистон аз қисмҳои дохилии материк ҳавои хуноки континенталӣ мевазад ва ҳарорат мумкин аст то 0°C паст фурояд. Чунин иқлимро *иқлими субтропикӣ муссонӣ меноманд.*

Таъсири иқлим ба хоҷагидорӣ инсон. Шароити иқлими Авруосиё аз бисёр ҷиҳат ба фаъолияти хоҷагии аҳоли таъсир кардааст. Агар тобистон дар қисмати шимоли материк ба соҳаи кишоварзӣ норасоии гармӣ ҳалал расонад, дар қисми ҷанубии

материк ҳарорати баланд дар тропикҳо ба рӯёндани ду-се хосил дар як сол мусоидат мекунад. Вале намӣ намерасад. Дар шарқ, ҷануби шарқ ва ҷануби материк иқлими муссонӣ барои кишоварзӣ мусоид аст. Дар заминҳои сергил буттаи чой ва найшакар парвариш мекунанд. Дар минтақаи иқлими муътадил, махсусан дар он ҷое, ки тобистон гарму зимистон на он қадар хунук аст, гандум, ҷуворимақка ва дигар зироати ғалладона, инчунин лаблабуи қанд, дарахти себ, тоқ парвариш мекунанд. Дар соҳилҳои баҳри Миёназамин иқлими нарму гарм ба парвариши зироати субтропикӣ имконият медиҳад.

Хулоса:

- ♦ *Дар ташиаккулёбии иқлими материки Авруосиё омилҳои гуногуни географӣ таъсир мерасонанд.*
- ♦ *Шароити иқлимӣ дар Авруосиё назар ба дигар материкҳо сардтар мебошад, ки дигаргуниавии онро на фақат аз шимол ба ҷануб, балки аз ғарб ба шарқ низ мушоҳида кардан мумкин аст.*
- ♦ *Дар қаламрави Авруосиё қариб ҳамаи минтақаҳои иқлимии Нимкураи шимолро мушоҳида кардан мумкин аст.*
- ♦ *Шароити иқлими Авруосиё аз бисёр ҷиҳат ба фаъолияти хоҷагии аҳоли таъсир кардааст.*

Савол ва супориш:

1. *Омилҳоеро, ки ба ташиаккули иқлими Авруосиё таъсир мерасонанд, номбар кунед.*
2. *Минтақаҳои иқлим ва навъҳои иқлими материкро номбар кунед.*
3. *Чойи аз ҳама сербориши материк куҷост ва чаро дар он ҷо боршиот зиёд аст?*
4. *Муссонҳо дар кадом қисми материк зиёд мушоҳида мешаванд?*
5. *Дар харитаи тарҳии материк минтақаҳои иқлимиро гузаронед ва нуқтаи сербориштарин ва камбориштаринро қайд кунед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Миқдори боришоти солона дар минтақаи Черапунҷӣ ба чанд баробар аст?

А. 11000 мм;   Б. 12000 мм;   В. 1200 мм;   Г. 500 мм;

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Худуди аз ҳама зиёди Авруосиё дар минтақаи _____ шимолӣ воқеъ аст.

3. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Иқлими муссонӣ дар кадом қисми материк таъсир мерасонад?

А. Шарқ;   Б. Ҷануби Шарқ;   В. Шимол;   Г. Ҷануб.

§ 20. ОБҲОИ ДОХИЛИИ АВРУОСИЁ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Чиро ҳавзаи чараёнҳои дохилӣ меноманд?*
- ♦ *Чӣ тавр пирахҳо дар сатҳи Замин ва кӯҳҳо пайдо мешаванд?*
- ♦ *Кадом дарёҳо ва кӯлҳои Авруосиёро медонед?*
- ♦ *Барои чӣ дар баҳри Мурда одам гарқ намешавад?*

1. Хусусияти шабакаи дарёҳо. Авруосиё дорои захираҳои бузурги обҳои дохилӣ мебошад. Дарёҳои материк қариб нисфи оби дарёҳои тамоми сайёро ба ҳамаи чор укёнус мерезанд. Обтаксимкунаки асосӣ аз кӯҳҳои Осиёи Миёна ва Шимолу Шарқии Сибир мегузарад. Шабакаи дарёҳои материк нобаробар тақсим шудааст. Системаҳои аз ҳама пурқуввати дарёӣ дар Осиёи Шимолӣ, Шарқӣ ва Чанубӣ ҷойгир шудаанд. (Шумо чӣ фикр доред, барои чӣ ин тавр аст?) Дар қисмҳои марказии материк шабакаи дарёҳо кам аст ё умуман вучуд надоранд.

2. Дарёҳо. Ба ҳавзаи укёнуси **Яхбасти Шимолӣ** шабакаи калони дарёҳои Осиёи Шимолӣ тааллуқ доранд. Дар ин ҷо дарёҳои Об, Енисей ва Лена ҷойгиранд. Онҳо аз кӯҳҳои Сибири Чанубӣ сарчашма гирифта, заминҳои ботлоқро гузашта ба шимол ҷорӣ мешаванд. Як қисми ҳавзаи ин дарёҳо дар минтақаи яхбандии дохилӣ ҷойгир шудаанд. Дарёҳои шимолӣ аз ҳисоби барф ва боронҳо сероб мешаванд. Яхбандии оби ин дарёҳо то 6-8 моҳ давом карда, серобшавии дарёҳо охири фасли баҳор ва аввали фасли тобистон ба амал меояд. Қисмҳои поёнии дарёҳо барои ҷўбқашонӣ (ғўлаҷўбҳои дарахтони буридашударо ба оби дарё мепартоянд ва чараёни об онҳоро то поён мебарад) истифода бурда мешаванд.

Аз дарёҳои **ҳавзаи укёнуси Ором** – Амур, Хуанхэ, Янсизи ва Меконг нисбатан серобтаранд. Манбаи серобии онҳо борон аст, аммо манбаи серобии дарёи Амур барф аст. Дар тобистон бо омадани муссонҳо давраи серобӣ оғоз мегардад, ки обхезихоро ба вучуд меорад. Янсзи (аз забони хитой – «дарёи кабуд») дарёи аз ҳама сероб ва аз ҳама дарозтарин (6300км)-и материки Авруосиё мебошад. Ин дарё аз кӯҳҳои Тибет сарчашма гирифта, дараҳои танги пасто-баландро мегузарад ва ба Ҳамвории Кабири Чин дохил мешавад, аз байни кӯлҳо ва ботлоқҳо давр зада, ба баҳри Шарқи Чин мерезад. Янсзи – роҳи муҳими киштигардии Осиё ба ҳисоб рафта, барои обёрии заминҳо истифода мешавад.

Дарёи Янсзи

Хуанхэ (аз забони хитой – «дарёи зард») – дарёи аз ҳама обаш хираи ҷаҳон ба шумор меравад. Дар қисми ҷараёни марказӣ ин дарё ба микдори зиёд хоки зардро шусти дар худ ҳал мекунад ва ранги тираро мегирад.

Дарёҳои *ҳавзаи уқёнуси Ҳинд* – Ганг (2700 км), Ҳинд, Дачла ва Фрот мебошанд, ки аз кӯҳҳо сарчашма гирифта, манбаи обшорон аз ҳисоби барф ва пирияхҳо аст. Баъди ба ҳамворӣ фаромадан аз ҳисоби борон сероб мегарданд. Дарёҳои нимҷазираи Ҳиндустон аз ҳисоби муссонҳо дар фасли тобистон сероб мешаванд. Оби дарёҳои ҳавзаи уқёнуси Ором барои обёрӣ заминҳо ба таври васеъ истифода мешаванд.

Дарёҳои *ҳавзаи уқёнуси Атлантик* системаҳои калони дарёхоро ташкил намедиханд. Онҳо бо кам будан ва тақсмоти нисбатан баробари ҷараён фарқ мекунанд. Дарёҳои шимолӣ ях мебарданд ва аз ҳисоби барфу боронҳо сероб мешаванд. Давраи серобии онҳо фасли тобистон фаро мерасад. Манбаи оби дарёҳои ҷанубӣ аз борон ва обҳои зеризаминӣ мебошад. Давраи серобии онҳо фасли зимистон аст. Дарёҳои калонтарин – Дунай (2850 км), Рейн, Днепр манбаи омехта доранд. Дарёҳои ҳавзаи Атлантик барои киштиронӣ истифода мешаванд.

Дарёи Волга

Дарёҳои *ҳавзаи дохилӣ* аз шабакаи ками дарёҳо иборатанд. Ба ин дарёҳо Волга, ки ба баҳри Каспий мерезад, Сирдарё, Амударё ва Зарафшон дохил мешаванд. Манбаи оби ин дарёҳо дар болооб барфу пирияхҳо ва дар минтақаҳои поёноб борон ва обҳои зеризаминӣ мебошад. Дарёи Волга (3530км) калонтарин дарёи ҳавзаи дохилии

Аврусиё мебошад. Ин дарё қариб тамоми сол сероб аст ва барои хоҷагии қисми аврупоии Русия аҳамияти калон дорад. Дарёҳои Сирдарё, Амударё ва Зарафшон пурра барои обёрӣ ва дигар корҳои хоҷагидорӣ инсон сарф шуда, то резишгоҳ рафта намерасанд. Солҳои пеш ба ҳавзаи баҳри Арал мерехтанд.

3. Кӯлҳо ва ботлоқҳо. Кӯлҳои Аврусиё аз рӯи речаи обӣ ва пайдоиш фарқ мекунанд. Дар тарқишҳои кишри Замин кӯлҳои дарозрӯя – Байкал, Баҳри мурда, Балхаш, Исикқул ҷойгир шудаанд.

□ *Байкал кӯли аз ҳама чуқуртарин (1637м)-и ҷаҳон Замин мебошад. Дар кӯли Байкал 20%-и оби нӯшокии сайёраи Замин захира шудааст. Оби ин кӯл бо тозагӣ ва шаффофӣ худ дар ҷаҳон ҳаҷмто*
□ *надорад.* □

Қисмхоро дар дохили ин кӯл то чуқурии 40 м дидан мумкин аст. Дар кӯли Байкал бисёр намудҳои эндемикӣ (намудҳое, ки танҳо дар ҳамин ҷо вомерӯанд) зиндагӣ мекунад.

Баҳри мурда дар фуруҳамидаи Ҷҳор ҷой гирифтааст. Номи худро аз он сабаб гирифтааст, ки дар он мавҷудоти зинда дучор намешавад. Шӯрии об ба 350 ‰ баробар аст. Шӯрии аз ҳад зиёд зичии обро зиёд кардааст ва ҳатто одам дар оби он ғарқ намешавад. Лойкаи минералӣ ва намаки ин кӯлро барои табобат ва истеҳсоли ҳар гуна хамираҳои ороиши рӯю пӯст истифода мебаранд.

Кӯлҳои тектоникӣ – Балатон, Ханка, Тонлепас чуқурии зиёд надоранд. Қисми шимолии материк аз обанборҳои начандон калон бой аст, ки дар натиҷаи фаъолияти пирияхҳо пайдо шудаанд. Кӯлҳои пирияхӣ дар ҷойи обшудаи пирияхҳои қадима пайдо шуда, бо дарёчаҳои хурд ба ҳам пайваस्त мешаванд ва системаи дарёю кӯлҳоро ҳосил мекунад (масалан, кӯлҳои Браслав дар Беларус). Калонтарин кӯлҳои тектоникӣ пирияхӣ кӯли Ладога, Онега ва Таймир мебошанд.

Дар минтақаҳои хушк кӯлҳои қадима ба мисли Элтон, Баскунчак дар Пастии наздиқаспӣ бисёранд. Баъзеи онҳо дар фасли тобистон хушк мешаванд ва дар ҷояшон қабати тунуки намакро боқӣ мемонанд. Баҳри Арал ва кӯли калонтарини шӯри ҷаҳон – баҳри Каспӣ (376 ҳаз. км²) низ пайдоиши қадима доранд. Ин кӯлҳо аз давраҳои укёнуси Тетис боқӣ мондаанд.

Хусусияти фарқкунандаи Авруосиё ба таври васеъ паҳншавии ботлоқ ва заминҳои ботлоқдор мебошад. Дар ҳудуди тундра ва бешатундра онҳо то 80%-ро ташкил медиҳанд. Дар минтақаҳои муссонии Осиё низ ботлоқҳо зиёданд.

4. Каналҳо, обанборҳо. Дар материкҳои Авруосиё каналҳои зиёд кофта шудаанд, ки барои бо ҳам пайвастанӣ дарёҳо ва обёрии заминҳо истифода мешаванд. Каналҳоро барои киштиронӣ низ истифода мебаранд. Калонтарини онҳо – Кил, Беломору Балтика ва Кабири Чин (аз ҷама дарозтарин дар ҷаҳон, 1782 км) мебошанд.

Санся – калонтарин НОБ-и ҷаҳон

Барои обёрии каналҳои Қароқум (дар Осиёи марказӣ) ва Рачастхон (дар нимҷазираи Ҳиндустон) мебошанд.

Дарёҳои Осиё 1/3 ҳиссаи захираҳои энергетикӣ ҷаҳонро доро мебошанд. Дар болооби дарёи Янзӣ неругоҳи барқи оби калонтарини ҷаҳон – «Санся» сохта шудааст. Дар

дарёҳои Сибир обанборҳои калонтарин: Братское дар Ангара ва Красноярск дар Енисей сохта шудаанд. Иншооти калонтарини гидротехникии Аврупо занчири обанборҳои Волгаю Кама ба хисоб мераванд.

5. Яхбандии ҳозира. Масоҳати хеле калони Авруосиёро пирияхҳои ҳозира пӯшондаанд. Онҳо дар бисёр қазираҳои шимолӣ ва дар Исландия, Шпитсберген, Замини Нав, дар қазираҳои дигар, инчунин дар кӯҳҳои аз ҳама баланд – Алп, Ҳимолой, Тиёншон ва Помир мавҷуданд. Пирияхҳои кӯҳӣ поён фуромада, сарчашмаи оби дарёҳои сершумор мегарданд.

Яхбандиҳои бисёрсола. Дар ҳудуди калони Авруосиёи Шимолӣ дар қазираҳои Исландия, Шпитсберген, Замини Нав ва дар кӯҳҳои Алп, Ҳимолой, Тиёншон, Помир яхбандии бисёрсола паҳн шудааст. Онро яхбандии «абадӣ» ҳам меноманд. Яхбандии бисёрсола қариб сеяки ҳудуди материки Авруосиёро дар бар гирифтааст. Ғафсии қабати яхбастаи чинҳои кӯҳӣ аз чанд метр дар нимқазираи Кола, то 1500 м дар нимқазираи Таймир ва Помир мерасад. Тобистон қабатҳои яхбаста то чуқурии 40-150 см об мешаванд.

Сабаби ҳосил шудани яхбандии бисёрсола, чунонки олимони меҳисобанд, зимистони хуноку камбарф ва ҳарорати миёнаи солони аз 0° С паст мебошад.

Дарёҳое, ки аз қабати замин яхбаста қорӣ мешаванд, баҳорон хеле сероб шуда, ботлоқҳои сершумор ҳосил мекунанд, зеро ба қабати замин захира наметавонанд. Яхбандии бисёрсола сохтмони роҳ, биноҳои истиқоматӣ ва дигар иншооти хоҷагири душвор мегардонад.

Хулоса:

- ♦ *Дарёҳои материк қариб нисфи оби дарёҳои тамоми сайёра ба ҳамаи қор уқёнус мерезанд.*
- ♦ *Дарёҳои калонтарини Авруосиё қариб тамоми сол сероб мебошанд.*
- ♦ *Кӯлҳои калонтарини ҷаҳон дар ҳудуди Авруосиё ҳосил шудаанд.*
- ♦ *Кӯли Байкал чуқуртарин, тозатарин ва шаффофтарин кӯли сайёраи Замин аст.*
- ♦ *Яхбандиҳои ҳозиразамон дар қисми шимолии Авруосиё масоҳати калонро ташкил мекунанд.*

Савол ва супориш:

1. *Дарёи аз ҳама дарозтарин ва серобтарини материкро номбар кунед.*
2. *Кӯли аз ҳама чуқури материк ва ҷаҳон кадом аст?*
3. *Кадам дарёҳои Авруосиё дорои захираҳои бузурги гидроэнергетикӣ мебошанд?*

4. *Аз рӯйи пайдоиш кӯлҳои материкро ба кадом гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст?*
5. *Дарёҳо ва кӯлҳои калонтарини материка Авруосиёро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*
6. *Матни китобро истифода бурда, ҷадвали зеро пур кунед. Оид ба ҳар як ҳавза як-ду мисол оред:*

Ҳавзаи дарё	Дарозӣ, км	Ғизогирӣ	Давраи сероби	Истифода

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Аксари дарёҳои материка Авруосиё ба ҳавза кадом укёнусҳо тааллуқ доранд?

- А. Укёнуси Яхбасти Шимолӣ;
- Б. Ҳавзаи укёнуси Ором;
- В. Ҳавзаи укёнуси Атлантик;
- Г. Ба ҳамаи ҳавзаи укёнусҳо.

2. Мувофиқа кунед.

Дарёҳоро бо ҳавзае, ки ба он тааллуқ доранд, дар ҷадвали зер мувофиқ гузоред:

1. Волга	1. Ҳавзаи укёнуси Яхбасти Шимолӣ
2. Лена	2. Ҳавзаи дохилии материк
3. Хуанхэ	3. Ҳавзаи укёнуси Ҳинд
4. Ганг	4. Ҳавзаи укёнуси Ором

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Дар қўли Байкал ___%-и оби нӯшокии сайёраи Замин захира шудааст.

§ 21. ЗОНАҲОИ ТАБИИИ АВРУОСИЁ. МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗИ ТАБИАТ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Дар материка Авруосиё кадом минтақаҳои иқлимӣ вуҷуд доранд?*
- ♦ *Минтақавияти баландӣ чист?*
- ♦ *Барои чӣ дар Авруосиё қариб ҳамаи зонаҳои табиӣ волеҳӯранд?*

Дар ҳудуди материка Авруосиё тамоми минтақаҳои иқлимии Нимкураи шимолӣ воқеъ аст, бинобар ин дар ин ҷо тамоми минтақаҳои табиӣ (зонаҳои табиӣ)-и ҷаҳонро мушоҳида кардан мумкин аст. Дар масоҳати калони материк онҳо аз ғарб ба шарқ ва зина ба зина аз шимол ба ҷануб тўл мекашанд.

Аз ин сабаб дар ҷойгиршавии зонаҳои табиии Авруосиё ҳам монанди материкҳои дигар қонуни минтақавияти арзӣ зоҳир мешавад.

1. Зонаҳои табиӣ. *Зонаҳои табиӣ минтақаҳои иқлими арктикӣ ва субарктикӣ.* Биёбонҳои арктикӣ, тундра ва бешатундра дар Авруосиё чандон ба самти ҷануб паҳн нашудаанд. Дар табиати ҳар ду минтақаҳои материк умумияти бисёр мушоҳида карда мешавад ва ин тасодуфӣ нест. Зеро минтақаҳо дар канори шимолии материк ҷой гирифтаанд ва дар он мавзёе нишондоди давраи ҳарорати пасту дуру дароз мавҷуд аст. Дар ин ҷо яхбандии бисёрсола ва ботлоқҳои фарохи зиёд мавҷуданд. Аз мавҷудоти зинда дар шимол: обсабзҳо, ушна, моху гулсангҳо, аз ҳайвонҳо: мешгов, хирси сафед, тюлен ва парандаҳои гуногун зиндагӣ мекунанд.

Зонаҳои табиӣ минтақаи муътадил. *Зонаҳои беша.* Зонаи беша дар Авруосиё ҳудуди аз ҳама калонро ишғол мекунад. Аз ҷиҳати масоҳат тайга аз ҳама калон аст. Дар минтақаи иқлими муътадил тобистон нисбат ба тундра ва бешатундра хеле гарм ва давомнок аст. Аз ҳамин сабаб барои сабзиши муътадили набототи дарахтӣ шароити мусоид пайдо мешавад. Зонаи беша масоҳати калонро ишғол намуда, дар қисми шимолии он дарахтони сӯзанбарг (тайга) ва ҷануби он дарахтони паҳнбарг мерӯянд.

Ҳоки минтақаи тайга хокистарранг аст. Дар бешаҳои тайгаи нимҷазираи Скандинавия ва Финландия дарахтони сӯзанбарги ба хунуқӣ тобовар – санавбар ва қоч, дар шарқи кӯҳҳои Урал – дарахтони пихта, санавбари сибирӣ, ки сидра меноманд, инчунин дарахти ҷалғӯза (лиственнитса) мерӯянд. Дарахти ҷалғӯза ягона дарахти сӯзанбарг аст, ки зимистон баргаш мерезад ва боз месабзад.

Барои бешаҳои паҳнбарг шохбулут ва булут бештар хос аст. Бешаҳои шохбулут дар иқлими серрутубати гарм хуб афзоиш меёбанд. Дар ин ҷо зерфун, фарк ва дарахтони дигар низ мерӯянд. Олами ҳайвонот дар тайга зиёдтар афзоиш дорад. Дар бешаҳои омехта ва паҳнбарг бисёр ҳайвонот: гург, хирс, гавазн ба ин шароит мутобиқ шудаанд ва таҳти муҳофизати инсон мебошанд. Зубр ва бабри уссури ба Китоби сурх дохил шудаанд.

Зонаҳои табиӣ бешадашт ва дашт. Заминҳои сиёҳҳои дашт ва бешадашт бо ҳосилхезии худ машҳуранд. Бинобар он масоҳати калони бешадашт ва дашт қариб пурра шудгор карда шудаанд. Набототи табиӣ танҳо дар мамнуъгоҳҳо ва маҳалҳои барои шудгор нобоб боқӣ мондааст. Таносуби гармӣ ва рутубат дар онҳо барои парвариши зироати гуногуни ғалладона, лаблабуи қанд, офтоб-парасти ва дигар зироатҳои кишоварзӣ мусоид аст. Ҳайвоноти дашт, асосан хояндаҳо буда, алаф мехӯранд. Бисёри онҳо дар лонаҳо зиндагӣ мекунанд – хази даштӣ, юрмон, суғур, мушҳои гуногун.

Зонаҳои табиӣ нимбиёбон ва биёбон. Тобистони хушк ва гарм дар минтақаи нимбиёбон ва биёбон ба хок, наботот

ва олами ҳайвонот таъсир расондааст.

Шароит барои нашъунамои рустаниҳо хеле мураккаб аст: хушкии ҳаво, гармии баланд, зимистони хунук, тӯфонҳо. Биёбонҳои гарму хушк махсусан аз наботот камбағаланд. Масалан, биё-

Биёбони Гоби

бони Гоби. Реги равони биёбони Такла-Макан бо беҳаётии худ ҳайратовар аст. Саксавул, курай, явшон, рустаниҳои хосси биёбони минтақаи муътадили Авруосиё ба шумор мераванд.

Гиёҳу буттаҳо ба иқлими хушк мутобиқ шудаанд. Регзор оби боронҳои аҳён-аҳён боридаро мечаббад ва вақте ки баҳор Офтоб каме гармӣ кард, биёбон аз нав зинда мешавад. Дар хоки нимбиёбон ва биёбон намак бисёр аст ва дар ин шароит танҳо баъзе гиёҳҳо ба монанди ушна месабзад.

Дар нимбиёбон ва биёбонҳо ҳоянда ва сумдорҳо бештар мебошанд. Дар Осии Марказӣ шутури дукӯҳона, хари ёбой – қулон вомахӯранд.

Бешаҳо ва буттаҳои субтропикии Авруосиё. Дар Аврупо, дар соҳилҳои гарми баҳри Миёназамин минтақаҳои беша ва буттаҳои ҳамешасабзи дуруштбарг паҳн шудааст. Ғайр аз ин буттазорҳо нисбат ба бешазор масоҳати калонро ишғол кардаанд.

Хоки дорчинранг, ки дар ин мавзё афзалият дорад, ҳосилхез аст. Набототи ҳамешасабз ба гармои тобистон ва хушкии ҳаво хуб мутобиқ шудаанд. Онҳо барги ғафси дурахшон дошта, дарахтон барги тангбар доранд ва баъзан мӯяк доранд. Ин бухоршавии обро кам мекунад. Дар шароити зимистони серборони мулоим сабза хуб нашъунамо меёбад. Масоҳати бешаҳои табиӣ дар соҳилҳои баҳри Миёназамин қариб тамоман нест шудаанд. Дар ҷойи онҳо паттазори буттаҳои ҳамешасабз ва дарахтони қадпаст, шохтути заминӣ, ки баргҳояш майдаи дурахшону хордор ва ғайра ба вучуд омаданд. Аз рустаниҳои маданӣ зайтун, тоқ, ситрусҳо ва рустаниҳои дигарро парвариш мекунанд.

Зонаи минтақаи бешаҳои субтропикии тағйирёбандаи сернам (муссонӣ) ҷанубу шарқи Авруосиё, қисми ҷануби Чин ва Ҷопонро ишғол кардааст. Дар ин ҷо бар хилофи баҳри Миёназамин тобистон сербориш ва зимистон нисбатан хуноку салқин аст. Аз ин сабаб рустаниҳои ҳамешасабз – мониюлиё, камелия, лавр ва дарахти бамбук мерӯяд. Аҳоли дар ҷойҳои аз бешазор холи шолӣ, ҷой, дарахтони ситрусӣ парвариш мекунанд.

Зонаи нимбиёбон ва биёбонҳои субтропикӣ ва тропикӣ.
Супориш: Аз рӯйи харитаи атлас хусусиятҳои хосси табиати ин зонаҳоро муस्ताқилона омӯzed.

Зонаи саваннаҳо, бешаҳои субистивой (субэкваторӣ) ва истивой (экваторӣ). Дар саваннаҳои Авруосиё байни алафҳои баланд асосан хӯшадорҳо, нахл, акокиё, дарахтони заранд (тик) ва сали қиматбаҳо месабзанд. Дар баъзе мавзёҳо бешаҳои камдарахт вомехӯранд. 3-4 моҳ дар фасли хушкии сол баъзе дарахтон, аз чумла дарахтони заранд ва сал хазонрез мешаванд. Дарахти заранд чӯби саҳти пурқимат дорад, ки дар об намепӯсад. Дарахти сал хеле калон мешавад, қадаш то 35м ва ғафсиаш 2м. Чӯби он аҳаммияти калони сохтмонӣ дорад.

Дар зонаи бешаҳои субистивоии сернами тағйирёбанда нисбат ба саванна борон бештар меборад, аммо давраи кӯтоҳи бебориш ҳам мешавад. Танҳо баъзе дарахтон дар давраи бебориш баргрез мешаванд. Бешаҳои субистивой бо гуногунии навъи дарахтон фарқ мекунанд. Олами ҳайвоноти саваннаҳо ва бешаҳои субистивой гуногунанд, вале умумияти зиёде доранд. Дар Ҳиндустон ва қазираи Шри-Ланка то ҳол филҳои ёбӣ зиндагӣ мекунанд. Филҳои ромшударо дар қорҳои вазнини хоҷагӣ истифода мебаранд. Дар он ҷо маймунҳо бисёранд.

2. Зонаҳои табиӣ дар минтақаҳои баландӣ. Дар Авруосиё нисбат ба материкҳои дигар ноҳияҳои минтақавияти баландӣ бештар аст. Зеро қариб нисфи масоҳати материкро кӯҳҳо ишғол кардаанд. Минтақавияти баландиро дар нишебиҳои қанубии Ҳимолой, ки қорҳои муссонӣ фаровон мешавад ва дар Аврупо, дар нишебиҳои қанубии кӯҳҳои Алп, дар қисми ғарбии сербориши онҳо мушоҳида қардан мумкин аст.

3. Ҳифзи табиат. Авруосиё материки аз ҳама омӯхташуда ва сараҳолии сайёра ба ҳисоб меравад. Дар бисёр минтақаҳои он ифлосшавии ҳаво ва ҳок мушоҳида мешавад. Махсусан барои саломатии инсон партовҳои радиоактивӣ зарарноканд. Аз ҳодисаҳои, ки дар натиҷаи ба садама дучор шудани неругоҳҳои барқи атомӣ ба амал меоянд, аҳоли зарари калон мебинад. Мушкили буридани бераҳмонаи қангалҳо одамнор ба ташвиш андохтааст. Дар Осиё, хусусан дар қазираи Калимантан қангалҳои пурқиматро барои рӯндани палмаи рағандех мебуранд. Қариб ҳамаи қангалҳои муссонии Осиёи Шарқӣ бурида шудаанд. Чаронидани аз ҳад зиёди қорво дар қароғоҳҳои хушки Осиёи Марказӣ, Ғарбӣ ва Қанубу Ғарбӣ ба холишавии заминҳо овардааст. Обҳои аз ҳад зиёди заминҳо дар минтақаҳои хушк ҳокро ба шӯршавӣ расондааст, ки аллақай 40%-и масоҳати

материкро ишғол кардааст. Фочиаи мудҳиш ин хушкшавии баҳри Арал мебошад. Ҳоло дар ҷойи хушкшудаи баҳр биёбони Аралқум пайдо шудааст.

Хулоса:

- ♦ *Дар ҳудуди Авруосиё тамоми зонаҳои табиии сайёраро мушоҳида кардан мумкин аст.*
- ♦ *Шимолӣ материкро зонаи биёбонҳои арктикӣ, тундра ва бешатундра ишғол кардааст.*
- ♦ *Минтақаи муътадил начандон масоҳати калонро ишғол кардааст, аммо бо рангорангии зонаҳои табиии худ фарқ мекунад: чангалҳои сӯзанбарг, омехта ва паҳнбарг, бешадашт, дашт, биёбон ва нимбиёбон.*
- ♦ *Дар арзҳои поёни материк саваннаҳо, биёбонҳо ва нимбиёбонҳо паҳн шудаанд.*
- ♦ *Зонавияти баландӣ бештар дар қўҳҳои Ҳимолой мушоҳида мешавад.*
- ♦ *Табиати материкро хавфи ифлосшавӣ ва нестшавии набототу ҳайвонот таҳдид мекунад.*

Савол ва супориш:

1. *Зонаҳои асосии материкро номбар кунед ва аз харита нишон диҳед.*
2. *Қадам минтақаи географӣ бо гуногунии зонаҳои худ фарқ мекунад? Барои чӣ?*
3. *Қадаме аз зонаҳои табиӣ аз тарафи инсон бештар тағйир дода шудааст? Барои чӣ?*
4. *Аз рӯйи расм фарқи зонавияти баландиро дар қўҳҳои Алп ва Ҳимолой муайян кунед.*
5. *Дар харитаи тарҳӣ зонаҳои табиии материкро гузаронед ва номи онҳоро нависед.*

Ҳудро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Қадаме аз рустаниҳои номбаршуда дар тундра мерӯянд?

А. Савр   Б. Лишайник   В. Себ   Г. Санавбар

2. Дар хонаҷаҳои холии қадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти ҷойгиршавии зонаҳои табиии Авруосиёро аз шимол ба ҷануб дар қадвали зер муайян кунед:

	Беша
	Тундра
	Биёбонҳои арктикӣ
	Бешатундра

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро ёфта гузоред):

Ҳоло дар ҷойи хушкшудаи баҳри Арал биёбони _____ пайдо шудааст.

§ 22. ХУСУСИЯТҲОИ АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲОИ МАТЕРИК

Ба хотир меорем:

- ♦ *Оид ба пайдоиши аҳолии қитъаи Амрико чӣ гуфта метавонед?*
- ♦ *Ба андешаи шумо аҳолии материки Авруосиё чӣ тавр ҷойгир шудааст?*
- ♦ *Қадам давлатҳои материки Авруосиёро номбар карда метавонед?*
- ♦ *Дар бораи яке аз давлатҳои материк нақл кунед.*

Авруосиё ба мисли Африко ватани қадимтарини инсоният мебошад. Дар ин ҷо боқимондаи аҷдоди пешинаи инсоният ёфт шудаанд. Боқимондаҳои ёфтшуда давраҳои гуногуни инкишофи инсониятро нишон медиҳанд. Ин бозёфтҳо дар қисмҳои гуногуни материк пайдо карда шудаанд: маркази Аврупо, нимҷазираи Арабистон, Чин, ҷазираҳои Зонд ва ғайра. Аз ин хотир дар бораи пайдоиши аҳолии материк ҳочати гап нест, дар Авруосиё ҳамеша аҳоли мезист.

Авруосиё таърихи бою куҳан дорад. Дар ин ҷо аввалин давлатҳои ҷаҳон пайдо шудаанд, ба мисли: Ориёно, Ассирия, Вавилон, Ҳиндустон, Чин ва ғайра. Онҳо дар рушди тамаддуни инсонӣ нақши бузург бозида, баъди худ бисёр ёдгориҳои таърихи боқӣ гузоштаанд.

Шумора ва ҷойгиршавии аҳоли. Дар материки Авруосиё зиёда аз 4,7 млрд одам, яъне зиёда аз 75%-и аҳолии кураи Замин зиндагӣ мекунад. Дар Авруосиё давлатҳои сараҳолитарини ҷаҳон – Чин ва Ҳиндустон ҷойгир шудаанд, ки ҳар кадомаш аз 1 млрд нафар зиёд аҳоли доранд. Дар материк, инчунин давлати аз ҳама камаҳолии ҷаҳон – Ватикан ҷойгир шудааст, ки ҳамагӣ 1000 нафар аҳоли дорад. Ин нисбат ба аҳолии Чин ва Ҳиндустон миллион маротиба кам аст.

Авруосиё ниҳоят бузург аст ва бо шароити табиӣ худ фарқ мекунад, аз ин сабаб аҳоли дар ҳудуди он нобаробар ҷойгир шудааст. Дар материк минтақаҳои ҳаст, ки дар он аҳоли хеле зич ҷойгир шудааст. Дар ҷунин ҷойҳои шароит барои рушди хоҷагӣ – иқлими мусоид ва хоки серҳосил мавҷуд аст. Ҳамин гуна шароитро дар поёноби дарёҳои Ганг, Хуанхэ, Янкси, Меконг ва ғайра мушоҳида кардан мумкин аст. Ғайр аз ин қариб дар тамоми Аврупо аҳоли зич ҷойгир шудааст. Аммо дар материк ҷойҳои ҳаст, ки қариб тамоман аҳоли надорад. Масалан, кӯҳсори Тибет, биёбони Гобби, нимҷазираи Арабистон ва бисёр минтақаҳои дигари кӯҳсор.

Дар материки Авруосиё шахрҳои калон зиёданд, ки баъзеи онҳо аз замони қадим вучуд доранд. Шаҳрҳои Балх, Бухоро, Маро, Рим, Лондон, Париж, Масков, Шанхай, Пекин, Калкутта ва дигарҳо аз қабилҳои шахрҳои калони сайёра ба ҳисоб мераванд. Токио – шаҳри қадим ва дуоимин шаҳри калонтарини ҷаҳон мебошад, ки дар материки Авруосиё (пойтахти давлати Ҷопон) ҷойгир шудааст. Аҳолии ин шаҳр зиёда аз 20 миллионро ташкил медиҳад, ки аз аҳолии бисёр давлатҳо зиёдтар аст.

Таркиби аҳоли. Таркиби аҳолии Авруосиё аз рӯи наҷод ва миллату халқиятҳо хеле гуногун аст. Қисми зиёди аҳолиро халқҳои наҷоди аврупоӣ ташкил медиҳанд. Дар Авруосиё ду шоҳаи наҷоди аврупоиро ҷудо мекунанд: шоҳаи шимолӣ ва шоҳаи ҷанубӣ. Шоҳаи ҷанубии ин наҷод бо ҷашмон ва мӯйи сиёҳ фарқ мекунанд. Намояндагони шоҳаи шимолӣ ин наҷод пӯсти сафед, ҷашмони кабуд ва мӯйи равшан доранд.

Дар Авруосиё намояндагони наҷоди муғул низ хеле зиёданд. Онҳо дар даштҳои Осиё пайдо шудаанд. Халқҳои наҷоди муғул асосан дар Осиёи Марказӣ ва Шарқӣ зиндагӣ мекунанд.

Дар қисми аз ҷамаи ҷануби материк намояндагони наҷоди австралиягӣ зиндагӣ мекунанд. Ба ин наҷод баъзе халқҳои, ки дар ҷануби нимҷазираи Ҳиндустон ва ҷазираҳои Осиёи Ҷанубӣ зиндагӣ мекунанд, дохил мешаванд.

Таркиби этникии (этнография – илме, ки тарзи зиндагӣ, урфу одати халқҳо ва маданияти моддию маънавии онҳоро меомӯзад) аҳолии Авруосиё боз ҳам мураккабтар аст. Дар Аврупо, ки аҳолии он қисми қабилҳои материкро ташкил медиҳад, зиёда аз 60 халқу миллати таҳҷойӣ зиндагӣ мекунанд. Аммо дар як давлати Ҳиндустон аҳоли бо сад забон гап мезананд. Халқҳои аз ҷамаи калони Авруосиё, ки шумораашон аз 100 млн зиёд аст – чинӣҳо, банғолиҳо, русҳо, ҷопонӣҳо ва вьетнамӣҳо мебошанд.

Давлатҳои материк. Дар материки Авруосиё қариб 100 давлат вучуд дорад ва онҳо аз ҳамдигар хеле фарқ доранд. Дар байни онҳо давлатҳои калон, ба мисли Русия, Чин ва Ҳиндустон мавҷуданд. Русия дар дунё давлати калонтарин мебошад. Дар баробари давлатҳои калон дар материк давлатҳои хастанд, ки онқадар калон нестанд, ҳатто ниҳоят хурданд. Ин давлатҳо – Лихтенштейн, Андорра, Сан-Марино, Малта, Сингапур ва ғайра мебошанд. Давлати аз ҷамаи хурдтарини дунё низ дар Авруосиё

чойгир шудааст. Ин давлати Ватикан аст, ки дар дохили шаҳри Рим мавҷуд буда, масоҳати он ҳамагӣ 2 км² аст.

Дар материки Авруосиё давлатҳои бой ва тараққикарда зиёданд, ки дар онҳо сатҳи зиндагии мардум хеле баланд аст. Ба ин давлатҳо – Британияи Кабир (Англия), Олмон (Германия), Фаронса, Чопон ва ғайра дохил мешаванд. Аммо давлатҳои низ ҳастанд, ки хеле камбағаланд ва сатҳи зиндагии аҳолиашон паст аст – Афғонистон, Непал, Бутан, Лаос.

Давлатҳои Авруосиё аз ҳамдигар на фақат аз рӯйи масоҳат, шумораи аҳоли ва тарзи зиндагӣ фарқ мекунанд. Дар Авруосиё, инчунин динҳо, урфу одат, маданият ва шакли хоҷагидорӣ хеле гуногун аст.

Хулоса:

- ♦ *Авруосиё ба мисли Африқо ватани қадимтарини инсоният мебошад.*
- ♦ *Авруосиё таърихи бою қуҳан дорад, дар ин ҷо аввалин давлатҳои ҷаҳон пайдо шудаанд.*
- ♦ *Дар материки Авруосиё зиёда аз 4,7 млрд яъне зиёда аз 75%-и аҳолии кураи Замин зиндагӣ мекунад.*
- ♦ *Дар Авруосиё давлати сераҳолитарин, камаҳолитарин, калонтарин ва хурдтарини ҷаҳон чойгир шудааст.*
- ♦ *Аз сабаби гуногун будани шароити табиӣ аҳоли дар қаламрави материки Авруосиё нобаробар чойгир шудааст.*
- ♦ *Таркиби аҳолии Авруосиё аз рӯйи наҷод ва миллату халқиятҳо хеле гуногун аст.*
- ♦ *Давлатҳои Авруосиё аз рӯйи дараҷаи тараққиёт, динҳо, урфу одат, маданият ва шакли хоҷагидорӣ аз ҳам фарқ мекунанд.*

Савол ва супориш:

1. *Шумораи аҳолии материки Авруосиё чӣ қадар аст?*
2. *Давлати аз ҳама сераҳолӣ ва камаҳолии Авруосиёро номбар кунед.*
3. *Қадам шаҳрҳои калонтарини материкро номбар карда метавонед?*
4. *Қадам минтақаҳои Авруосиё нисбатан сераҳолӣ мебошанд? Барои чӣ?*
5. *Оид ба таркиби аҳолии Авруосиё чӣ гуфта метавонед?*
6. *Аз рӯйи харитаи сиёсӣ давлатҳои Авруосиёро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Чумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Дар материки Авруосиё давлатҳои ҳастанд, ки хеле камбағаланд ва сатҳи зиндагии аҳолиашон _____ аст.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз давлатҳои номбаршуда, ки дар Аврусиё ҷойгиранд, таърихи қуҳантарин дорад?

- А. Қазоқистон;   Б. Русия;   В. Покистон;   Г. Ҳиндустон

3. Мувофиқа кунед.

Наждоҳоро бо минтақаҳои паҳншавиашон дар материк мувофиқ гузоред:

1. Наждо аврупой	А. Дар Осиёи Марказӣ ва Шарқӣ
2. Наждо муғул	Б. Дар ҷануби Осиё
3. Наждо австралиягӣ	В. Асосан дар қитъаи Аврупо

§ 23. ДАВЛАТҲОИ ҚИТЪАИ АВРУПО

Ба хотир меорем:

- ♦ *Қадам давлатҳои Аврупо дар таърих нақши муҳим бозидаанд?*
- ♦ *Аз ҷиҳати масоҳат қитъаи Аврупо калон аст ё Осиё?*
- ♦ *Ба харита нигаред ва гӯед, ки шумораи давлатҳои Аврупо зиёд аст ё Осиё?*

Аврупо аз ҷиҳати масоҳат он қадар қитъаи калон нест, аммо дар он қариб 50 давлати мустақил ҷой гирифтааст. Ин қитъа аз замонҳои пеш сараҳолӣ буд. Дар Аврупо якҷанд минтақаро ҷудо мекунанд: Аврупои Шимолӣ, Миёна, Ҷанубӣ ва Шарқӣ.

Аврупои Шимолӣ. Дар минтақаи Аврупои Шимолӣ 5 давлат ҷой гирифтааст: Исландия, Дания, Шветсия, Норвегия ва Финландия. Шакли давлатдорӣ Исландия ва Финландия ҷумҳуриявӣ ва дигарҳояш шакли монархӣ (шоҳигарӣ) аст.

Давлатҳои Аврупои Шимолӣ дорои захираҳои бойи табиӣ мебошанд. Қисми зиёди масоҳати Финландия бо ҷангалҳои тайга пӯшида шудааст. Финҳо аз давраҳои пеш бойигарии ҷангалро истифода мебаранд. Ҳангоми сохтмон онҳо бештар аз масолеҳи ҷӯб истифода мебаранд. Шветсия аз захираҳои маъдани оҳан ва уран бой аст. Норвегия ва Дания аз Баҳри Шимолӣ нафт ва гази табиӣ истехсол мекунанд. Дарёҳои кӯҳҳои Скандинавия барои истехсоли неруи барқ истифода мешаванд. Дания аз рӯйи истехсоли қувваи барқи бодӣ дар ҷаҳон пешсаф аст. Дар ҳамаи давлатҳои Аврупои Шимолӣ моҳидорӣ рушд кардааст.

Давлатҳои Аврупои Шимолӣ, новобаста аз калон будани қаламравашон, нисбат ба дигар давлатҳои Аврупо қамаҳолӣ мебошанд. Таркиби миллии аҳолии Аврупои Шимолӣ нисбатан якхела аст. Дар ин минтақа омехташавии халқҳо кам ба назар мерасад.

Бо ракамҳо дар харита
ишора шудаанд:

1. Дания
2. Нидерландия
3. Белгия
4. Люксембург
5. Швейтсария
6. Андора
7. Монако
8. Сан Марино
9. Ватикан
10. Словения
11. Словакия
12. Хорватия
13. Босния ва Герсеговина
14. Черногория
15. Албания
16. Македония
17. Эстония
18. Молдова
19. Малта

Харитаи сиёсии Аврупо

Дар ҳамаи давлатҳои Аврупои Шимолӣ иқтисодиёт ба дараҷаи баланд тараққӣ кардааст.

Аврупои Миёна. Қисми зиёди давлатҳои қитъаи Аврупо дар ин минтақа ҷойгир шудаанд. Онҳо хеле гуногунанд: дар байнашон давлатҳои калон, ба мисли Олмон ва Фаронса, инчунин давлатҳои хеле хурд (Лихтенштейн, Люксембург) вучуд доранд. Релефи ин минтақа асосан ҳамвор аст, дар баъзе ҷойҳо тепшаҳо вучуд доранд.

Дар қисми ҷанубии минтақаи кӯҳҳои Алп давлатҳои Австрия, Швейтсария ва Лихтенштейн ҷой гирифтаанд, ки онҳоро давлатҳои Алпӣ меноманд.

Аврупои Миёна ба қадри кофӣ зичаҳолӣ аст. Фаъолияти хоҷагидорӣ аҳоли дар ин минтақа хеле зиёд аст ва гӯшаҳои табиат, ки дар таъсири инсон набошад, кам аст. Сарватҳои табиӣ аз замони пеш истифода мешуданд ва захираи онҳо қариб тамом шудааст. Солҳои 60-уми асри ХХ дар қабри Баҳри Шимолӣ захираи калони нафт ёфт шуд, ки ҳоло аз тарафи Англия ва Нидерландия ба таври васеъ истифода мешавад.

Аврупои Миёна яке аз минтақаҳои тараққикардаи ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Соҳаи асосии саноати аксари давлатҳо мошинсозӣ аст. Олмон ва Британияи Кабир кишти истеҳсол мекунанд. Техникаҳои гуногуни маиширо бошад, Олмон ва Нидерландия; Фаронса ва Британияи Кабир – тайёра (самолёт).

автомобилҳои гуногунро – Олмон, Фаронса ва Британиаи Кабир. Дар кишварҳои ин минтақа инчунин либос, пойафзор, дору ва бисёр дигар молу маҳсулоти саноатӣ истехсол мекунанд.

Давлатҳои Аврупои Миёна таърихи бою қадима доранд ва бисёр ёдгориҳои таърихиро барои инсоният гузоштаанд. Шаҳрҳои қадимаи Фаронса, Олмон, Австрия ва Британиаи Кабир ба рӯйхати Мероси инсоният дохил карда шудаанд.

Аврупои Ҷанубӣ. Давлатҳои ин минтақа дар нимҷазираҳои калони баҳри Миёназамин: Пиреней, Аппенин ва Балкан ҷойгир шудаанд. Иқлими мусоиди баҳримиёназаминӣ бо тобистони гарми офтобӣ ва зимистони мулоими намнок фарқ мекунад. Зимистон дар хок ба қадри кофӣ намӣ чамъ мешавад ва тобистон рустаниҳо зуд афзоиш мекунанд. Аз ин хотир дар ин ҷо барои кишоварзӣ шароити хуб муҳайё аст. Ин минтақа низ аз замонҳои қадим макони одамнишин буд.

Дар минтақа бисёр халқҳо зиндагӣ мекунанд, ба мисли: итолиёҳо, испаниҳо, португалиҳо ва юнониҳо. Бисёри ин халқҳо бо забонҳои гап мезананд, ки аз забони қадимаи лотинӣ пайдо шудаанд. Забони юнонӣ бошад, ба ягон забони дигари дунё монанд нест. Халқҳои Аврупои Ҷанубӣ дар рушди тамаддуни инсоният саҳми калон гузоштаанд. Юнони қадим ва Руми қадим маркази адабиёт, санъат, фалсафа ва корҳои муҳандисию техникӣ буданд. Дертар аз байни халқҳои Аврупои Ҷанубӣ шоирон, нависандагон, рассомон, бастакорон ва сайёҳону баҳрнавардони машҳур баромаданд.

Бойгарии асосии ин минтақа иқлими он аст, ки барои истироҳат ва дамгирии одамон хеле мусоид мебошад. Ҳар сол миллионҳо одамон аз гӯшаю канори дунё барои истироҳат ва дамгирӣ ба ин минтақа меоянд. Минтақаи Баҳримиёназамин на фақат макони истироҳат аст, балки истехсолкунандаи маҳсулоти гуногуни кишоварзӣ ва саноатӣ ба ҳисоб мераванд.

Аврупои Шарқӣ. Ба минтақаи Аврупои Шарқӣ гурӯҳи давлатҳои, ки аз соҳилҳои баҳри Балтика дар шимол то соҳилҳои баҳрҳои Миёназамин ва Сиёҳ дар ҷануб ҷойгир шудаанд, дохил мешаванд.

Қисми зиёди ин минтақаро ҳамворӣ ишғол кардааст. Дар пасти қад-қад соҳилҳои баҳри Балтика қисми зиёди давлатҳои Полша, Литва, Латвия, Эстония ва Беларус ҷойгир шудаанд. Дар ҳамвориҳо дарёҳои Висла, Одра ва Даугава ором ҷорӣ

мешаванд. Баробари ба ҷануб ҳаракат кардан, сатҳи замин баланд мешавад, ки давлатҳои Чехия ва Словакияро фаро мегирад. Дар ин ҷо системаи кӯҳҳои начандон баланди Карпат (қуллаи баландтаринаш 2655 м дар ҳудуди Словакия) мавҷуд аст. Кӯҳҳои Карпат табиати зебо доранд. Венгрия, ки бо кӯҳҳои Карпат ихота шудааст, дар пасти Байнидунай ҷойгир аст. Дарёи калонтарини Аврупои Шарқӣ – Дунай аз байни Венгрия мегузарад. Дар қисми шарқии Венгрия кӯли Балатон ҷойгир шудааст, ки ҷойи дӯстдоштаи истироҳаткунандагон мебошад.

Дар ар шарқи Венгрия гурӯҳи давлатҳои Аврупои Шарқӣ ҷойгир шудаанд, ки табиаташон ба табиати давлатҳои Аврупои Ҷанубӣ монанд аст. Инҳо давлатҳои Булғория, Хорватия, Сербия, Македония ва Черногория мебошанд.

Дар давлатҳои Аврупои Шарқӣ сарватҳои зеризаминӣ нисбатан камтаранд. Дар Полша ва Чехия қонҳои калони ангишт мавҷуданд. Дар Венгрия захираи боксит ва дар Руминия нафт ёфт шудааст.

Ғайр аз кӯҳҳои Карпат дар дигар қисмҳои Аврупои Шарқӣ зичии аҳолии зиёд аст. Дар кӯҳҳои Аврупои Шарқӣ аз замонҳои қадим аҳолии ба ҷангалбурӣ ва чорводорӣ машғул буданд.

Хулоса:

- ♦ *Аврупо дар муқоиса бо дигар қитъаҳо начандон қалон аст, вале дар он давлатҳои сершумор вучуд доранд, ки онҳоро ба чор минтақа ҷудо мекунанд.*
- ♦ *Қисми зиёди давлатҳои Аврупо аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққиқарда мебошанд.*
- ♦ *Аврупо дар нешрафти тамаддуни инсонӣ саҳми қалон дорад.*
- ♦ *Дар Аврупои Ғарбӣ давлатҳои аз ҷама тараққиқарда – Олмон, Британияи Кабир ва Фаронса ҷойгир шудаанд.*
- ♦ *Бойигарии асосии Аврупои Ҷанубӣ иқлими мусоид ва соҳили баҳри гарм мебошад.*

Савол ва супориш:

1. *Дар қитъаи Аврупо чанд давлат мавҷуд аст?*
2. *Аврупо ба кадом минтақаҳо ҷудо мекунанд?*
3. *Давлатҳои Аврупо барои нешрафти тамаддуни инсонӣ чӣ нақш бозидаанд?*
4. *Қадам минтақаи Аврупо аз қадам намуди сарватҳои табиӣ бой аст?*
5. *Оид ба минтақаҳои истироҳати Аврупо нақл кунед.*
6. *Давлатҳои Аврупо ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанчел:

1. Чавоби дурустро интихоб кунед.

Дар китъаи Аврупо чанд давлат вучуд дорад?

А. 40 давлат;   Б. 45 давлат;   В. 50 давлат;   Г. 60 давлат.

2. Чумларо пурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузоред).

Дар минтақаи Аврупои Шимолӣ ___ давлат чой гирифтааст.

3. Дар хонаҷаҳои холии сутуни чап рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар чадвали зер муайн кунед:

	нисбат ба дигар давлатҳои Аврупо
	Давлатҳои Аврупои Шимолӣ
	новобаста аз калон будани қаламравашон
	камаҳолӣ мебошанд

§ 24. ДАВЛАТҲОИ ҚИТЪАИ ОСИЁ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Кадам динҳо дар қитъаи Осие пайдо шудаанд?*
- ♦ *Давлати сараҳолии дунё кадам буд?*
- ♦ *Делтаи дарё гуфта, чиро меноманд?*

Дар Осие 49 давлати мустақил вучуд дорад. Қитъаи Осие хеле калон аст ва вобаста ба шароити табиӣ, хусусиятҳои аҳоли ва иқтисодиёт дар ҳудуди он якчанд минтақахоро ҷудо мекунанд.

Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ. Минтақаи Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ ҳудуди васеъро ишғол кардааст, ки аз шимол бо баҳрҳои Миёназамин ва Сиёҳ, аз ҷанубу ғарб бо баҳри Сурх ва аз ҷанубу шарқ бо уқёнуси Ҳинд ҳамсарҳад аст.

Дар Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ якчанд давлати калону хурд чойгир шудаанд. Аз рӯйи сохти давлатдорӣ Урдун, Арабистони Саудӣ, Баҳрайн, Қувайт, Қатар ва Амороти Муттаҳидаи Араб давлатҳои шоҳигарӣ ва боқимонда ҷумҳури мебошанд.

Қисми шимолии Осиёи Ҷанубу Ғарбиро кӯҳҳо ихота кардаанд. Кӯҳҳои Элбурс ва Загрос аз Туркия то Эрон тӯл кашидаанд. Дар нимҷазираи Арабистон яке аз биёбонҳои хушки ҷаҳон Руб-эл-Халиҷ чойгир шудааст. Дарёҳо дар минтақа каманд. Ду дарёи калонтарин Дачла ва Фурот (Тигр, Евфрат) мебошанд. Ин дарёҳо аз кӯҳҳои Туркия сарчашма гирифта, аз ҳисоби барфу борон сероб мешаванд. Онҳо қаламрави хушки Ироқро гузашта, ба халиҷи Форс мерезанд.

Бойгарии асосии минтақа нафт аст, ки дар баъзе давлатҳо захираи зиёд дорад. Фурӯши нафт ба баъзе кишварҳои ин минтақа

имкон дод, ки сатҳи зиндагии мардумро баланд бардоранд. Захираҳои калони нафт дар Арабистони Саудӣ, Қатар, Амороти Муттаҳидаи Араб ва дигар давлатҳо хеле зиёд аст. Аз рӯйи фӯрӯши нафт Арабистони Саудӣ дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад.

Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ маркази тамаддуни қадимтарини инсоният мебошад. Дар ин ҷо одамон ҳанӯз 11 000 сол пеш ба заминдорӣ машғул буданд. Баъдтар шаҳрҳо, хат ва қонунҳо пайдо шуданд.

Аз се ду ҳиссаи аҳолии Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд. Аҳолии деҳот асосан дар замин кор мекунанд ё ба парвариши шугур, буз ва гӯсфанд машғуланд. Аз рустаниҳо асосан чав, гандум, хурмо, зайтун ва ситрусҳо парвариш карда мешаванд. Саноат бештар дар Эрон ва Туркия тараққӣ кардааст.

Аз рӯйи шумораи халқҳои калонтарини минтақа – арабҳо, эронӣҳо ва туркҳо мебошанд. Бо забони арабӣ 11 давлати ин минтақа сухан мегӯянд.

Осиёи Шарқӣ. Минтақаи қисми марказӣ ва шарқии Осиёро фаро мегирад. Дар ин ҷо яке аз давлатҳои бузурги ҷаҳон – Хитой (Чин) ҷойгир шудааст. Дигар давлатҳои минтақа аз рӯйи масоҳат нисбат ба Чин хеле хурданд. Ҳамаи давлатҳо (ғайр аз Муғулистон) ба соҳилҳои уқёнуси Ором роҳи баромад доранд. Давлати Ҷопон пурра дар ҷазираҳо ҷойгир шудааст.

Релефи қисми ғарбии Осиёи Шарқӣ аз паҳнкӯҳҳои баланд ва қаторкӯҳҳои иборат аст. Дар биёбонҳои дохилӣ тобистон гарм ва зимистон хеле хунук мешавад. Биёбони беҳаёти Гоби дар қисми шимолии Чин ва Муғулистон ҷойгир шудааст.

Дар ҷануби минтақаи кӯҳсори Тибет мавҷуд аст, ки тобистони салқин ва зимистони қаҳратун дорад. Қисми шарқии минтақаро ҳамвории ҳосилхез, паҳнкӯҳҳо ва водии дарёи сараҳолӣ ишғол кардааст. Аз қисми шарқии Чин ду дарёи бузург – Хуанхэ ва Янсизи ҷорӣ мешаванд.

Дар Ҷопон вулкониҳои амалкунанда ва хомӯш хеле зиёданд. Нуқтаи баландтарини Ҷопон вулкони Фудзияма мебошад, ки дар ҷазираи Хонсю ҷойгир шудааст. Дар ҳудуде ки Ҷопон ҷойгир шудааст, плитаи уқёнусиоромӣ ба зерини плитаи Авруосиё медарояд. Заминаҷунбиҳои, ки дар ин ҷо зуд-зуд рӯй медиҳанд, ба ҳамин ҷараён вобастаанд.

Осиёи Шарқӣ ҳамагӣ 5 давлатро дар бар мегирад: Чин, Муғулистон, Ҷопон, Кореяи Шимолӣ ва Кореяи Ҷанубӣ. Аз сабаби он ки дар ин минтақа давлати Чин мавҷуд аст, саҳми қаламрав ва аҳолии онро дар Осиё зиёд кардааст. Чин аз ҷиҳати

каламрав дар ҷаҳон ҷойи сеюм ва аз ҷиҳати шумораи аҳоли ҷойи аввалро ишғол мекунад.

Ҳамаи давлатҳои ин минтақа, ғайр аз Чопон аз рӯйи сохти давлатдорӣ ҷумҳурӣ мебошанд. Чопон давлати императорӣ аст.

Дар байни ҳамаи давлатҳои минтақа Чин аз рӯйи таъмин будан бо сарватҳои табиӣ фарқ мекунад. Ин давлат барои рушди иқтисодиёти худ қариб ҳама намуди шароит ва ашёи хомро дорад. Канданиҳои фойданоки асосии Чин ангишт ва нафт мебошанд. Чин аз замонҳои пеш бо истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ машғул буд. Ҳоло ин кишвар аз рӯйи истеҳсоли гандум, пахта, шолӣ, гӯшт ва маҳсулоти пахта дар ҷаҳон дар ҷойи аввал меистад. Дар дунё аз се як ҳиссаи парвариши ҳук ба Чин рост меояд. Ҳоло Чин яке аз давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққиқардатарини ҷаҳон ба шумор меравад.

Чопон низ ба қатори давлатҳои тараққиқардаи ҷаҳон мансуб аст. Ин давлат яке аз бузургтарин давлати саноатӣ ва савдои ҷаҳон мебошад. Чопон аз рӯйи истеҳсоли автомобил, техникаи маишӣ ва ҷӯян дар ҷаҳон машҳур аст. Киштиҳои калонтарини баҳрӣ дар Чопон истеҳсол мешаванд (дарозии баъзеи онҳо то 400 м мешавад). Аҷиб он аст, ки дар баробари ин қадар пешравӣ, дар Чопон сарватҳои табиӣ хеле каманд. Он қисми зиёди маҳсулоти хӯрокворӣ ва ашёи хоми саноатиро аз хориҷи кишвар меҳарад.

Дар минтақаи Осиёи Шарқӣ бисёр ёдгориҳои машҳури табиӣ ва таърихӣ мавҷуд аст. Қисми зиёди онҳо дар Чин ва Чопон ҷойгир шудаанд. Ёдгории таърихии аз ҳама машҳури ин минтақа Девори Кабири Чин (Хитой) мебошад, ки дарозии он зиёда аз 4000м аст. Сохтмони ин девор якчанд даҳсолаҳо давом кардааст.

Осиёи Ҷанубӣ. Ба Осиёи Ҷанубӣ ҳудуде дохил мешавад, ки аз ғарб дар байни Эрон ва Афғонистон ва аз шарқ то Мянма

Ҳаритаи табиӣи Осиёи Ҷанубӣ

(Бирма) тӯл кашадааст. Аз шимол ин минтақа бо Чин ҳамсарҳад аст. Бисёри давлатҳои ин минтақа – Бангладеш, Ҳиндустон, Малдивҳо, Покистон ва Шри-Ланка давлатҳои ҷумҳуриявӣанд. Бутан давлати шоҳигарӣ аст. То вақтҳои наздик Непал ҳам давлати шоҳигарӣ буд, ҳоло ҷумҳурӣ аст.

Қисми шимолии минтақаро кӯҳҳои баландтарини ҷаҳон (Қароқурум ва Ҷимолой) ишғол кардаанд. Дар қисми ҷанубии минтақа ҳамвориҳои ҳосилхез доман паҳн кардаанд, ки онҳо аз дарёҳои Ҳинд, Ганг ва Брахмапутра сероб мешаванд. Дарёҳои Брахмапутра ва Ганг дар поёноби худ якҷоя шуда, дар дунё калонтарин делтаро ҳосил мекунанд. Дар ҳудуди ин делта қариб як давлати миёна ҷой гирифтааст – давлати Бангладеш.

Дар Осиёи Ҷанубӣ аз се як ҳиссаи аҳолии кураи Замин зиндагӣ мекунанд. Давлатҳои аз ҷама сараҳолии ин минтақа Ҳиндустон, Покистон ва Бангладеш мебошанд. Ин минтақа дар ҷаҳон аз ҷама сермиллаттарин ба ҳисоб меравад.

Дар байни ҳашт давлати Осиёи Ҷанубӣ – Ҳиндустон аз се ду ҳиссаи масоҳати онро ташкил медиҳад. Дар Ҳиндустон тахминан аз чор се ҳиссаи аҳолии Осиёи Ҷанубӣ зиндагӣ мекунанд. Ин давлати аз ҷама тараққикардаи минтақа мебошад, ки дорои саноати пурқувват аст. Ҳиндустон захираҳои бойи ангишт, маъдани оҳан ва нафт дорад.

Осиёи Ҷанубу Шарқӣ. Давлатҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ дар нимҷазираи Ҳиндухитой ва ҳазорон ҷазираҳои қисми шарқ ва ҷануби он ҷойгир шудаанд. Дар минтақа кӯҳҳо ва заминҳои ҳосилхез, ки дар онҳо аҳолии зиёд зиндагӣ мекунанд, зиёданд. Дарёҳои минтақа бисёранд ва дарёи аз ҷама калон Меконг ба ҳисоб меравад.

Дар Осиёи Ҷанубу Шарқӣ 10 давлат вучуд дорад. Сохти давлатдории Камбоҷа, Малайзия, Таиланд ва Бруней шоҳигарӣ аст. Ҷамаи дигар давлатҳо ҷумҳури мебошанд.

Дар минтақа бисёр давлатҳо дар ҷазираҳо ҷой гирифтаанд. Малайзия қисман дар материк ва қисман дар ҷазираи Калимантан ҷойгир шудааст. Ҳудуди Сингапуро тахминан 50 ҷазира ташкил медиҳанд. Қаламрави Филиппин 7100 ҷазира ва Индонезия – зиёда аз 13 600 ҷазираро дар бар мегиранд. Дар ҷазираҳои Филиппин ва Индонезия кӯҳҳо бисёранд. Ҳардуи ин давлатҳо дар минтақаи хатарноки серзилзила ҷойгир шудаанд. Дар куллаи баъзе кӯҳҳо вулқонҳои амалкунанда вучуд доранд.

Дар Осиёи Ҷанубу Шарқӣ қариб 500 млн одам зиндагӣ мекунанд, аксарияташон бо малайӣ, ҳиндӣ ва хитойӣ ҳешу табарӣ доранд. Ин ҷо бо забонҳои гуногун ҳарф мезананд, фақат дар як Индонезия миқдори забонҳо ба 250 мерасад. Динҳои халқҳои минтақаи Осиёи Ҷанубу Шарқӣ буддоия ва ислом аст.

Сингапур давлати аз ҳама хурд, вале аз ҳама бойи минтақа ба ҳисоб меравад. Сингапур дар асл шаҳрдавлат аст. Ҳоло Сингапур маркази калони саноатии минтақа ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо молу маҳсулоти саноати химия, электроника, таҷҳизоти илмӣ, матоъ ва киштӣ истехоҷ мекунад. Индонезия, Малайзия ва Таиланд низ саноати худро хуб инкишоф додаанд. Кишварҳои нисбатан қафомондаи минтақа Вьетнам, Лаос ва Камбоҷа мебошанд. Ба рушди онҳо ҷангҳои, ки дар садсолаи охир аз саргузаронидаанд, таъсири манфӣ расонид.

Хулоса:

- Қитъаи Осиё хеле калон аст ва вобаста ба шароити табиӣ, хусусиятҳои аҳолии ва иқтисодии дар ҳудуди он ҷанд минтақаро ҷудо мекунад.
- Минтақаи Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ ҳудуди васеъро шигол кардааст, ки аз шимол бо баҳрҳои Миёназамин ва Сиёҳ, аз ҷанубу ғарб бо баҳри Сурх ва аз ҷанубу шарқ бо уқёнуси Ҳинд ҳамсарҳад аст.
- Осиёи Шарқӣ минтақаи қисми марказӣ ва шарқии Осиёро фаро мегирад. Дар ин ҷо яке аз давлатҳои бузурги ҷаҳон – Чин ҷойгир шудааст.
- Ба Осиёи Ҷанубӣ ҳудуде дохил мешавад, ки аз ғарб дар байни Эрону Афғонистон ва аз шарқ то Мянма (Бирма) тӯл кашидааст.
- Давлатҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ дар нимҷазирани Ҳиндустон ва ҳазорон ҷазираҳои қисми шарқ ва ҷануби он ҷойгир шудаанд.
- Ҳамаи давлатҳои Осиё дорои табиат, аҳолии, уфу одат ва иқтисодии худ мебошанд ва дар пеширафти тамаддуни инсонӣ ҳиссаи худро гузоштаанд.

Савол ва супориш:

1. Қитъаи Осиёро ба кадом минтақаҳо ҷудо мекунад?
2. Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ дар кучо ҷойгир аст?
3. Дар минтақаи Осиёи Шарқӣ давлати аз ҳама калонтарин кадом аст?
4. Минтақаи Осиёи Ҷанубӣ дар кадом қисми Осиё ҷойгир аст ва ба он кадом давлатҳо дохил мешаванд?
5. Давлатҳои минтақаи Осиёи Ҷанубу Шарқиро номбар кунед.
6. Дар харитаи тарҳӣ сарҳади давлатҳои бузургро ҷудо кунед ва онҳоро аз рӯи минтақаҳо ранг кунед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Девори Кабири Чин дар кадом минтақаи Осиё ҷойгир шудааст?

- А. Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ;
- Б. Осиёи Шарқӣ;
- В. Осиёи Ҷанубӣ;
- Г. Осиёи Ҷанубу Шарқӣ.

2. Мувофиқа кунед.

Давлатҳоро бо минтақаи чойгиршавиашон мувофиқ кунед:

1. Туркия	А. Осиёи Ҷанубу Шарқӣ
2. Ҳиндустон	Б. Осиёи Шарқӣ
3. Индонезия	В. Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ
4. Ҷопон	Г. Осиёи Ҷанубӣ

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Дар байни ҳашт давлати Осиёи Ҷанубӣ – Ҳиндустон аз се __ ҳиссаи масоҳати онро ташкил медиҳад.

§ 25. ИТТИҲОДИ ДАВЛАТҲОИ МУСТАҚИЛ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Оид ба давлати абарқудрати Иттиҳоди Шӯравӣ чизе шундаед?*
- ♦ *Маънои калимаи «мустақил»-ро шарҳ диҳед.*
- ♦ *Оё Тоҷикистон ба ин иттиҳод дохил мешавад?*

Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) аввалин маротиба аз тарафи сарварони давлатҳои Русия, Украина ва Беларус 8 декабри соли 1991 дар Беларус ташкил карда шуд. Ин иттиҳод якбора, баъди аз байн рафтани давлати бузурги Иттиҳоди Шӯравӣ ба вучуд омад. То барҳам хӯрдан, дар ҳайати Иттиҳоди Шӯравӣ 15 ҷумҳурӣ вучуд дошт: Русия, Украина, Беларус, Латвия, Литва, Эстония, Молдавия, Гурҷистон, Арманистон, Озарбойҷон, Қазоқистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тоҷикистон ва Туркменистон. Баъди пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ ҷумҳуриҳои ҳайати он давлатҳои мустақил эълон шуданд.

То соли 1993 қариб ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқ давлати Иттиҳоди Шӯравӣ (ғайр аз ҷумҳуриҳои наздибалтика – Латвия, Литва, Эстония) ба ҳайати ИДМ дохил шуда буданд. То имрӯз аз ҳайати ИДМ боз ду давлат – Гурҷистон (соли 2009) ва Украина (соли 2018) баромаданд.

Мувофиқи тақсимоти қитъаҳо баъзе давлатҳои ИДМ ба Қитъаи Аврупо (Беларус, Молдова) ва боқимонда давлатҳо (Арманистон, Озарбойҷон, Қазоқистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Туркменистон ва Тоҷикистон) ба Қитъаи Осиё дохил мешаванд. Русия давлати калонтарини ҷаҳон мебошад. Масоҳати он аз ғарб ба шарқ зиёда аз 10 ҳаз. километр тӯл кашидааст. Бинобар ин қисми ғарбии он то кӯҳҳои Урал ба қитъаи Аврупо ва қисми шарқиаш, баъди кӯҳҳои Урал ба Қитъаи Осиё дохил

мешавад. Он қисмеро, ки давлатҳои Тоҷикистон, Ўзбекистон, Туркменистон ва Қирғизистон ҷойгир шудаанд, Осиёи Марказӣ меноманд.

Соҳти давлатдорӣ ҳамаи аъзои ИДМ ҷумҳуриявӣ аст, сарвари ин давлатҳоро президент ба уҳда дорад.

Табиати ИДМ ниҳоят гуногун аст. Ин ба калон будани ҳудуди он вобаста мебошад. Қисми зиёди ҳудуди ИДМ-ро ҳамвори Аврупои Шарқӣ ташкил медиҳад, ки аз кӯҳҳои Урал дар Русия то қаламрави Беларус ва Молдова тӯл кашидааст. Дар ҳамворӣ баландҳо ва теппаҳоеро дучор омадан мумкин аст, ки баландиашон аз 200м зиёд нестанд. Дар ҷануби ин ҳамворӣ, дар байни баҳрҳои Каспӣ ва Сиёҳ силсилакӯҳҳои Қафқоз ҷой гирифтааст. Табиати ин кӯҳҳо ниҳоят зебо аст ва олами набототу ҳайвоноти бой дорад.

Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

Аз кӯҳҳои Урал ба самти шарқ, дар масоҳати калон – Ҳамвори Сибирӣ Ғарбӣ ҷой гирифтааст. Ин дар ҷаҳон ҳамвори калонтарини тахт (теппа ва баландҳо надорад) ба ҳисоб меравад. Дар қисмҳои ҷанубии он, дар заминҳои ҳосилхез кишоварзӣ рушд кардааст. Қисми марказӣ ва шимоли ҳамвориро ҷангал, ботлокзорҳо ва минтақаҳои яхбандии бисёрсола ишғол кардаанд.

Аз ҳамвори Сибирӣ Ғарбӣ то соҳилҳои уқёнуси Ором дар қаламрави Русия минтақаҳои кӯҳӣ вучуд дорад, ки онҳо ба паҳнкӯҳҳо ва кӯҳҳои баланд ҷудо мешаванд. Дар нимҷазираи Камчатка вулқонҳои амалкунанда зиёданд.

Дар Осиёи Марказӣ биёбонҳо ва минтақаҳои кӯҳиро чудо мекунад. Кӯҳҳои баландтарини ИДМ – кӯҳҳои Помир дар Тоҷикистон ҷойгир шудаанд. Дар ин минтақа Тоҷикистон ва Қирғизистон кишварҳои кӯҳӣ ва Ўзбекистону Туркменистон кишварҳои ҳамвор ба ҳисоб мераванд. Қисми зиёди ҳудуди Қазоқистон, Ўзбекистон ва Туркменистонро биёбон ва даштҳо ишғол кардаанд.

Иқлим дар ҳудуди давлатҳои ИДМ гуногун аст. Дар Шимол аз биёбонҳои Арктикаи қаратунӣ ҳудуди Русия сар карда, то субтропикҳо дар Ҷануб (Қафқоз, Осиёи Марказӣ) мушоҳида карда мешавад. Ҳудуди калони ИДМ дар минтақаи муътадил ҷойгир шудааст, ки барои рушди кишоварзӣ мусоид аст.

Кишварҳои ИДМ аз сарватҳои табиӣ бой мебошанд. Дар байни онҳо Русия фарқ мекунад. Ин давлат захираҳои бойтарини канданиҳои фойданок ва ҷангали ҷаҳони ро доро мебошад.

Дарачаи *тараққиёти иқтисодӣ* давлатҳои ИДМ низ гуногун аст. Дар байни онҳо Русия ва Беларус нисбат ба дигар давлатҳо хуб тараққӣ кардаанд. Соҳаи саноати ин давлатҳо қариб ҳама намуди молу маҳсулоти ниёзи мардумро истеҳсол мекунад. Кишоварзӣ низ дар ин мамлакатҳо рушд ёфтааст. Дар кишварҳои дигари иттиҳод соҳаи кишоварзӣ бартарӣ дорад ва нисбат ба саноат бештар маҳсулот истеҳсол мекунад. Кишоварзии ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна ба парвариши пахта, зироатҳои ғалладона ва меваю сабзавот машғуланд.

Байни давлатҳои ИДМ шартномаҳои гуногун оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи иқтисодӣ ва ҳарбӣ баста шудааст. Тибқи ин шартномаҳо давлатҳои аъзои иттиҳод байни ҳам молу маҳсулоти саноатӣ ва кишоварзии худро савдо мекунад. Ҳар як давлати аъзои ИДМ боз дар алоҳидагӣ бо ҷандин кишварҳои хориҷи дуру наздик муносибатҳои иқтисодӣ доранд.

Хулоса:

- *Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) аввалин маротиба аз тарафи сарварони давлатҳои Русия, Украина ва Беларус соли 1991 таъсис карда шуд.*
- *Ин иттиҳод якбора, баъди аз байн рафтани давлати бузурги Иттиҳоди Шӯравӣ ба вуҷуд омад.*
- *Давлатҳои ИДМ дар ду қитъа – Аврупо ва Осиё ҷойгир шудаанд.*
- *Шароити табиӣ, иқлим ва сарватҳои табиӣ дар қаламрави ИДМ хеле гуногун аст.*

- ♦ Иқтисодийети ИДМ гуногунсоҳа буда, байни онҳо муносибатҳои савдо ба роҳ монда шудааст.
- ♦ Ҳар як давлати аъзои ИДМ боз дар алоҳидагӣ бо чандин кишварҳои хориҷи дуру наздик муносибатҳои иқтисодӣ доранд.

Савол ва супориш:

1. Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил кай ба вучуд омадааст?
2. Асосгузори ИДМ кадом ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ мебошанд?
3. Иттиҳоди Шӯравӣ чӣ гуна давлат буд?
4. Ҳоло ба ҳайати ИДМ кадом давлатҳо дохил мешаванд?
5. Оид ба табиати ИДМ чӣ гуфта метавонед?
6. Аз ҷиҳати иқтисодӣ давлатҳои ИДМ чӣ гуна рушд кардаанд?
7. Аз харитаҳои дастрас истифода бурда, муайян кунед, ки кадом материкҳо аз ҷиҳати масоҳат аз мамлакати Русия хурдтаранд?
8. Давлатҳои ИДМ-ро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

ИДМ дар чойи кадом давлати барҳамхӯрда ба вучуд омад?

- А. Британияи Кабир   Б. Федератсияи Русия
 В. Иттиҳоди Шӯравӣ   Г. Ҷумҳурии Украина

2. Мувофиқа кунед.

Давлатҳои Аврупоӣ ва Осиёии ИДМ-ро муайян кунед:

1. Қитъаи Аврупо 2. Қитъаи Осиё	А. Тоҷикистон Б. Молдавия В. Озарбойҷон Г. Беларус Ғ. Ўзбекистон

3. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии ақидаҳои зеринро муайян кунед:

ҳа	не	ИДМ моҳи декабри соли 1991 ташкил шудааст.
ҳа	не	Аз рӯзи аввали ташкилҳои ИДМ ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқи Шӯравӣ ба он шомил шуданд.
ҳа	не	Ба ҳайати ИДМ 10 давлати соҳибхитиёр шомил аст.
ҳа	не	Русия бузургтарин ва пуриқтидортарин давлати ИДМ аст.
ҳа	не	Шароити табиӣ дар тамоми қаламрави ИДМ як хел аст.
ҳа	не	Ҳамаи давлатҳои ИДМ сохтори идоракунии президентӣ доранд.

§ 26. ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ба хотир меорем:

- ♦ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар кадом қитъа ҷойгир шудааст?
- ♦ Оид ба табиат ва ҳоҷагии Тоҷикистон чӣ медонед?
- ♦ Саҳми Тоҷикистон дар ҳалли масъалаҳои байналхалқӣ аз чӣ иборат аст?

Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати мустақил ва ҳуқуқбунёд буда, дар қисми марказии қитъаи Осиё ҷойгир шудааст. 9-уми сентябри соли 1991 Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқлолияти давлатӣ ба даст овард. То ин вақт ҳамчун ҷумҳурии бародарӣ дар ҳайати давлати Иттиҳоди Шӯравӣ қарор дошт. Масоҳати Тоҷикистон 142 600 км², пойтахташ шаҳри Душанбе аст. Тоҷикистон аз шимолу ғарб бо Ўзбекистон (1161 км), аз шимолу шарқ бо Қирғизистон (870 км), аз шарқ бо Чин (414 км) ва аз ҷануб бо Афғонистон (1206 км) ҳамсарҳад мебошад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон

Қаламрави Тоҷикистон мувофиқи тақсмоти марзӣ маъмури аз вилояти мухтор, вилоят, шаҳр, ноҳия, шаҳрак, ҷамоат ва деҳа иборат аст.

Табиати Тоҷикистон. Тоҷикистон кишвари кӯҳсор ва манбаи обҳои ширини минтақа аст. Сарзамини Тоҷикистон аз 300 то 7495 метр (қуллаи Исмоили Сомонӣ) баландтар аз сатҳи баҳр ҷойгир шудааст. 93%-и ҳудуди Тоҷикистонро кӯҳҳо ва 7%-и онро

хамвориҳо ишғол кардаанд. Кӯҳҳои Тоҷикистон ба системаи кӯҳҳои Тиён-Шон ва Помир мансубанд. Аксари дарёҳои калонтарини Осиёи Миёна аз барфу пиряхҳои кӯҳҳои Тоҷикистон сарчашма мегиранд.

Иқлими Тоҷикистон гарми хушк буда, тобистонаш дарози гарм ва зимистонаш кӯтоҳи салқин аст. Фасли тобистон (моҳи июл) ҳарорати ҳаво аз $+50^{\circ}\text{C}$ дар ноҳияи Панҷ то -8°C дар Помири Шарқӣ (минтақаи Булункӯл)-ро ташкил дода, дар фасли зимистон (моҳи январ) ҳарорат аз $+22^{\circ}\text{C}$ (дар ноҳияи Панҷ) то -61°C (дар Булункӯл) тағйир меёбад. Вобаста аз пастиву баландии маҳал аз сатҳи баҳр дар Тоҷикистон чанд навъи иқлим ташаккул меёбад:

1. Иқлими хушк субтропикӣ (дар водиҳои Вахш ва Ҳисор) тобистон тӯлониву гарм, зимистон кӯтоҳу нарм ва мизони (меъёри) бориш кам ($150-200$ мм) аст.

2. Иқлими муътадил дар минтақаҳои миёнакӯҳ, ки тобистон серун (салқин) ва зимистон сард буда, мизони бориш бисёр (то 1550 мм) аст.

Иқлими Тоҷикистон барои парвариши зироатҳои гуногун ва рушди соҳаи кишоварзӣ мусоид аст. Иқлими мусоид ва хокҳои серҳосили водию ҳамвориҳои Тоҷикистон имкон медиҳанд, ки деҳқонон дар баъзе минтақаҳо аз заминҳои кишоварзӣ то чор навбат ҳосил ба даст оранд.

Қуллаи Исмоили Сомонӣ

Мавқеи табию географӣ, релйеф, шароити иқлимӣ ва бисёр будани захираи барфу пиряхҳо омили асосии пайдоиши дарё ва кӯлҳои Тоҷикистон мебошанд. Қисми зиёди дарёҳои Тоҷикистон ба ҳавзаи баҳри Арал тааллуқ доранд. Дарёҳои калонтарини Тоҷикистон Ому, Панҷ, Вахш, Сир, Зарафшон мебошанд. Оби дарёҳои Тоҷикистон асосан барои обёрӣ кардани заминҳо ва истехсоли неруи барқ истифода мешаванд. Тоҷикистон аз рӯйи захираҳои гидроэнергетикӣ дар ҷаҳон мавқеи ҳаштумро ишғол мекунад. Кӯлҳои Тоҷикистон асосан дар қисми марказӣ ва минтақаи Помир ҷойгир шудаанд. Қарокӯл, Зоркӯл, Шӯркӯл, Рангкӯл, Искандаркӯл, Яшилкӯл ва Сарез калонтарин кӯлҳои Тоҷикистон мебошанд.

Кӯҳҳои Тоҷикистон манбаи бузурги пирияхҳо мебошанд. Қариб 6%-и сарзамини Тоҷикистон бо пирияхҳо пӯшида шудаанд. Пирияхҳо асосан дар баландиҳои 3500-5500 м ба вучуд омадаанд. Пирияхҳо манбаи асосии таъмини оби дарёҳо ба ҳисоб мераванд.

Олами наботот ва ҳайвоноти Тоҷикистон хеле гуногун мебошад. Дар Тоҷикистон зиёда аз 5 ҳазор намуди рустаниҳо мерӯянд, ки 1500 намуди он рустаниҳои доругӣ мебошанд. Олами ҳайвоноти Тоҷикистон низ гуногун аст. Вобаста ба баландӣ паҳншавии олами ҳайвоноти Тоҷикистон гуногун аст. Ҳайвоноти кишвар аҳаммияти хочагӣ, шикорӣ ва табобатӣ доранд.

Аҳоли. Афзоиши табиӣ аҳолии Тоҷикистон (аз ҳисоби таваллуд зиёд шудани аҳоли) баланд аст. Мувофиқи маълумоти охирин, шумораи аҳолии Тоҷикистон моҳи майи соли 2018 ба 9,5 миллион нафар расид. Қисми зиёди аҳолии кишвар дар деҳот зиндагӣ мекунанд. Ҳоло тахминан 73%-и аҳолии Тоҷикистон дар деҳот ва 27%-и он дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд. Аммо вобаста ба рушду тараққиёти шаҳрҳо дар Тоҷикистон сол то сол шумораи аҳолии шаҳрӣ меафзояд. Шаҳрҳои калонтарини ҷумҳурӣ – Душанбе, Хучанд, Бохтар, Кӯлоб, Хоруғ, Ваҳдат, Панҷакент, Турсунзода, Истаравшан мебошанд.

Ҳочагӣ. Хочагии Тоҷикистон системаи ягона буда, таркиби он аз соҳаҳои гуногун иборат аст. Қисми зиёди аҳолии Тоҷикистон дар соҳаи кишоварзӣ кор мекунанд. Кишоварзони мамлакат ба парвариши зироатҳои гуногун: пахта, боғдорӣ ва тоқпарварӣ машғуланд. Ҳар сол аз Тоҷикистон ба мамлакатҳои дуру наздик ҳазорҳо тонна маҳсулоти кишоварзӣ (меваю сабзавот, хушкмева ва ғайра) содир карда мешавад. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо 110 мамлақати ҷаҳон робитаҳои иқтисодию фарҳангӣ дорад.

Аз соҳаҳои саноат – энергетика, металлургия, истехсоли масолеҳи сохтмон, саноати сабук ва хӯрокворӣ хуб тараққӣ кардаанд. Нақлиёти асосии Тоҷикистонро автомобилӣ, роҳи оҳан ва ҳавоӣ ташкил медиҳанд. Соҳаи сохтмон дар кишвар босуръат тараққӣ карда истодааст. Сохтмони биноҳои истиқоматӣ, мактабҳо, корхонаҳо, нақбҳо, роҳҳо, маҷмӯаҳои варзишӣ ва ғайра

Нақб дар ағбаи кӯҳӣ

босуръат идома доранд. Солҳои охир соҳаҳои хизматрасонӣ ба таври назаррас рушд ёфтааст. Ин аз он сабаб аст, ки ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба соҳаи туризм диққати махсус дода истодааст. Соҳаи варзиш низ яке аз соҳаҳои инкишофёфтаи кишвар ба шумор меравад. Варзишгарони тоҷик мунтазам дар мусобиқаҳои сатҳи минтақавӣ ва ҷаҳонӣ ширкат варзида, сазовори ҷойҳои намоён мешаванд.

Нақши Тоҷикистон дар ҳалли масъалаҳои байналмилалӣ (глобалӣ). Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сарвари Президент кишвар – Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ҳалли бисёр масъалаҳои сатҳи ҷаҳонӣ саҳми босазо мегузорад. Мушкилоти марбут ба об, мубориза бо гардиши маводди муҳаддир, терроризм ва экстремизм аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамеша аз минбарҳои баланди байналмилалӣ бардошта мешаванд.

Хулоса:

- ♦ *Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати мустақил ва ҳуқуқбунёд буда, дар қисми марказии қитъаи Осиё ҷойгир шудааст.*
- ♦ *Масоҳати Тоҷикистон 142 600 км², аҳолиаш 9,5 миллион ва пойтахташ шаҳри Душанбе аст.*
- ♦ *Тоҷикистон аз шимолу ғарб бо Ўзбекистон, аз шимолу шарқ бо Қирғизистон, аз шарқ бо Чин ва аз ҷануб бо Афғонистон ҳамсарҳад мебошад.*
- ♦ *Тоҷикистон кишвари кӯҳсор ва манбаи обҳои шири миқтақа аст.*
- ♦ *Кӯҳҳои Тоҷикистон манбаи бузурги пиряхҳо буда, қариб 6%-и сарзамини Тоҷикистон бо пиряхҳо нӯшида шудаанд.*
- ♦ *Ҳоҷагии Тоҷикистон системаи ягона буда, таркиби он аз соҳаҳои гуногун иборат аст.*
- ♦ *Тоҷикистон дар ҳалли бисёр масъалаҳои сатҳи ҷаҳонӣ саҳми босазо мегузорад.*

Савол ва супориш:

1. *Тоҷикистон дар кадом материк ва кадом қитъа ҷойгир шудааст?*
2. *Ҷумҳурии Тоҷикистон кай истиқлолияти давлатӣ ба даст овард?*
3. *Давлатҳои ҳамсояи Тоҷикистонро номбар кунед ва онҳоро дар харита нишон диҳед.*
4. *Кадам хусусиятҳои табиати Тоҷикистонро медонед?*
5. *Дарё ва кӯлҳои Тоҷикистонро аз харита нишон диҳед.*
6. *Таркиби ҳоҷагии Тоҷикистон чӣ гуна аст?*
7. *Саҳми Тоҷикистонро дар ҳалли масъалаҳои байналмилалӣ шарҳ диҳед.*
8. *Дарё, кӯл ва шаҳрҳои калонтарини Тоҷикистонро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интиҳоб кунед.

Тоҷикистон дар кадом қитъа ҷойгир шудааст?

- А. Австралия   Б. Африқо   В. Осиё   Г. Аврупо

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Сарҳади дарозтарини Тоҷикистон бо кишвари ҳамсоияи _____ мебошад, ки дарозии он ба 1206 км баробар аст.

3. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интиҳоб намуда, дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар ҷадвали зер тасдиқ кунед:

ҳа	не	Сарзамини Тоҷикистон аз 300 то 7495 метр аз сатҳи баҳр баланд ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Иқлими Тоҷикистон гарми хушк буда, тобистонаш дарози гарм ва зимистонаш кӯтоҳи салқин аст.
ҳа	не	Нуқтаи гармтарини Тоҷикистон Помири Шарқӣ мебошад.
ҳа	не	93%-и ҳудуди Тоҷикистонро ҳамвориҳо ва 7%-и онро кӯҳҳо ишғол кардаанд.
ҳа	не	Иқлими Тоҷикистон барои рушди соҳаи кишоварзӣ мусоид аст.
ҳа	не	Қарокӯл, Зоркӯл, Шӯркӯл, Рангкӯл, Искандаркӯл, Яшилкӯл ва Сарез калонтарин кӯлҳои зебоманзари Тоҷикистон мебошанд.
ҳа	не	73%-и аҳолии Тоҷикистон дар деҳот ва 27%-и он дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд.
ҳа	не	Нақлиёти асосии Тоҷикистон – нақлиёти обӣ мебошад.

БОБИ 4. МАТЕРИКИ АМРИКОИ ШИМОЛӢ

Амрикои Шимолӣ материки шимолии Нимкураи ғарбӣ ба шумор меравад. Он аз кутби шимолӣ ба тарафи экватор тӯл кашидааст, ки дар ҳудуди он шароити гуногуни табииро мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар назди соҳилҳои Амрикои Шимолӣ як қатор қазираю галаҷазираҳои калон ҳосил шудаанд. Дар қисми шимолӣ қазираи Гренландия ва галаҷазираҳои арктикии Канада ба ҳисоб меравад. Дар қисми шарқӣ қазираи Ньюфаундленд ҷойгир буда, дар ҷанубу шарқ қазираҳои Багам, Антилҳои Хурд ва Калон ба вучуд омадаанд.

Инчунин қазираҳои зиёд аз тарафи шимолу ғарб ва ғарб ба Амрикои Шимолӣ мансуб мебошанд. Инҳо қазираҳои Алеут, Малика Шарлотта, Ванкувер ва галаҷазираҳои Александр мебошанд.

*Амрикои Шимолӣ
дар глобус*

§ 27. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАДҚИҚОТИ МАТЕРИКИ АМРИКОИ ШИМОЛӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ Амрикои Шимолӣ бо кадом хусусиятҳои мавҷеи географии худ аз дигар материкҳо фарқ мекунад?
- ♦ Қитъаи Амрикоро аввалин маротиба кӣ кашф карда буд?
- ♦ Барои чӣ Амрикоро «Ҷаҳони нав» меноманд?

1. Мавҷеи географӣ. Амрикои Шимолӣ аз рӯи бузургии масоҳат баъди Аврусиё ва Африко дар ҷойи 3-юм меистад. Масоҳати он 20,4 млн км², бо қазираҳои атроф 24,3 млн км²-ро ташкил медиҳад. Андозаи материк аз шимол ба ҷануб тангтар мешавад. Аз сабаби он ки материк аз шимол ба ҷануб ба масофаи дароз тӯл кашидааст, қариб ҳамаи минтақаҳои иқлимӣ дар он ҷой гирифтаанд ва бо гуногунии шароити табиӣ фарқ мекунанд.

Нуқтаи канории шимолии материк – димоғи Мёрчисон, ҷанубӣ – димоғи Марято, шарқӣ – димоғи Сент-Чарлз ва ғарбӣ – димоғи шоҳзода Уэлск мебошанд.

Амрикои Шимолӣ пурра дар нимкураҳои ғарбӣ ва шимолӣ ҷойгир шудааст. Аз ҳудуди он тропиқи шимолӣ ва доираи Қутби Шимол мегузарад. Қисми бештари масоҳати материк дар арзҳои қутбӣ ва муътадил ҷойгир шудааст. Амрикои Шимолӣ нисбат ба дигар материкҳо шимолтар ҷойгир аст.

Материки Амрикои Шимолиро обҳои 3 укёнус (Яхбастаи Шимолӣ, Ором ва Атлантик) ихота кардааст. Хатти соҳилии материк дар шимол ва ҷануб қачу қилебии зиёд дорад. Калонтарин галаҷазираҳои дунё – Канадаи Арктикӣ дар шимоли доираи Қутби Шимол ҷой гирифтаанд. Ин галаҷазираҳо аз 36,5 ҳазор ҷазираҳои пайдоиши материкӣ дошта иборат мебошанд. Гулугоҳи Девис материкро аз калонтарин ҷазираи ҷаҳон Гренландия, ки 2,18 млн км² масоҳат дорад, ҷудо менамояд. Дар соҳилҳои шимолии Амрикои Шимолӣ халиҷи Гудзон ба дохили материк даромадааст, ки нимҷазираи Лабрадорро ба вучуд овардааст. Соҳилҳои ҷанубии материк, аз ҷумла нимҷазираҳои Флорида ва Юкатанро оби халиҷи Мексика ихота кардааст. Амрикои Шимолиро аз Амрикои Ҷанубӣ баҳри Кариб ҷудо мекунад. Баҳри Кариб аз укёнусаи Атлантик тавассути камони ҷазираҳои Антил ҷудо мешавад.

Материки Авруосиёро аз Амрикои Шимолӣ гулугоҳи танги (86 км) Беринг ҷудо мекунад. Амрикои Шимолӣ дар ҷануб бо Амрикои Ҷанубӣ ҳамсарҳад аст. Сарҳади ҷанубии материк гарданаи Панама ба ҳисоб меравад, ки дар ибтидои асри XX дар он канали киштигардӣ сохта шуд.

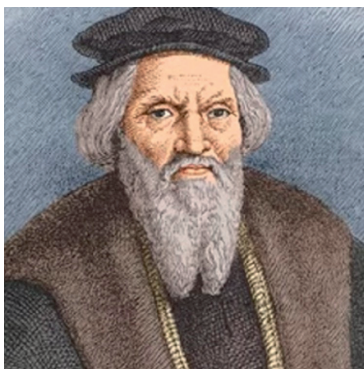
2. Амрикои Шимолӣ кай кашф шуд? Аввалин сайёҳоне, ки ба Амрикои Шимолӣ рафтанд, викингҳо ё норманҳо (одамони шимолӣ) – аҷдодони норвегҳо ва шведҳои муосир буданд. Аз рӯйи ривоятҳо, дар охири асри X намояндаи викингҳо – Эйрик шаҳсест, ки дар ҷазираи Исландия аввалин шуда по гузошт. Вай аз ҷазираи Исландия ба тарафи ғарб шино намуда, ба соҳилҳои замини нав расид ва буттазорҳои сабзи соҳилро дида онро Гренландия (замини сабз) номид. Баъдтар маълум гардид, ки ҷазираи қариб ки пурра яхпӯш аст. Деҳаҳои норманиҳо дар Гренландия қариб 400 сол арзи ҳастӣ намуданд.

Фақат дар охири асри XV аз тарафи Христофор Колумб (соли 1492) дубора ин материк кашф карда шуд. Ӯ то охири умр гумон мекард, ки заминҳои кашфнамудааш Ҳиндустон мебошад. Аз ин рӯ, заминҳои нав кашфшударо ҳамасрони Колумб Вест-Индия меномиданд, ки маънояш «Ҳиндустони Ғарбӣ» буд. Материкҳои Амрикои Ҷанубӣ ва Шимолӣ дар якҷоягӣ – қитъаи Амриқоро ташкил медиҳанд.

3. Тадқиқоти материк. Баъд аз Колумб ба ин қитъа баҳрнавардон аз мамлакатҳои дигари Аврупо сафар карданд. Аз ҳамин давра сар карда аврупоӣҳо заминҳои кашфнамудашонро ба мустамликаҳои худ медароварданд. Соли 1497 Ҷон Кабот ҷазираҳои Ньюфаунленд ва нимҷазираи Лабрадорро кашф

кард. Аз асри XVI сар карда фаронсавиҳо шимоли материкро ба мустамликаи худ дароварданд. Жак Карте халиҷ ва дарёро кашф кард, ки ба онҳо номи Лаврентияи муқаддасро гузошт. Дар охири асри XVII фаронсавиҳо кӯлҳои бузурги Амрикорро кашф намуданд.

Ҷон Кабот

Витус Беринг

Асрҳои XVI-XVIII англисҳо ба ноҳияҳои дохили материк экспедитсия ташкил намуданд. Генри Гудзон халиҷи калонро дар шимоли материк кашф кард. Александр Маккензи дарё ва кӯҳи бузургро кашф намуд, ки баъдтар бо номи ӯ гузошта шуданд.

Якумин бор дар таърихи кашфиёти географӣ баҳрнавардони рус шимолу ғарбии материкро кашф намуданд. Соли 1732 аввалин бор киштиҳои баҳрнавардони рус таҳти фармони Иван Фёдоров ва Михаил Гвоздев ба соҳилҳои шимолу ғарбии материк расиданд. Баъдтар соли 1741 дар давраи экспедитсияи Бузурги Шимол Витус Беринг ва Алексей Чириков қазираҳои Алеут ва соҳилҳои ҷанубу ғарбии Аляскаро ба харита ворид намуданд.

Дар охири асри XVIII аввалин деҳаҳои муҳоҷирони русро дар Аляска Григорий Шелихов асос гузошт. Заминҳои навкашфшуда аз ҳайвоноти мӯйинадор бой буда, дар обҳои соҳилӣ кит ва гурбаҳои баҳрӣ шикор менамуданд. Дар миёнаи асри XIX деҳаҳои русҳои муқимишуда қад-қади соҳилҳои уқёнуси Ором то 38° а.ш. тӯл кашиданд. Қисмати ғарбии материк номи «Амрикои русӣ»-ро гирифт. Вале дар соли 1867 империяи Русия, ки қудрати минбаъд аз худ намудан ва нигоҳ доштани ин қаламравро надошт, онро ба ИМА фурухт.

Дар асри XIX кӯшишҳо дар бораи ҷустуҷӯи роҳи баҳрӣ аз уқёнуси Атлантик ба уқёнуси Ором аз шимоли материк анҷом дода шуданд. Солҳои 1903-1906 ба баҳрнаварди норвегӣ Руал Амундсен муяссар шуд, ки ин роҳро кушояд.

Хулоса:

- ♦ Амрикои Шимолӣ аз рӯйи бузургии масоҳат баъди Авруосиё ва Африқо дар ҷойи сеюм меистад.
- ♦ Амрикои Шимолӣ пурра дар нимкураҳои ғарбӣ ва шимолӣ ҷойгир шудааст.
- ♦ Материки Амрикои Шимолро обҳои 3 укёнус (Яхбастаи Шимолӣ, Ором ва Атлантик) иҳота кардааст.
- ♦ Аввалин сайёҳоне, ки ба Амрикои Шимолӣ рафтанд, викингҳо ё норманҳо (одамони шимолӣ) – аҷдодони норвегҳо ва шведҳои муосир буданд.
- ♦ Кашифиёту тадқиқоти материк баъди асри XV ба таври васеъ сурат гирифт, ки дар он намоёндагони давлатҳои гуногуни ҷаҳон саҳм гузоштанд.

Савол ва супориш:

1. Масоҳати материки Амрикои Шимолӣ чӣ қадар аст?
2. Материк дар кадом нимкураҳо ҷойгир шудааст?
3. Хусусиятҳои мавқеи географии Амрикои Шимолро шарҳ диҳед.
4. Оид ба тадқиқоти материки Амрикои Шимолӣ маълумот диҳед.
5. Ҷаро ҳукумати Русия нимҷазираи Аляскаро ба ИМА фурӯхт?
6. Унсурҳои мавқеи географӣ ва тадқиқоти материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Масоҳати материки Амрикои Шимолӣ чӣ қадар аст?

А. 22,4 млн км²   Б. 17,5 млн км²   В. 30,3 млн км²   Г. 24,3 млн км²

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Материки Авруосиёро аз Амрикои Шимолӣ гулугоҳи танги _____ ҷудо мекунад.

3. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб намуда, дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар ҷадвали зер тасдиқ кунед:

ҳа	не	Намоёндаи викингҳо Эйрик шаҳсест, ки дар ҷазираи Исландия аввалин шуда по гузоштааст.
ҳа	не	Амрикои Шимолӣ пурра дар нимкураҳои ғарбӣ ва шимолӣ ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Амрикои Шимолӣ нисбат ба дигар материкҳо дар ҷануб ҷойгир аст.
ҳа	не	Қад-қад сохилҳои шарқии материк нимҷазираи Калифорния ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Амрикои Шимолро обҳои 3 укёнус (Яхбастаи Шимолӣ, Ором ва Атлантик) иҳота кардааст.
ҳа	не	Солҳои 1903-1906 ба баҳрнаварди норвегӣ Руал Амундсен муяссар гардид, ки роҳи шимолро аз укёнуси Атлантик кушояд.

§ 28. СОХТИ ГЕОЛОГӢ, РЕЛӢЕФ ВА САРВАТӢОИ ЗЕРИЗАМИНИИ МАТЕРИК

Ба хотир меорем:

- Фарқи байни платформаҳои Гондвана ва Лавразия дар чист?
- Дарёҳо ва тиряхҳо кадом корҳоро анҷом дода метавонанд?
- Материки Амрикои Шимолӣ аз кадом сарватҳои табиӣ бой аст?

1. Амрикои Шимолӣ чӣ тавр ба вучуд омад? 180 млн сол пеш материки қадимаи бузурги Пангея ба ду қисмат – Лавразия ва Гондвана чудо шуд. Минбаъд аз Лавразия Амрикои Шимолӣ чудо шуда ба материки мустақил табдил ёфт. Қисми бештари материк дар плитаи литосферии Амрикои Шимолӣ ҷойгир буда, танҳо қисмати ҷанубии он дар плитаи Кариб ҷойгир шудааст.

2. Сохти тектоникӣ. Дар таҳкурсии қисмати шарқии ин қитъаи хушкӣ платформаи қадимаи Амрикои Шимолӣ ҳобидааст. Дар шимолу шарқ таҳкурсии платформа ба сатҳи Замин баромада, сипари Канадаро ташкил медиҳад. Дар ғарб ва ҷануб таҳкурсии платформа бо қабати ғафси чинсҳои таҳшонӣ пӯшида шуда, плитаро ташкил медиҳад. Платформаи Амрикои Шимолӣ бо минтақаи чиндори синну солашон гуногун ихота шудааст. Дар ҷанубу шарқ ба он кӯҳҳои қадимаи чиндори атлантикӣ, дар шимол минтақаи қадимаи арктикӣ якҷоя мешавад. Дар қисми ғарбии платформа минтақаи нисбатан ҷавони Кордилйер (аз испании «силсилаи кӯҳҳо») доман паҳн кардааст. Ин қаторкӯҳҳо дар натиҷаи ба ҳам бархӯрдани платаҳои литосферии Амрикои Шимолӣ ва укёнуси Ором пайдо шуда, як қисми камари чиндори калонмиқёси укёнуси Ором ба ҳисоб меравад.

3. Релйеф. Ташаккулёбии релйеф ба сохти қишри Замин ва таърихи инкишофи геологии ин қисмати хушкӣ кураи Замин алоқаманд аст. Дар қисмати шарқии материк минтақаи пастӣ ва ҳамвориҳои талу теппадор ташаккул ёфтааст.

Дар сипари Канада баландиҳои денудатсионии Лаврентия ҷойгир шудаанд, ки 150-600 м. баландӣ доранд. Релйефи он дар натиҷаи фаъолияти вайронкунандаи пирияхи қадима пайдо шудааст. Пириях ба мисли техникаи заминҳамворкунанда амал карда, баландиҳои чинсҳои саҳти сипарро ҳамвор кард ва онро ба харсангҳои гирд табдил дод. Баъд аз худ пириях харсангҳои лӯнда, фуруҳамидаҳои кӯлӣ ва водиҳои кушодро бо сойҳои деворҳояшон ростфуромада боқӣ монд. Ҷангоми обшавии пириях сойҳо бо об пур шуданд ва фёрдхоро ба вучуд оварданд.

Фёрд – халиҷи танги қачу килеб, ки ба дохили хушкӣ даромадааст ва соҳилҷойи ростфуромада дорад.

Дар чануб, дар платформаи Амрикои Шимолӣ ҳамвориҳои теппадори Марказӣ ҷой гирифтаанд. Баландии теппаҳои он аз 200 то 500 м аст. Дар қисми шарқии он ба масофаи 4000 км аз шимол ба чануб ҳамвориҳои Кабир ҷойгир шудаанд, ки ҳамии платформаро ишғол кардаанд. Ин ҷо паҳнкӯҳи баланди (500 – 1500 м) ба самти шарқ ҳамшуда ҷой гирифтааст. Сатҳи он бо ҷариҳои зиёд бурида шудааст.

Қад-қадӣ канорҳои чанубу шарқии материк кӯҳҳои баландиашон миёнаи Аппалачи ҷой гирифтаанд. Онҳо нишебии моил ва куллаҳои гирд доранд. Дар шимолӣ ин кӯҳҳо нишонаҳои давраи яхбандии қадим боқӣ мондаанд. Дар назди кӯҳҳои Аппалачи ғори карсти (сатҳи замин, ки хокаш аз чинсҳои гач, оҳак ва ғ. иборат аст)-и дарозтарини дунё – Флинт-Мамонтова ҷойгир аст, ки дарозии он ба 630 км баробар аст.

Қисми ғарбии Амрикои Шимолӣ бо системаи кӯҳҳои азими Кордилӣер ишғол шудааст. Он аз якҷанд қаторкӯҳ иборат аст, ки аз шимол ба чануб тӯл кашидаанд. Дар канорҳои шарқии ин минтақаи кӯҳӣ кӯҳҳои харсангӣ ҷойгир шудаанд. Дар ин ҷо паҳнкӯҳи Йеллоустон мавҷуд аст, ки бо ҷашмаҳои гарм ва вулқонҳои хомӯшшудаи худ машҳур мебошад.

Паҳнкӯҳи Йеллоустон (аз забони англисӣ «санги зард») дар даҳанаи калони вулқони хомӯшшуда ҷойгир шудааст. Дар ин ҷо 200 ҷашмаи гарм мавҷуд аст. Фаввораи оби гарми баъзеи онҳо то баландии 40 м мерасад.

Дар қисми марказии Кордилӣер кӯҳҳо нисбатан қадима ва баланд мебошанд. Баландии куллаи Мак-Кинли дар кӯҳи Денали ба 6194 м баробар аст, ки ин куллаи баландтарини материк мебошад (қаторкӯҳҳои Аляска).

Қаторкӯҳҳои Кордилӣер бо пастихо ва паҳнкӯҳҳо аз ҳам ҷудо шудааст. Аз ҳама ҷойи пастии материк Водии Марг ном дорад, ки аз сатҳи баҳр 86 м паст ҷойгир шудааст. Дар ҷойи аз ҳама паҳни минтақаи Кордилӣер паҳнкӯҳи Ҳавзаи Калон ҷойгир шудааст. Дар чанубтари он паҳнкӯҳи Колорадо ва кӯҳсори Мексика бо вулқонҳои амалкунанда (масалан, вулқони Орисаба) мавҷуд аст.

4. Сарватҳои табиӣ. Дар платаи платформаи қадима захираҳои калони сарватҳои сӯзишворӣ ва химиявӣ хобидаанд. Конҳои калони нафту газ дар ҳамвориҳои Кабир ва Марказӣ, Аляска ва пастии Наздимексика ҷойгир шудаанд. 1/3 ҳиссаи захираи ангишти ҷаҳонӣ дар доманаи кӯҳи Аппалачи ҷой гирифтааст. Захираи калони намаки калий дар кӯлҳои Кабири Амрико мавҷуд аст.

Ба сипари Канада ва минтақаҳои чиндоршуда конҳои маъдани металлҳои сиеҳ ва ранга рост меоянд. Захираҳои калони маъдани оҳан дар нимҷазираи Лабрадор, ноҳияҳои Кӯли Болой ва шимоли Аппалачи ҳам омадаанд. Захираи боксити ҷазираи Ямайка дар ҷаҳон ҷойи дуҷумро ишғол мекунад. Уран дар паҳнкӯҳи Колорадо ёфт шудааст. Дар ҷануби баландии Лаврениаи нимҷазираи Аляска захираҳои калони тилло мавҷуд аст.

Хулоса:

- ♦ Қисми зиёди материк дар платаи литосферии Амрикои Шимолӣ ҷой гирифтааст.
- ♦ Қисми шарқии материкро ҳамвориҳо ва қисми ғарбии онро системаи кӯҳҳои Кордильер ишғол кардаанд.
- ♦ Ба релефи шимоли материк яхбандии қадима таъсири худро гузоштааст.
- ♦ Ба минтақаи Кордильер баамалоии вулқонҳо ва zilzilaҳо хос аст.
- ♦ Материк аз сарватҳои таҳшинӣ ва маъданӣ бой мебошад.

Савол ва супориш:

1. Шаклҳои асосии релефи материкро номбар кунед ва онҳоро аз харита нишон диҳед.
2. Яхҳои қадима дар кадом қисми материк кадом шаклҳои релефро ба вуҷуд овардаанд?
3. Фёрд чист ва он чӣ тавр пайдо мешавад?
4. Барои чӣ кӯҳҳои Кордильер дар ғарби материк пайдо шудаанд?
5. Аз харитаҳои дастрас истифода бурда, унсурҳои релефи материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Тахминан чанд миллион сол пеш материкҳои Пангея ба Лавразия ва Гондвана ҷудо шуд?

А. 180 млн сол   Б. 230 млн сол   В. 400 млн сол   Г. 500 млн сол

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Қаторкӯҳҳои Кордильер дар натиҷаи ба ҳам бархӯрдани платаҳои литосферии Амрикои Шимолӣ ва уқёнуси _____ пайдо шудаанд.

3. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапи ҷадвали зер рақам гузаред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайн кунед:

	ҷой гирифтаанд
	шарқии материк кӯҳҳои баландишон
	миёнаи Аппалачи
	Қад-қадӣ канорҳои ҷанубу

§ 29. ИҚЛИМИ АМРИКОИ ШИМОЛӢ

Ба хотир меорем:

- *Чараёнҳои укёнуси чӣ гуна ба иқлим таъсир мерасонанд?*
- *Ба шумо кадом бодҳои маҳаллӣ маълуманд?*
- *Кадам омилҳои иқлимҳосилкунанда ва типҳои иқлимро медонед?*

1. Омилҳои иқлимҳосилкунанда. Аз сабаби он ки материк аз шимол ба ҷануб ба масофаи дароз тӯл кашидааст, дар ҳудуди он ба ғайр аз минтақаи экваторӣ боқимонда ҳамаи минтақаҳои иқлимии дигар вучуд доранд. Қисми зиёди материк дар минтақаи иқлими муътадил ҷойгир шудааст. Паҳн будани ҳудуди материк дар ин минтақа барои ҳосил шудани иқлими континенталӣ дар қисмҳои марказии он мусоидат кардааст. Аз сабаби танг шудани ҳудуди материк, дар ҷануби минтақаҳои тропикӣ ва субтропикӣ масоҳати наҷандон калонро ишғол кардаанд.

Ҷазираи Гренландия ва Галаҷазираҳои арктикии Канада зери таъсири бодҳои шимолу шарқӣ дар минтақаи фишори баланди атмосферӣ қарор доранд. Зимистон дар материк, аз сабаби хунук шудани ҳаво фишори баланд ва тобистон, аз сабаби гарм шудани ҳаво, фишори паст ҳукмфармо мегардад.

Дар соҳилҳои укёнусиоромии материк, ба арзҳои муътадил бодҳои намноки ғарбӣ мевазанд. Канорҳои ҷанубу ғарбии материк зери таъсири пассатҳои қарор доранд, ки аз укёнуси Атлантик мевазанд.

Кӯҳҳои Кордильер, ки аз шимол ба ҷануб тӯл кашидаанд, пеши роҳи анбӯҳи ҳаво баҳриро аз укёнуси Атлантик мегиранд ва намегузоранд, ки ба дохили материк ворид шаванд. Релйефи ҳамвори қисмҳои шимолии материк ба анбӯҳи ҳаво тропикӣ имкон медиҳад, ки бемалол ба ин минтақа дохил шавад. Ҳавои хуноки арктикӣ то қисмҳои ҷанубии материк паҳн шуда метавонад.

Ба қисмҳои шимолу шарқии материк чараёни Лабрадор таъсир карда, ин минтақаро салқин мекунад. Чараёни гарми Аляска қисмҳои шимолу ғарбии материкро гарм ва намнок мекунад. Дар тропикҳо ва субтропикҳо чараёни хуноки Калифорния соҳилҳои ғарбии материкро хунук ва хушк мекунад. Чараёни пурқуввати Голфстрим сабаби боридани боришоти зиёд дар канорҳои ҷанубу шарқии материк мешавад.

2. Минтақаҳои иқлимӣ ва типҳои иқлим. Материки Амрикои Шимолро ба шаш минтақаи иқлимӣ чудо мекунад: арктикӣ, субарктикӣ, муътадил, субтропикӣ, тропикӣ ва субэкваторӣ. Минтақаи иқлими арктикӣ қариб тамоми ҷазираи Гренландия, шимоли Галаҷазираҳои арктикии Канада ва канорҳои шимолии материкро дар бар мегирад. Дар ин ҷо қариб тамоми сол

анбӯҳҳои ҳавои хуноки арктикӣ ҳукмфармо аст. Дар шарқи галачазираҳо ва соҳили Гренландия типии иқлими арктикӣ баҳрӣ паҳн шудааст, ки ҳарорати ҳаво дар моҳи январ $-25 - 30$ °C, моҳи июл ба $0 + 5$ °C баробар аст. Боришоти солона асосан дар шакли барф 300-600 мм меборад. Ба қисмҳои марказии Гренландия ва ғарби Галачазираҳои арктикӣ Канада типии иқлими қаҳратунии арктикӣ континенталӣ хос аст. Ҳарорати моҳи январ $-35 - 50$ °C, моҳи июл аз $-5 - 10$ °C, боришот то 100-120 мм кам мешавад.

Минтақаи субарктикӣ ҷануби Галачазираҳои арктикӣ Канада, ҷазираи Гренландия ва қисми хушкии материкро то 60° а.ш. дар бар мегирад. Барои ин минтақа ивазшавии мавсимии анбӯҳҳои ҳаво хос аст. Дар қисми марказии минтақа типии иқлими континенталии субарктикӣ ҳукмрон аст. Зимистон хуноки қаҳратун ($-25 - 30$ °C) ва тобистони салқини ($+5 + 10$ °C) боронӣ (200-400 мм дар давоми сол) хос аст. Иқлими соҳилҳои субарктикӣ баҳрӣ мебошад.

□ *Ҳарорати пастиҳарини ҳаво (-70 °C) дар шимоли Гренландия ба қайд гирифта шудааст. Дар хушкии яқлукҳои материк ҳарорати пастиҳарин дар паҳнкӯҳи Юкон (-64 °C) ба қайд гирифта шудааст. Дар ин ҷо анбӯҳи ҳаво дар пастиҳаринӣ ҷойгир мешавад, бинобар ин хеле хуноқ аст.* □

Минтақаи муътадил дар материк аз ҳама масоҳати калонро ишғол кардааст. Аз сабаби ба таври арзӣ калон паҳн шудани он боз се минтақаро ҷудо мекунад: дар шарқ ва ғарб – иқлими баҳрӣ, дар марказ – иқлими континенталӣ. Дар шарқ, зери таъсири анбӯҳҳои ҳавои атлантикӣ ва ҷараёни хуноки Лабрадор типии иқлими муътадили баҳрӣ ташаккул меёбад. Ҳангоми ба ғарб ҳаракат кардан иқлим муътадили континенталӣ мешавад, ки зимистони хуноқ (аз -25 °C дар шимол то -5 °C дар ҷануб) ва тобистони гарм (аз $+10$ то $+24$ °C) дорад. Боришот аз шарқ ба ғарб кам мешавад ва мувофиқан аз 900 то 300 мм-ро ташкил медиҳад. Дар соҳилҳои уқёнуси оромии материк типии иқлими муътадили баҳрӣ бо зимистони нисбатан гарм ($-5 + 5$ °C) ва тобистони салқин ($+10 + 8$ °C) ҳукмфармо аст. Қариб тамоми сол дар ин ҷо ҳавои абрнок, бод ва боришот мушоҳида карда мешавад. Бодҳои ғарбӣ дар уқёнуси Ором аз намӣ сер шуда, дар нишебиҳои шамолраси Кордильер боришоти зиёдро ба амал меоранд (1500-3000 мм).

Дар минтақаи иқлими субтропикӣ (байни 30 ва 40° а.ш.) фасли зимистон аз ғарб анбӯҳҳои ҳавои муътадил ва тобистон анбӯҳҳои ҳавои хуноқ гарми тропикӣ дохил мешаванд. Дар он се минтақа (намнок, континенталӣ ва баҳримёнзаминӣ)-ро

чудо мекунад. Дар канорҳои чанубу шарқӣ иқлими субтропикии намнок паҳн шудааст, ки бо зимистони мулоими намнок (+8 +14 °С) ва тобистони гарми намнок (+25 +27 °С) фарқ мекунад. Дар ин ҷо тамоми сол боронҳои зиёд (1500-2000 мм) ба амал меоянд, ки онҳоро тобистон муссонҳо ва зимистон сиклонҳо меоранд.

Ба қисми мобайни ин минтақа типҳои иқлими субтропикии континенталӣ бо тобистони гарми хушк (+24 +28 °С) ва зимистони салқин (-5 +10 °С) бо боришоти кам (то 400 мм) хос аст. Дар Водии Марг ҳарорати баландтарини ҳаво (+56,7 °С) дар Нимкураи ғарбӣ ба қайд гирифта шудааст. Дар қаторкӯҳҳои соҳилӣ ва водии Калифорния типҳои иқлими баҳримиёназаминӣ бо субтропикҳои хушк паҳн шудааст.

Водии Марг – ҷойи аз ҳама гарм дар материк

Дар минтақаи иқлими тропикӣ се типҳои иқлимро фарқ мекунад: намнок, континенталӣ ва биёбонҳои соҳилӣ. Барои Вест-Индия ва соҳилҳои халиҷи Мексика типҳои иқлими тропикийи намнок хос аст. Дар ин ҷо ҳарорати баланди ҳаво (+16 +28 °С) бо боришоти зиёди (1500-2000 мм) баробар мушоҳида мешавад.

3. Ҳодисаҳои ноҳуши табиӣ ва бодҳои маҳаллӣ. Фарқ дар ҳарорат ва фишори ҳавои байни хушкӣ ва уқёнус сабаби пайдоиши сиклонҳои тропикӣ мегардад. Онҳоро дар Амрикои Шимолӣ ураган меноманд. Ураган – анбӯҳи ҳавои даврзананда бо ҷараёни болобароянда мебошад. Онҳо асосан дар обҳои халиҷи Мексика ва баҳри Кариб ба вучуд меоянд. Ураганҳо бештар дар охири тобистон ва аввали тирамоҳ рӯй медиҳанд, ки бо худ боронҳои сел ва обхезиро меоранд. Онҳо қувваи бузурги вайронкунанда ва оқибатҳои садамавӣ доранд.

Фарқи ҳарорат ва фишор дар қисмҳои гуногуни хушкӣ сабаби дар қисми шарқӣ Кӯҳҳои Харсангӣ пайдо шудани гирдбодҳои торнадо, смерч мегардад.

Торнадо – гирдбоди даврзанандаи қифмонанди атмосферӣ мебошад.

Торнадо шакли борики қифмонанд дошта, аз абрҳои тӯдагии боронӣ иборат аст. Дар маркази торнадо фишори атмосферӣ

ниҳоят паст буда, дар атрофи он ҳавои болобароянда ба таври морпеч давр мезанад. Торнадо бо суръати то 500 км/соат ҳаракат карда, дарахтонро аз решаашон меканад ва сохтмонҳоро вайрон мекунад.

Хулоса:

- ♦ *Ҳарорати пасттарини ҳаво ($-70\text{ }^{\circ}\text{C}$) дар шимоли Гренландия ба қайд гирифта шудааст. Дар хушкӣи яклухти материк ҳарорати пасттарин дар паҳнкӯҳи Юкон ($-64\text{ }^{\circ}\text{C}$) ба қайд гирифта шудааст.*
- ♦ *Фарқ дар ҳарорат ва фишори ҳавои байни хушкӣ ва уқёнус сабаби пайдоиши циклонҳои тропикӣ мегардад. Онҳоро дар Амрикои Шимолӣ ураган меноманд.*

Савол ва супориш:

1. *Омилҳоеро, ки ба ташиққулёбии иқлими материки Амрикои Шимолӣ таъсир мекунанд, гӯед.*
2. *Минтақаҳои иқлимӣ ва типҳои иқлими материкро номбар кунед.*
3. *Барои чӣ дар қисмҳои марказии материк иқлими хушк ҳукмфармо аст?*
4. *Ураган ва торнадо чист? Онҳо дар кучо ва чӣ тавр пайдо мешаванд?*
5. *Барои чӣ қисми шимолу ғарбии материк ҷойи аз ҳама намнок ба ҳисоб меравад?*
6. *Дар харитаи тарҳӣ минтақаҳои иқлими материкро гузаронед ва бо рангҳои гуногун ранг кунед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз минтақаҳои иқлими номбаршуда дар Амрикои Шимолӣ вучуд надорад?

А. Субтропикӣ   Б. Экваторӣ   В. Тропикӣ   Г. Муътадил

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Аз сабаби танг шудани ҳудуд дар _____ материк, минтақаҳои тропикӣ ва субтропикӣ масоҳати начандон калонро ишғол кардаанд.

3. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвали зер рақам гузаред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	қайд гирифта шудааст, ки он
	дар шимоли Гренландия ба
	Ҳарорати пасттарини ҳавои материк
	ба $-70\text{ }^{\circ}\text{C}$ баробар аст

§ 30. ОБҲОИ ДОХИЛИИ МАТЕРИКИ АМРИКОИ ШИМОЛӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Кӯлҳо аз ҷиҳати шӯрӣ чӣ фарқ доранд?*
- ♦ *Кадам намӯдҳои пирахҳоро медонед?*
- ♦ *Дар қаламрави материк кадом дарё, кӯлҳо ва яхбандиҳои ҳозира вуҷуд доранд?*

1. Хусусияти системаи дарёҳо. Амрикои Шимолӣ аз обҳои дохилӣ бой аст. Обтақсимкунаки асосӣ аз канорҳои ғарбии материк мегузарад ва ба Кӯҳҳои Харсангӣ рост меояд. Дарёҳо ва кӯлҳои материк ба ҳавзаи се уқёнус – Атлантик, Яхбастаи Шимолӣ ва Ором дахл доранд. Ҳавзаи дохилӣ он қадар калон нест ва қисми зиёди Ҳавзаи Калон ва кӯҳсори Мексикаро дар бар мегирад.

2. Дарёҳо. *Ҳавзаи уқёнуси Атлантик* дар қисми шарқӣ масоҳати начандон калони материкро ишғол кардааст. Дарёҳо дар ин минтақа зич ҷойгир буда, серобанд, аз борон ва барф сероб мешаванд. Дар ин ҷо калонтарин системаи дарёи материк – дарёи Миссисипи (маънояш бо забони хиндуҳои Амрико «дарёи калон») бо шохобҳояш ҷойгир шудааст. Миссисипи дарёи аз ҳама дароз (6420 км) ва серобтарини материки Амрикои Шимолӣ мебошад. Ин дарё аз шимол ба ҷануб бурида мегузарад. Миссисипи асосан дар ҳамворӣ ҷорӣ шуда, дар фасли баҳор сероб ва тобистону зимистон камоб мешавад.

Дар ҷараёни мобайнии Миссисипи ба он шохоби аз ҳама дарозаш – Миссури (бо забони хиндуҳо «дарёи лойқадор») ҳамроҳ мешавад. Миссури аз Ҳамвории Кабир ҷорӣ шуда, чинсҳои ковокро мешӯяд ва обаш ранги хираи бурро мегирад.

Дар поёнтари ҷараёни Миссисипи ба он шохоби аз ҳама серобаш – Огайо ҳамроҳ мешавад. Миссисипи дар қисми поёноб хамгаштҳои зиёд дорад ва дар резишгоҳ (халиҷи Мексика) делтаи калонро ҳосил мекунад.

Ба ҳавзаи уқёнуси Атлантик, инчунин дарёи Лаврентияи Муқаддас дохил мешавад. Ин дарё аз ҷиҳати серобӣ дар материк ҷойи дуҷумро ишғол мекунад. Ҷангоми ба уқёнус рехтан он резишгоҳи дарозтаринро дар ҷаҳон ҳосил мекунад, ки ба 400 км баробар аст.

Дарёҳои *ҳавзаи уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ* 1/5 ҳиссаи обҳои дохилии материкро ташкил медиҳанд. Ин ба қаҳратун будани иқлим вобаста аст. Ба муддати 6-8 моҳ дарёҳои шимолӣ материк қариб то қаърашон ях мебанданд. Оби онҳо аз ҳисоби барф аст

ва давраи серобӣ ба охири фасли баҳор ва аввали тобистон рост меояд. Дарёи калонтарини ин ҳавза Маккензи (4250 км) мебошад, ки аз ҷиҳати дарозӣ дар материк ҷойи дуюмо ро ишғол мекунад.

Ҳавзаи укёнуси Ором дар шарқи материк, дар ҳудуди минтақаи кӯҳсори Кордилӣер ҷойгир шудааст. Дарёҳои ҳавзаи укёнуси Ором аз кӯҳҳо сарчашма мегиранд, бинобар ин водиҳои танг, ҷараёни тез, остонаҳо ва шаршараҳои зиёд доранд. Дарёи аз ҳама дарози ин ҳавза – Юкон (3700 км) мебошад. Ин дарё дар фасли тобистон аз оби пириях сероб мегардад. Дарёи аз ҳама сероби ин ҳавза дарёи Колумбия мебошад. Ин дарё захираи бузурги гидроэнергетикӣ дорад.

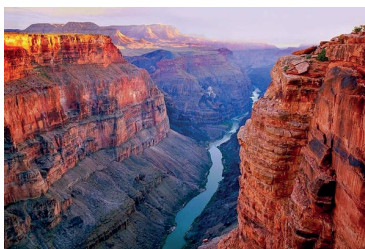
Дар ҷануби он дарёи Колорадо (2740 км) ҷорӣ аст. Ин дарё номи худро аз рӯи ранги сурхи сиёҳтоб доштани обаш гирифтааст, ки бо забони испанӣ маънои «сурх»-ро дорад. Ин дарё аз Кӯҳҳои Харсангӣ сарчашма гирифта, паҳнкӯҳи Колорадорро бурида мегузарад ва Дарайи Калон (Канони Калон)-и машхурро ба вуҷуд овардааст.

□ **Канон** – води чуқури дарё бо нишебҳои зинадор ва ҷаъри □
□ танг, ки дар он мачрои дарё ҷойгир шудааст. □

Канони Калон яке аз машхуртарин дараҳои дарёи ҷаҳон ба ҳисоб рафта, чуқурии он 1800 м ва дарозияш ба 446 км баробар аст. Ҳангоми бурида гузаштани паҳнкӯҳ, дарё ҷинсҳоеро дар канон намоён кард, ки синну солашон ба миллионҳо сол баробар аст.

3. Кӯлҳо. Амрикои Шимолӣ кӯли зиёд дорад, ки бисёри онҳо дар ноҳияҳои яхбандии қадимаи материкӣ ҷойгир шудаанд. Дар фуруҳамида пастхамии онҳо таъсири пириях боқӣ мондааст. Масалан, Кӯли Хирси Калон ва Виннипег ҷунинанд. Мавзеи фуруҳамидаи бисёр кӯлҳо пайдоиши пирияхию тектоникӣ доранд. Дар байни онҳо кӯли чуқуртарини материк Неволниччи Калон (614 м) ва гурӯҳи калони кӯлҳои шириноби ҷаҳон – Кӯлҳои Кабири Амрико мавҷуданд. Ба онҳо кӯлҳои Болой, Гурон, Мичиган, Эри ва Онтарио дохил мешаванд. Кӯли Болой аз ҷиҳати масоҳат (82,4 ҳаз. км²) калонтарин кӯли шириноби сайёра мебошад. Кӯлҳои Эри ва Онтариоро дарёи Ниагара пайваस्त мекунад. Дар ин дарё шаршараи машхури Ниагара мавҷуд аст, ки оби он аз баландии 50 м ба поён мерезад.

Ба кӯлҳои қадима Кӯли Калони Шӯр дохил мешавад, ки дар паҳнкӯҳи Ҳавзаи Калон ҷойгир шудааст. Шӯрии оби он аз 140% дар сатҳ то 300% дар чуқуроб тағйир меёбад. Дар кӯл истехсоли намак ба роҳ монда шудааст. Кӯлҳои вулкони дар нимҷазираи Аляска ва ҷазираҳои Алеут мавҷуданд.

Канёни калон

Шаршараи Ниагара

4. Яхбандии ҳозира. 10%-и масоҳати материки Амрикои Шимолиро яхҳо пӯшондаанд. Қисми зиёди яхҳои материк дар ҳазираи Гренландия (1,8 млн км²) ҷойгир шудаанд. Пиряхҳои Гренландия ва Галачазираҳои арктикии Канада пайдоиши қадима доранд, яъне боқимондаи яхбандии қадимаи бузурги материкӣ мебошанд. Ҷойи ғафстарини ях дар Гренландия ба 3400 м баробар аст.

Яхбандии кӯҳӣ дар Кордилйерҳо паҳн шудааст, ки 3/4 ҳиссаи он ба Кордилйерҳои Аляска рост меояд. Яхбандии аз ҳама зиёд дар кӯҳҳои Или Муқаддас муайян карда шудааст, ки пиряхи Хаббард (дарозиаш 115 км, масоҳаташ 20 ҳаз. км²) калонтарини онҳо мебошад. Пиряхҳои Амрикои Шимолӣ аз таъсири гармшавии иқлим босуръат об мешаванд.

Ғайр аз пиряхҳои рӯйпӯшӣ ва кӯҳӣ дар материк яхбандии қабатҳои замин вучуд доранд, ки онро яхбандии доимӣ меноманд.

Яхбандии доимӣ – қабати болоии қишири Замин, ки дар он мӯддати зиёд ҳарорат аз 0 °С баланд намешавад.

Яхбандии доимӣ дар қанорҳои шимолии материк паҳн шудааст. Барои пайдо шудани онҳо қабати тунуки барф ва ҳарорати доимии паст мусоидат кардааст. Дар ин ҷо қабати болоии замин аз як-ду то садҳо метр ях мебандад ва ҳатто дар фасли тобистон об намешавад. Фасли тобистон танҳо қабати якчанд сантиметраи болоӣ об мешаваду ҳалос.

Хулоса:

- ♦ Материки Амрикои Шимолӣ аз обҳои дохилӣ бой аст.
- ♦ Миссисипи дарёи аз ҳама дароз ва сероби материк ба ҳисоб меравад.
- ♦ Аксари қўлҳои қисми шимолии материк пайдоиши тиряхӣ ва вулқонӣю тектоникӣ доранд.
- ♦ Қўли Болон аз рӯйи масоҳат калонтарин қўли обаи ширини сайёраи Замин мебошад.

- ♦ Яхбандии ҳозира дар қазираи Гренландия, Галачазираҳои арктикии Канада ва Кордилйерҳои Аляска паҳн шудааст.
- ♦ Яхбандии доимӣ дар қисмҳои шимоли материк мушоҳида мешавад.

Савол ва супориш:

1. Ҳавзаи кадом уқёнус дар материк масоҳати аз ҳама калонро ишғол кардааст?
2. Дарёҳои калони материкро номбар кунед ва онҳоро дар харита нишон диҳед.
3. Канон чист? Дар кадом дарё Канони Калони машҳур пайдо шудааст?
4. Аз рӯйи пайдоиши ҳавза бисёри қўлҳои Амрикои Шимолро ба кадом гурӯҳ ҷудо мекунанд ва онҳо дар қучо ҷойгир шудаанд?
5. Таъсири иқлимиро ба қараён ва гизогии дарёҳои Амрикои Шимолӣ шарҳ диҳед.
6. Дарё ва қўлҳои материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред):

Калонтарин дарёи материки Амрикои Шимолӣ – дарёи _____ мебошад.

2. Мувофиқа кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Мувофиқатии ҳавзаҳоро бо дарёҳо дар ҷадвали зер муайян кунед:

1. Ҳавзаи уқёнуси Атлантик	А. Юкон	
2. Ҳавзаи уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ		Б. Лаврентияи муқаддас
3. Ҳавзаи уқёнуси Ором		В. Маккензӣ

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Шаршараи машҳури Ниагара, ки садои он аз масофаи 50 км шунида мешавад, дар кадом дарё ҷойгир шудааст?

- А. Миссисипи   Б. Миссури   В. Ниагара   Г. Колорадо

§ 31. ЗОНАҲОИ ТАБИИИ МАТЕРИК. МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗИ ТАБИАТ

Ба хотир меорем:

- ♦ Қўлҳо аз ҷиҳати шӯрӣ чӣ фарқ доранд?
- ♦ Кадом намудҳои тиряхҳоро медонед?
- ♦ Дар материк кадом минтақаҳои иқлимиро ҷудо мекунанд?

Дар Амрикои Шимолӣ ғайр аз минтақаи экваторӣ дигар ҳамаи минтақаҳои иқлим ҷойгир шудааст. Аз рӯйи гуногунӣ зонаҳои табиии минтақаи иқлими муътадил фарқ мекунанд, ки масоҳати калонро ишғол кардаанд. Дар шимоли материк аз сабаби ҳамвор будани релйеф ва баробар паҳн шудани нури Офтоб, зонаҳои табиӣ ба таври арзӣ иваз мешаванд. Дар

чануби материк зонаҳои табиӣ ба таври меридианӣ (аз шимол ба чануб) ҷойгир шудаанд. Дар Амрикои Шимолӣ ғайр аз минтақаи экваторӣ дигар ҳамаи минтақаҳои иқлим ҷойгир шудааст.

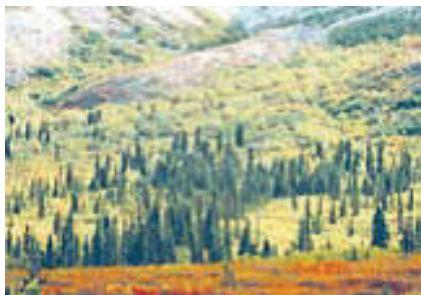
1. Зонаҳои табиӣ. Дар минтақаи географии арктикӣ дар қисми зиёди ҷазираи Гренландия ва шимоли Галаҷазираҳои Арктикии Канада зонаи табиӣ *биёбонҳои арктикӣ* ҷойгир шудааст. Дар ин ҷо масоҳатҳои зиёд бо яхҳо пӯшида шудааст. Дар қитъаҳои аз ях озоди ин минтақа моғ, обсабз ва гулсанг месабзанд. Хоки арктикии ин зона аз моддаҳои пӯсида камбағал аст. Аз сабаби хунук будани иқлими Арктика, олами наботот ва ҳайвоноти ин зона низ хеле камбағал мебошад. Танҳо хирси сафед, говлиш, гурги кутбино дучор омадан мумкин аст. Баҳрҳои арктикӣ, ки дар онҳо тюлен, морж ва кити гренландӣ зиндагӣ мекунанд, нисбатан зиёданд. Дар ҷазираҳо селай парандаҳо лона мегузоранд.

Амрикои Марказӣ – ватани ҷуворимаққа, каду, батат (картошкаи ширин), қаламфур, офтобпараст ва лӯбиё мебошад.

Шимоли минтақаи субарктикӣ *зонаи тундра* ишғол кардааст. Хусусияти асосии тундра дар тамоми пахноии он якҷоя мавҷуд будани яхбандии доимӣ, ботлоқ ва набудани дарахтон мебошад. Дар шимоли тундра фақат моғҳо ва гулсангҳоро дучор омадан мумкин аст. Чанубтар рустаниҳои хӯшадор, гулҳои кутбӣ ва буттаҳо пайдо мешаванд. Хоки ин зона тундрагию ботлоқӣ (гилӣ) мебошад.

Дар чануби минтақаи субарктикӣ ба мисли тасмаи на он қадар васеъ *зонаи бешатундра* паҳн гаштааст. Ин ҷо рустаниҳои моғу гулсанг бо дарахтони арча ва санавбар, ки тоқа-тоқа мерӯянд, омехта шудаанд.

Шимоли минтақаи муътадил бо зонаҳои ҷангалӣ ишғол шудааст. *Зонаи ҷангалҳои сӯзанбарг* ба таври васеъ аз соҳилҳои уқёнуси Атлантик то Ором паҳн шудаанд. Дар шарқ, дар

Бешатундра

шароити иқлими баҳрӣ ҷангалҳои сӯзанбарги тираи иборат аз дарахтони арча ва саври балзамӣ дар хокҳои хокистарранг мерӯянд. Баробари ба ғарб ҳаракат кардан, ҷангалҳои сӯзанбаргӣ равшан пайдо мешаванд, ки аз дарахтони кочи амрикоӣ ва санавбар иборатанд.

Дар сохилҳои укёнуси Ором аз сабаби боронҳои зиёд дар хокҳои сурхи сиёхтоб чангалҳои сӯзанбарги боронӣ пайдо шудаанд. Ин қадимтарин чангалҳои сӯзанбарги сайёраи Замин ба ҳисоб меравад, ки бо зичӣ ва гуногунии намудҳо фарқ мекунад. Дарахтони арчаи ситхинӣ, сарвинози чиндор, тсугаи канадагӣ ва пихтаи дуглас, ки то 100 м баланд мешаванд, инчунин секвоия хамешабз мерӯянд.

Олами ҳайвоноти бешаҳои сӯзанбарг хеле бой аст. Дар ин ҷо бисёр ҳайвонҳои сумдор: шоҳгавазани амрикоӣ, бизони чангалӣ, дар чангалҳои соҳили укёнуси Ором – гавазни ситхин, бузи шимолӣ (барфӣ) ва гӯсфанди ғафсшоҳ зиндагӣ мекунад. Аз даррандагон гург, пума (паланги амрикоӣ), хирсҳо (рангаш бӯр – гризли ва сиёх – барибал) паҳн шудаанд.

Худуди атрофи Кӯлҳои Калони Амрико ва шимоли Аппалачиро чангалҳои омехта ва паҳнбарг ишғол кардаанд. Аз ҳайвонот дар чангалҳои омехта ва паҳнбарг эндемикҳо зиёданд. Хирси барибал, гавазни вапитӣ, чайраи дарахтӣ, санҷоби парон, сунс, мурги марҷони ёбӣ – намудҳои эндемикӣ мебошанд.

Зонаҳои **бешадашт ва даштҳо** қисми марказии материкро дар минтақаҳои иқлими муътадил ва субтропикӣ ишғол кардаанд. Дар хокҳои хокистарранги бешадашт сиёхбед ва тӯсзорҳо бо даштҳои гиёҳҳои хӯшадор, ки дар сиёхнок месабзанд, иваз мешаванд.

Дар ғарби ҳамвориҳои Марказӣ прерияҳо (бо забони фаронсавӣ – марғзор) доман паҳн кардаанд.

Прерия – ҳамвориҳои бечангал дар зонаи бешадашти материки Амрикои Шимолӣ мебошад, ки аз рустаниҳои алафӣ бой аст.

Прерияҳо гармӣ ва намии зиёд мегиранд, бинобар ин дар ин ҷо рустаниҳои алафӣ қадбаланд (то 1,5-2 м) мерӯянд, ки дар байнашон хӯшадорҳо зиёданд. Ҳар сол аз ҳисоби алафҳои фавтида қабати сиёхҳои ҳосилхез ташаккул меёбад. Дар замони ҳозира ин заминҳо қариб пурра шудгор карда мешаванд.

Ҳамвориҳои Кабир бо даштҳо, ки хоки сиёх доранд, пӯшида шудаанд. Дар шароити иқлими континенталӣ таркиби намудии рустаниҳо кам мешавад. Дар минтақаи муътадил даштҳо аз рустаниҳои типчоқ, ковил ва алафи бизонӣ, дар минтақаи субтропикӣ аз хӯшадорҳо, гули ханҷарӣ (кактус) ва буттаҳо иборат аст.

Бийбонҳо ва нимбийбонҳо дар се минтақаи географӣ, дар қисмҳои дохилии Кордилйерҳо паҳн шудаанд. Дар минтақаи

муътадил дар паҳнкӯҳи Ҳавзаи Калон онҳо аз боронҳо кам баҳравар мешаванд, бинобар ин набототи кам доранд. Ин ҷо буттазорҳо дар хокҳои хокистарранги сиёҳтоб бартарӣ доранд.

Биёбонҳои субтропикӣ дар хокҳои хокистарӣ қисми поёноби Колорадо ва шимоли кӯҳсори Мексикаро ишғол кардаанд. Рустани аз ҳама машҳури ин зона гули ханҷарӣ мебошад. Биёбонҳои тропикии нимҷазираи Калифорния аз олами зинда нисбатан камбағаланд.

Дар канори ғарбии субтропикҳо, дар шароити иқлими баҳримиёназаминӣ **чангалҳо ва буттазори хушки дуруштбарг** дар хокҳои дорчинӣ (қаҳваранг) месабзанд. Аз сабаби кам тағйир ёфтани иқлим дар ин ҷо дарахтони қадимаи азим – секвоя нигоҳ дошта шудаанд, ки ниҳоят умри дароз мебинанд. Дар ин чангалҳо дарахти чалғӯза, сарв ва санавбар зиёданд. Олами ҳайвоноти ин чангалҳо камбағал аст.

Қад-қади канорҳои шарқии материк **чангалҳои намнок** тӯл кашидаанд.

Олами ҳайвоноти чангалҳои намнок хеле гуногун аст. Дар ин ҷо зирехпӯш, юзи ало, батимор (фламинго), колибрӣ, тӯтӣ, мурғи сакқо, тимсоҳ, сангпушт ва ғайра зиндагӣ мекунанд.

2. Ҳифзи табиат. Табиати Амрикои Шимолӣ дар масоҳати калон тағйир ёфтааст. Ин тағйирот хусусан дар соҳилҳои шарқӣ ва минтақаҳои марказии материк назаррас аст. Масъалаи ифлосшавии ҳаво ва боридани боронҳои кислотагӣ дар ноҳияи Кӯлҳои Калон одамноро ба ташвиш овардааст. Оби халиҷи Мексика бо маҳсулоти нафтӣ ифлос шудааст. Истифодаи аз ҳад зиёди замини даштҳо коршоямии онҳоро кам кардааст. Дар Амрикои Марказӣ чангалҳо босуръат кам мешаванд.

Барои ҳифзи маҷмӯҳои нодири табиӣ боғҳои миллий ва мамнуъгоҳҳо ташкил карда шудаанд, ки 14%-и масоҳати материкро ишғол мекунанд. Дар мавзеи машҳур – парки Йеллоустон (соли 1872 ташкил шудааст) гейзерҳо (чашмаҳои гарми фавваразананда), наботот ва ҳайвоноти тайга ҳифз карда мешавад. Дар парк (боғ)-и «Секвойя» дар Кордилиерҳо чангалҳои аз замони қадим боқимонда ва дар мавзеҳои назди Аппалачи гори карстии Мамонтҳо зери Ҳимоя гирифта шудааст.

*Секвойяи азим
(дарахти мамонт)*

Хулоса:

- ♦ Дар материк зонаҳои табиии зерин вучуд доранд: биёбонҳои арктикӣ, тундра ва бешатундра, ҷангалҳои сӯзанбарг, омехта ва паҳнбарг, бешадашт ва дашт, биёбон ва нимбиёбон, бешаҳои хушки дуруштбарг, бешаҳои субтропикӣ намноки омехта, намноки тропикӣ ва ҷангалҳои тағйирёбандаи намноки субэкваториалӣ.
- ♦ Дар минтақаи муътадил, дар соҳилҳои уқёнуси Ором ҷангалҳои сӯзанбарги боронӣ мерӯянд.
- ♦ Ноҳияҳои дохилии материк бо прерийҳо (даштҳои алафашон баланд) ишғол шудаанд.
- ♦ Хусусияти биёбонҳои субтропикӣ гуногунии гули ханҷарӣ (кактус) муайян кардааст.

Савол ва супориш:

1. Зонаҳои табиии асосии Амрикои Шимолро номбар кунед.
2. Дар қучо ва барои чӣ дар материк зонавияти арзӣ вайрон мешавад?
3. Прерияи чист ва кадом хусусиятҳоро доро аст?
4. Аз харита ва дигар сарчашмаҳои дастрас истифода бурда, зонаҳои табиии материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.
5. Доир ба ҳифзи табиати Амрикои Шимолӣ иншои хурд (эссе) нависед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред):

Дар минтақаи географии арктикӣ зонаи табиии биёбонҳои _____ ҷойгир шудааст.

2. Ҷавобҳои дурусти «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар ҷадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	Дар Амрикои Шимолӣ ғайр аз минтақаи экваторӣ дигар ҳамаи минтақаҳои иқлим ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Амрикои Марказӣ – ватани чуворимақка, каду, батат (картошкаи ширин), қаламфур, офтобпараст ва лӯбиё мебошад.
ҳа	не	Хирси сафед дар зонаи табиии биёбони Амрикои Шимолӣ зиндагӣ мекунад.
ҳа	не	Шимолӣ минтақаи субарктикӣ зонаи тундра ишғол кардааст.
ҳа	не	Дар ҷануби минтақаи субарктикӣ зонаи бешатундра паҳн шуд.
ҳа	не	Зонаи ҷангалҳои сӯзанбарг ба таври васеъ аз соҳилҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ то ҷануби материк паҳн шуд.
ҳа	не	Прерия — ҳамвории бечангал дар зонаи бешадашти материкӣ Амрикои Шимолӣ мебошад, ки аз рустаниҳои алафӣ бой аст.
ҳа	не	Табиати материкӣ Амрикои Шимолӣ ба муҳофизат ниёз надорад.

§ 32. ХУСУСИЯТҲОИ АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲОИ МАТЕРИК

Ба хотир меорем:

- ♦ *Кадом хусусиятҳои омӯзиши аҳолиро медонед?*
- ♦ *Шаҳрҳои Париж, Лондон, Берлин ва Москов дар кадом давлатҳо ҷойгиранд?*
- ♦ *Шумо кадом давлатҳои бузургро медонед?*

Ташаккулёбии аҳолии материк. Дар материки Амрикои Шимолӣ аҳоли аз кучо пайдо шудааст? Одамон ба ин ҷо кай омадаанд? Ба андешаи олимон дар замонҳои пеш байни материки Авруосиё ва Амрикои Шимолӣ, дар ҷойи ҳозираи гулугоҳи Беринг хушкӣ мавҷуд будааст. Бо ин қисми танги хушкӣ қабилаҳои қадимаи одамон аз қисмҳои шимолу шарқии материки Авруосиё ба Амрикои Шимолӣ гузаштаанд. Ин тахминан 30 ҳазор сол пеш рӯй додааст. Муҳоҷирони аз материки Авруосиё ба материки Амрикои Шимолӣ омада ба наҷоди муғул дохил мешуданд. Ибтидои ин монандии халқҳои таҳҷойии материки Амрикои Шимолӣ бо халқҳои Осиё мебошад. Маҳз онҳо аҷдоди халқҳои таҳҷойии Амрикои Шимолӣ – алеутҳо, эскимосҳо ва ҳиндуҳо ба ҳисоб мераванд.

Дар материк ҳиндуҳо нисбат ба дигар халқҳо пештар пайдо шудаанд. Онҳо ба таври васеъ дар ҳамаи зонаҳои табиӣ паҳн шуданд. Ҳиндуҳо асосан дар ҷангалҳо зиндагӣ карда, ба шикор машғул мешуданд. Шикори асосии онҳо бизонҳо (гови ёбой) буданд. Ҳатто ҷойи истиқомати онҳо бо пӯсти бизон оро дода шуда буд. Баъзе қабилаҳо ба ҷануб ҳаракат карда, то Амрикои Ҷанубӣ расиданд.

Ҳиндуҳои Амрико худро ҳинду наменоманд. Номи «ҳинду» ба ин халқҳо баъди кашфи Христофор Колумб гузошта шуд. Зеро Колумб пас аз кашфи Амрико фикр мекард, ки укёнусро шино карда, ба Ҳиндустон расидааст ва ин халқҳоро ҳинду номид. Вақте маълум шуд, ки Ҳиндустон дар дигар нимкураи Замин ҷойгир шудааст, ин ном аллакай ба аврупоиён одат шуд ва дигар тағйир наёфт. Пас ҳиндуҳо худро кӣ меномиданд? Онҳо қабилаҳои худро ҳар хел ном мебуданд, чунки онҳо забони гуногун, урфу одат ва тарзи зиндагии гуногун доштанд. Зиёда аз сад қабиларо фарқ мекунанд, ки дар байни онҳо калонтаринашон – наваҳо, сиу, апачи, дакота, гуронҳо, семинолҳо, делаварҳо ва ғайра мебошанд.

Ҳиндуҳое, ки дар қисмҳои ҷанубии материк мезистанд

(атстекҳо, майя), тавонистанд давлатҳо ва тамаддунҳои бузургро офаранд.

Чанде пас аз ҳиндуҳо ба материки Амрикои Шимолӣ эскимосҳо омаданд. То ин вақт ҳиндуҳо қариб дар тамоми материк паҳн шуда буданд. Бинобар ин эскимосҳо маҷбур шуданд, ки дар ҷойҳои шароити номусоид, яъне шимолӣ материк ҷойгир шаванд. Онҳо асосан ба моҳидорӣ ва шикор машғул буданд. Шугли дӯстдоштаи онҳо шикори тюленҳо, моржҳо ва китҳо буд. Ин халқҳоро ҳиндуҳо эскимос номидаанд, ки маънояш «гӯшти хомхӯр» мебошад. Эскимосҳо худро «инуитҳо» меноманд. Маънои инуит – «одамони ҳозира» аст.

Сағҳо – ёварони асосии эскимосҳо

Дар муддати ҳазорсолаҳо ҳиндуҳо соҳиби комилҳукуки материк буданд. Аммо, соли 1492, баъди аз тарафи аврупоиён кашф шудани материк, ҳама чиз тағйир ёфт. Аввалин шуда ба ин сарзамин испаниҳо омаданд. Онҳо соҳилҳои халиҷи Мексикаро истило намуда, давлатҳои бузурги ҳиндуҳоро барҳам доданд, аммо ба қисмҳои дохили материк рафта натавонистанд.

Дертар ба Амрикои Шимолӣ муҳоҷирон аз дигар кишварҳои Аврупо, хусусан аз Англия омаданд. Онҳо асосан дар соҳилҳои Атлантик ҷойгир шуданд ва шахрҳо бунёд карданд, ки ҳаёт дар онҳо аз шахрҳои аврупо қариб фарқ намекард. Сол аз сол шумораи муҳоҷирони аврупоӣ афзуд. Онҳоро заминҳои бой ва ҳосилхези материк ба худ ҷалб мекард. Ҳамин тариқ, қорвони муҳоҷирон аз соҳилҳои уқёнуси Атлантик ба ғарби материк ҳаракат карданд. Чунин рафтори аврупоиён ба ҳиндуҳои маҳаллӣ маъқул набуд, зеро дар ин заминҳо онҳо зиндагӣ мекарданд ва намехостанд, ки бегонагон заминҳои онҳоро соҳиб шаванд. Ҳамин тариқ, байни

хиндуҳои маҳаллӣ ва муҳочирони аврупоӣ чангҳо сар заданд, ки дар таърих бо номи чанги ҳиндуҳо машҳур аст.

Дар натиҷаи ин чангҳо баъзе қabilaҳо тамоман нест шуданд ва боқимонда маҷбуран ба ҷойҳои махсус – резерватсияҳо бурда шуданд, ки дар минтақаҳои нимбиёбон ҷойгир буда, барои зиндагӣ шароити хуб надошт. То солҳои наздик ҳиндуҳо ҳуқуқ надоштанд, ки ин ҷойҳоро тарк кунанд. Ҳоло дар аксари давлатҳои қитъаи Амрико ҳиндуҳо зери ғамхории давлат қарор доранд, зеро шумораи онҳо кам шудааст.

2. Аҳолии ҳозираи материк. Ҳоло дар материки Амрикои Шимолӣ қариб 450 млн нафар одам зиндагӣ мекунад. Давлати аз ҳама сараҳолии материк Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (ИМА) мебошад, ки 300 млн нафар аҳоли дорад.

Қисми зиёди аҳолии материкро аҳолии аслашон аврупоӣ ташкил медиҳанд. Дар қисмҳои ҷанубии материк аҳолии авлоди испаниҳо зиндагӣ мекунанд. Аз ин сабаб, дар ин қисми материк номҳои географӣ бо забони испанӣ хеле зиёданд: Рио-Гранде, Рио-Колорадо, Сера-Мадре ва ғайра.

Забони испанӣ дар Амрикои Ҷанубӣ низ бартарӣ дорад. Ҳамин тариқ, байни аҳолии ду материк хусусиятҳои монандӣ вучуд дорад. Аз ин ҷо ду мафҳум пайдо шудааст – Амрикои Марказӣ ва Амрикои Лотинӣ. Ба *Амрикои Марказӣ* қисми ҷанубии материки Амрикои Шимолӣро дохил мекунанд. *Амрикои Лотинӣ* тамоми давлатҳои материки Амрикои Ҷанубӣ ва Марказиро дар бар мегирад, ки аҳолии он бо забонҳои испанӣ ё португалӣ гап мезананд.

Қисмҳои шимолии материкро муҳочирони англис ва фаронсавӣ ишғол кардаанд. Бинобар ин дар ИМА забони асосӣ, забони англисӣ мебошад. Барои қисми муайяни аҳолии Канада забони фаронсавӣ ва қисми дигараш – забони англисӣ забони модарӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин сабаб онҳоро *англоканадагиҳо* ва *франкоканадагиҳо* меноманд.

Ба ин материк аз дигар давлатҳои Аврупо: Ирландия, Полша, Италия, Олмон ва ғайра низ муҳочирон омадаанд. Аз ин номи бисёр шаҳрҳои Амрико шаҳодат медиҳад, ки ҳангоми сохтани онҳо одамони шаҳрсоз номи шаҳрҳои ватани аслии худро гузоштаанд. Масалан, дар харитаи Амрикои Шимолӣ номҳои Париж, Рим, Берлин, Варшава, Одесса, Афинаро пайдо кардан мумкин аст.

Дар материки Амрикои Шимолӣ *афроафрикоӣҳо* – аҳолии сиёҳпӯст зиёданд. Ин халқҳо ачдоди гуломоне мебошанд, ки дар вақташ аврупоӣҳо барои кор дар заминҳо аз Африқо ба ин ҷо оварда буданд. Ҳоло шумораи онҳо дар материк ба 40 млн нафар мерасад. Қисми зиёди онҳо дар ИМА ва давлатҳои хавзаи Кариб зиндагӣ мекунанд. Дар Амрикои Марказӣ бисёр халқҳои омехта – мулатҳо ва митисҳо зиндагӣ мекунанд.

Аҳоли дар материк нобаробар ҷойгир шудааст. Ҷойи аз ҳама сараҳолии материк Амрикои Марказӣ, хусусан ҷазираҳои баҳри Кариб ва соҳилҳои шимолу шарқии уқёнуси Атлантик ба ҳисоб мераванд. Маҳз дар ҳамин ҷойҳо аввалин аврупоиён муқимӣ шуда буданд.

Дар Амрикои Шимолӣ шаҳрҳои калон зиёданд. Баъзеи онҳо ба қатори шаҳрҳои калонтарини ҷаҳон дохил мешаванд. Ба қатори шаҳрҳои панҷгонаи калонтарини ҷаҳон шаҳрҳои Нью-Йорк (дар ИМА) ва Мехико (пойтахти давлати Мексика) дохил мешаванд.

3. Давлатҳо дар материк. Агар ба харитаи сиёсии материк назар кунед, чунин менамояд, ки дар он се давлати калон ҷойгир шудаанд. Дар асл давлатҳои материк хеле зиёданд ва шумораи онҳо ба 23 адад мерасад. Бисёри давлатҳо дар қисми ҷанубии материк ҷойгир шудаанд ва масоҳати хурд доранд. Дар ҳақиқат 90%-и масоҳати материкро се давлат – Канада, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Мексика ишғол кардаанд.

Ҷанубтар аз Мексика ҳафт давлати Амрикои Марказӣ дар гарданаи танги Панама ҷойгир шудаанд. Аз Амрикои Марказӣ ба шарқ, дар баҳри Кариб гурӯҳи калони давлатҳо мавҷуданд, ки онҳоро давлатҳои Кариб меноманд. Номи қадимаи ин давлатҳо Вест-Индия аст.

Давлатҳои материк бо забон, маданият ва дараҷаи тараққиёт аз ҳам фарқ мекунанд. Аммо ҳамаи онҳо дар замонҳои пеш мустамликаҳои давлатҳои Аврупо буданд. Ҳоло қисми зиёди онҳо давлатҳои мустақиланд, гарчанд ҳоло ҳам дар баъзе ҷазираҳои давлатҳои Аврупо ҳокимияти худро нигоҳ доштаанд. Масалан, ҷазираи калонтарини ҷаҳон Гренландия расман ба ҳайати давлати Дания дохил мешавад. Аз ҷиҳати иқтисодӣ Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Канада ва Мексика хуб тараққӣ кардаанд.

Хулоса:

- ♦ Аҳолии материки Амрикои Шимолиро асосан авлоди халқҳои Аврупо ва афроафрикоиҳо таъкил медиҳанд.
- ♦ Халқҳои таҳҷойии материк – ҳиндуҳо, алеутҳо ва эскимосҳо қисми ками аҳолиро таъкил медиҳанд.
- ♦ Ҷойи аз ҳама сараҳолии материк – Амрикои Марказӣ ва соҳилҳои шимолу шарқии материк мебошад.
- ♦ Қисми зиёди аҳолии материк дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд.
- ♦ Дар байни давлатҳои материк ИМА давлати сараҳолитарин ва тараққиқардатарин ба ҳисоб меравад.

Савол ва супориш:

1. Шумораи аҳолии Амрикои Шимолӣ чӣ қадар аст?
2. Давлатеро, ки дар материк аз ҳама зиёди аҳоли дорад, номбар кунед.
3. Оид ба ташиқкулёбии аҳолии материк нақл кунед.
4. Чаро аҳолии материки Амрикои Шимолиро ҳинду меноманд?
5. Афроафрикоиҳо, англоканадагиҳо ва франкоканадагиҳо кистанд?
6. Харитани тарҳии додашударо дар дафтарадон тасвир кунед ва дар он сарҳад ва номи давлатҳои калони Амрикои Шимолиро гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузаред):

Тахминан ___ ҳазор сол пеш байни материки Аврусиё ва Амрикои Шимолӣ, дар ҷойи ҳозираи гулугоҳи _____ хушкӣ мавҷуд будааст, ки бо он қабилҳои қадимаи одамон аз материки Аврусиё ба Амрикои Шимолӣ гузаштаанд.

2. Ҷавобҳои дурусти «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар ҷадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	Номи «ҳинду» ба халқҳои таҳҷойии материк баъди кашфи Христофор Колумб гузошта шуд.
ҳа	не	Ҳоло дар материк шумораи аҳолии таҳҷойӣ аз аҳолии муҳочир зиёдтар аст.
ҳа	не	Маънои калимаи эскимос «гӯшти хомхӯр» мебошад.
ҳа	не	Дар муддати ҳазорсолаҳо ҳиндуҳо хӯчаини комилхуқуқи материк буданд ва тамаддунҳои бузург офариданд.
ҳа	не	Ҳоло дар материки Амрикои Шимолӣ қариб 750 млн нафар одам зиндагӣ мекунанд.

ха	не	Амрикои Лотинӣ тамоми давлатҳои материки Амрикои Чанубӣ ва Марказиро дар бар мегирад
ха	не	90%-и масоҳати материкро се давлат – Канада, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Мексика ишғол кардаанд.

§ 33. ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМРИКО

Ба хотир меорем:

- ♦ *Оид ба ИМА чӣ медонед?*
- ♦ *Ин давлат ба Тоҷикистон наздик аст? Фикрҳоятонро асоснок кунед.*
- ♦ *Ҳудуди ИМА аз кадом қаламравҳо иборат аст?*
- ♦ *Кадам уқёнусҳо ИМА-ро иҳота кардаанд?*

Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ба қатори давлатҳои калони дунё дохил мешавад. ИМА аз рӯи дарачаи тараққиёти иқтисодӣ дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад. Ҳудуди асосии ИМА дар қисми марказии материки Амрикои Шимолӣ ҷойгир шудааст. Иёлат (штат)-и Аляска дур аз давлат, дар қисми шимолу ғарбии Амрикои Шимолӣ ва иёлоти Ҳавай (Гавай) дар уқёнуси Ором ҷойгир аст. Аз рӯи масоҳат ИМА баъд аз Русия, Канада ва Чин дар ҷаҳон ҷойи чорумро соҳиб аст.

Давлати ИМА нисбатан ҷавон аст. Он дар охири асри XVIII (4-уми июни соли 1776) вақте ки мустамликаҳои Амрикои Шимолӣ Британияи Кабир (Англия) мустақилият эълон карданд, ташкил ёфтааст. ИМА давлати федеративӣ буда, ҳокимиятро президент роҳбарӣ мекунад. Пойтахташ шаҳри Вашингтон аст.

Дар шарқи кишвар асосан пастихо ҷойгир шудаанд, ки қад-қадӣ соҳилҳои уқёнуси Атлантик ва халиҷи Мексика тӯл кашидаанд. Инчунин дар ин қисм кӯҳҳои Аппалачи мавҷуданд. Дар ин соҳилҳо бисёр халиҷҳо вучуд доранд, ки барои истифода ниҳоят мувофиқ мебошанд. Аввалин муҳоҷирони аврупоӣ ба ин ҷо омада буданд ва шаҳрҳои калон бунёд карданд.

Ҳамворихои паст ва кӯҳҳои на он қадар баланд барои рушди хоҷагӣ шароити хуб фароҳам овардаанд. Иқлими гарму намнок ва хокҳои ҳосилхез барои парвариши рустаниҳои минтақаи муътадил ва субтропикӣ мусоид аст. Аз қисми марказии давлат дарёи Миссисипи бо шохобҳояш ҷорӣ мешавад. Тобистони гарми тӯлонӣ ва боришоти кофӣ (то 1500 мм) барои рушди кишоварзӣ шароити хубро муҳайё кардааст. Намиро анбӯҳҳои ҳавои тропикӣ

аз халичи Мексика меоранд. Дар наздикии Кордилйерҳо миқдори боришот кам мешавад (300-500 мм). Ин минтақаи даштҳои хушк мебошад. Дар ин ҷо чарогоҳҳои васеъ доман паҳн кардаанд. Қариб тамоми қисми ғарбии ИМА-ро кӯҳҳои Кордилйер ишғол кардаанд. Дар байни қаторкӯҳҳои ин системаи кӯҳӣ паҳнкӯҳҳои дохилӣ ҷойгир шудаанд. Дар қисми ғарбии кишвар бо истифодаи обҳои сунӣ аз заминҳо ҳосил мерӯянд.

Буриши ҳудуди ИМА аз рӯи 40° а. ш.

Дар қисми ҷануби соҳилҳои укёнуси Ороми ИМА иқлими баҳримиёназаминӣ ҳукмрон аст, ки тобистони гарм ва зимистони намнок дорад.

Табиати Аляска хеле хунук ва гуногун аст. Қисми муайяни ҳудуди он аз хатти Доираи қутби шимол боло, ба самти шимол ҷойгир шудааст. Релефи мураккаб ва иқлими хунук барои дуруст азхуд кардани ин сарзамин душворӣ пеш меорад.

Аҳоли ва фаъолияти хоҷагидорӣ ӯ табиати мамлакатро саҳт тағйир додаанд ва ҳолати онро бад кардаанд. Хусусан дар шаҳрҳо ин чиз зиёд ба чашм мерасад. Аз тарафи ҳукумати ИМА барои тоза нигоҳ доштани ҳаво ва об чораҳои муайян андешида мешавад. Вале то ҳол пеши роҳи ифлосшавии табиатро пурра гирифта натавонистанд. Дар мавзӯҳои зебои кишвар боғҳо (паркҳо) ташкил карда шудаанд.

Иёлоти Муттаҳидаи Амрико бисёр вақт давлати муҳочирон меноманд. Дар оғози муҳочиршавии аврупоӣ ба ин кишвар англисҳо ва ирландиҳо бештар омада буданд. Дар нимаи дуҷуми асри XX муҳочирати халқҳои Амрикои Марказӣ, Ҷанубӣ, хусусан аз Мексикаи ҳамсоя ва Осиёи Шарқӣ ба ин давлат авҷ гирифт.

Шумораи аҳолии таҳҷойии ИМА – ҳиндуҳо ниҳоят кам шудааст. Ҳоло шумораи онҳо ба 1,5 млн нафар рост меояд, ки ҳамагӣ 0,6%-и аҳолии кишварро ташкил медиҳад. Аз нисф зиёдтари ҳиндуҳо дар резерватсияҳо ва боқимонда дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд. Ба аҳолии таҳҷойӣ, инчунин алеутҳо ва гавайихоро дохил мекунанд, ки дар қазираҳои укёнуси Ором

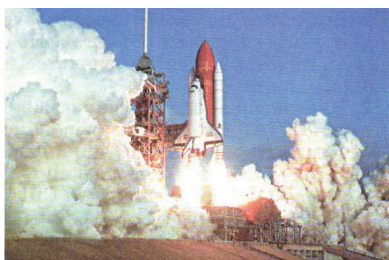
зиндагӣ мекунад. Афроафрикоиҳо низ қисми муайяни аҳолиро ташкил карда, асосан дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад.

Аҳоли дар каламрави ИМА нобаробар тақсим шудааст. Дар қисми шимолу шарқ ва шарқи кишвар аҳоли зиёд аст, ки сабабҳои таърихӣ дорад. Дар ҳамин ҷо шаҳри калонтарини мамлакат Нью-Йорк ҷойгир шудааст.

Ба мисли давлатҳои Аврупо, дар ИМА шаҳрҳо хеле зиёданд ва қисми зиёди аҳоли дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад. Қад-қади соҳилҳои шарқии кишвар шаҳрҳои зиёд сохта шудаанд. Шаҳрҳои калонтарини соҳилҳои уқёнуси Ором – Сан-Франсиско ва Лос-Анжелес мебошанд.

Тараққиёти иқтисодии ИМА аз бисёр ҷиҳат ба захираи бойи сарватҳои табиӣ таъян мекунад. Қазри замини кишвар аз сарватҳои фойданок бой буда, талаботи давлатро бо ашёи хоми саноатӣ таъмин мекунад. ИМА хусусан аз сарватҳои сӯзишворӣ (ангишт, нафт, газ) ниҳоят бой мебошад. Инчунин захираҳои калони маъдани металл ва дигар сарватҳои табиӣ ёфт шудаанд.

Аз рӯи истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ИМА дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад. Ягон давлати ҷаҳон ба монанди ИМА барқи зиёд истеҳсол намекунад. ИМА-ро давлати автомобилҳои меноманд. Қаламрави онро роҳҳои автомобилгарди дараҷаи аъло ба ҳар тараф бурида мегузаранд. Соҳаҳои саноати металлургӣ, химия, истеҳсоли либосу пойафзол ва ҳӯрокворӣ низ хуб тараққӣ кардаанд. Дар ИМА соҳаи кайҳоншиносӣ хуб инкишоф ёфтааст.

Парвози мушак ба кайҳон

Барои омӯзиши кайҳон мушакҳои пурқувват сохта, ба кайҳон сардода мешаванд. Кайҳоннавардони ин давлат аввалин шуда ба болои Моҳ баромаданд.

Кишоварзӣ бо истеҳсоли маҳсулоти гуногуни соҳа хеле пеш рафтааст. Дар ин давлат як қорمانди соҳаи кишоварзӣ қариб

80 истеъмолкунандаро бо маҳсулоти ҳӯрокворӣ таъмин мекунад.

Молу маҳсулоти асосии кишоварзӣ мамлакатро фермерҳои истеҳсол мекунад. Онҳо гандум, ҷуворимақка, соя (як навъ лӯбиёи рағандиҳанда), пахта, лаблабуи қанд, лӯбиё, боқило, намудҳои гуногуни меваҳои сабзавот истеҳсол мекунад. Аз ҳайвонҳои хонагӣ бештар гов, хук ва мурғ парвариш карда мешавад.

Хулоса:

- ♦ *Аз рӯйи масоҳат ИМА баъд аз Русия, Канада ва Чин дар ҷаҳон ҷойи чорумро ишғол мекунад.*
- ♦ *ИМА давлати федеративӣ буда, ҳокимиятро президент роҳбарӣ мекунад. Пойтахташ шаҳри Вашингтон аст.*
- ♦ *Релйеф ва иқлими Иёлоти Муттаҳидаи Амрико барои фаъолияти хоҷагидорӣ мусоид аст.*
- ♦ *Ҳоло шумораи ҳиндуҳо ниҳоят кам шудааст ва 0,6%-и аҳолии кишварро ташкил медиҳад.*
- ♦ *ИМА аз рӯйи шумораи аҳоли дар ҷаҳон ҷойи сеюмро (баъди Чин ва Ҳиндустон) ишғол мекунад.*

Савол ва супориш:

1. *Хусусияти мавқеи географии ИМА-ро шарҳ диҳед.*
2. *Оид ба масоҳат, шумораи аҳоли ва пойтахти ИМА маълумот диҳед.*
3. *Шароити табиии ИМА чӣ гуна аст?*
4. *Аҳолии ИМА аз калом халқҳо иборат аст?*
5. *Дар бораи хоҷагии ИМА нақл кунед.*
6. *Дар харитаи тарҳӣ мафҳумҳои асосии мавзӯро гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз шаҳрҳои номбаршуда пойтахти ИМА ба ҳисоб меравад?

А. Вашингтон   Б. Нью-Йорк   В. Сан-Франсиско   Г. Лос-Анҷелес

2. Ҷумларо нурра кунед (адади мувофиқро гузаред):

Дар ИМА як корманди соҳаи кишоварзӣ қариб ___ истеъмол-кунандаро бо маҳсулоти хӯрокворӣ таъмин мекунад.

3. Дар хончаҳои холии тарафи чапи чадвали зер рақам гузаред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар чадвали зер муайян кунед:

	Америкоро кӯхҳои Кордилйер
	Қариб тамоми қисми
	ғарбии Иёлоти Муттаҳидаи
	ишғол кардаанд

§ 34. КАНАДА

Ба хотир меорем:

- ♦ *Давлати Канада кадом қисми материкро ишғол кардааст?*
- ♦ *Шароити табиии материки Амрикои Шимолӣ дар қисмҳои шимолӣ чӣ гуна буд?*
- ♦ *Дар Канада кадом халқҳо зиндагӣ мекунанд?*

1. Мавқеи географӣ. Канада яке аз давлатҳои калон ва тараққиқардаи дунё мебошад. Масоҳати он қариб 10 млн км² буда, аҳолиаш зиёда аз 20 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Оттава аст. Ғайр аз қисми материкӣ ба ҳайати он галаҷазираҳои арктикии Канада дохил мешаванд. Давлати Канада аз ҷиҳати масоҳат дуумин давлати калонтарини ҷаҳон (баъд аз Русия) буда, аз материки Австралия калонтар аст.

2. Табиат. Шароити табиӣи Канада бо гуногунии худ фарқ мекунад. Аз рӯйи хусусиятҳои рельеф Канадаро ба ду қисм ҷудо мекунад: шарқи ҳамвор ва ғарби кӯҳсор. Дар қисми шарқӣ ҳамвориҳои баландишон аз 300 то 1500 м бартарӣ доранд. Баландиҳои нисбатан зиёд дар нимҷазираи Лабрадор мушоҳида мешавад.

Қисми ғарбии кишварро кӯҳҳои Кордильер ишғол кардаанд. Онҳо то 6 км баландӣ доранд. Дар баландии кӯҳҳо пирияхҳо ҷойгир шудаанд, ки дарёҳоро таъмин мекунад. Нишебии кӯҳҳо бо ҷангалҳои тираи сӯзанбарг пӯшида шудаанд.

Кордильерҳои Канада

Канада аз шимол ба ҷануб ба масофаи 5000 км тӯл кашидааст; аз ғарб ба шарқ боз ҳам васеътар аст. Ин гуна васеии масоҳати кишвар ба гуногунии иқлими он таъсир расонидааст. Дар Канада иқлими континенталӣ бартарӣ дорад, аммо дар канорҳои ғарбӣ ва шарқӣ иқлими баҳрӣ мушоҳида мешавад.

Анбӯҳи ҳавои хуноки арктикӣ дар сари роҳи худ ягон монетаро ҳис накарда, ба қисмҳои ҷанубии кишвар ҳаракат мекунад. Зимистони Канада на фақат хунук, инчунин сербарф ҳам мебошад. Дар ин ҷо бисёр вақт бозиҳои зимистонаи олимпӣ баргузор мешаванд.

Канада аз обҳои дохилӣ бой аст. Дар ин ҷо дарёҳои пуроб ва кӯлҳо ниҳоят зиёданд. Дарёҳои калонтарини кишвар: Маккензи, Колумбия, Лаврентияи Муқаддас ва Ниагара мебошанд.

1/3 масоҳати Канадаро зонаи ҷангалҳо ишғол кардааст. Бешаҳои тайга, ки ҷӯби аълосифат доранд, ба ҳазорҳо километр тӯл кашидаанд. Аз рӯйи сохт онҳо ба ҷангалҳои тайгаи материки Авруосиё монанданд. Ҷангалҳои сӯзанбарги Канада аз ҳайвонҳои мӯйинадор боянд.

Дар ҷануби Канада даштҳо ҷойгир шудаанд, ки замини онҳо аз сиёҳнок ва хокҳои дорчинӣ (қаҳваранг) иборатанд. Дар даштҳо рустаниҳои гуногун месабзанд.

Ба табиат ва саломатии одамон боридани боронҳои кислотагӣ таъсири манфӣ мерасонад. Ин боронҳо дар натиҷаи пайваст

шудани газҳои саноатӣ ва чангҳо бо намии таркиби атмосфера ба амал меоянд. Ин боронҳо ба камшавии чангалҳо ва ифлос шудани обҳои нӯшокӣ оварда расондааст.

Оҳиста-оҳиста шумораи намудҳои ҳайвоноти кишвар низ кам шуда истодааст. Мурғи марҷони ёбӣ, баъзе намуди кабудтар ва шақшақамор (гремучая змея) тамоман нест шудаанд. Шумораи парандаҳои баҳрӣ дар соҳилҳои уқёнуси Атлантик кам шудаанд.

Ба хотири ҳифз намудани маҷмӯаҳои зебоманзари табиӣ дар минтақаҳои кӯҳсор ва ҳамвориҳо боғҳои миллии ташкил карда шудаанд. Дар боғи миллии Вуд-Буфало ҳатто қитъаҳои чангал ва даштҳо ҳифз карда мешаванд. Дар ин ҷо бизонҳои камшудаи стода ва баъзе ҳайвонҳои дигарро ҳифз мекунанд. Инчунин ҷойи лонагузори парандаҳои камёб муҳофизат карда мешавад.

3. Хусусиятҳои аҳолии. Қисми асосии аҳолиро англоканадагӣ ва франкоканадагӣ ташкил медиҳанд. Дар Канада ду забони давлатӣ: англисӣ ва фаронсавӣ вучуд дорад. Аҳолии таҳҷойӣ – эскимосҳо ва ҳиндуҳо ғоизи қами аҳолиро ташкил медиҳанд.

Дар умум аҳолии Канада кам аст. Аҳолии асосан дар қисмҳои ҷанубии он, қад-қадӣ сарҳади Канада ва ИМА ҷамъ омадааст. Дар ин ҷо асосан муҳоҷирони аврупоӣ ҷой гирифтаанд. Зонаҳои ҷанғалии кишвар аҳолии кам доранд. Қисмҳои шимолии он умуман беаҳолии мебошанд. Аксари аҳолии Канада дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд. Шаҳрҳои қалонтарини кишвар: Торонто, Монреал ва пойтахти он Оттава мебошанд.

4. Сарватҳои табиӣ ва хоҷагӣ. Зери замини Канада аз сарватҳои табиӣ бой аст. Захираҳои қалони маъдани оҳан, никел, мис, кобалт, платина, уран, тилло ва нуқра ёфт шудаанд. Инчунин қонҳои қалони нафту газ кашф карда шудааст. Дар қисми ҷанубу шарқии Канада, дар кӯҳи Аппалач ангишт ёфт шудааст. Кордильерҳои Канада аз металҳои ранга, хусусан тилло ва нуқра бой аст. Канада аз рӯи захираи ҷӯб (ҷангалҳо) танҳо аз Русия ва Бразилия қафо мемонад, аммо аз рӯи захираи ҷӯб ба ҳар сари аҳолии дар ҷаҳон ҷойи аввалро мегирад.

Канада ба қатори давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикарда ва бойи ҷаҳон дохил мешавад. Хоҷагии Канада бо хоҷагии ҳамсолаш – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико саҳт алоқаманд аст. Дар ин давлат саноати истихроҷ ва коркард рушд кардааст. Канада аз рӯи истеҳсоли гази табиӣ, ангишт, мис, никел, уран, нуқра,

Шаҳри Торонто

тилло ва намаки калий (барои истехсоли нуриҳои маъданӣ) дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои аввалро ишғол мекунад.

Дар ин мамлакат заминҳои кушод ва даштҳои хокашон сиёҳи ҳосилхез бо иқлими мусоид ба таври васеъ паҳн шудаанд, ки барои рушди кишоварзӣ шароити хуб фароҳам овардаанд. Дар Канада гандуми зиёд мерӯёнд, бинобар ин бисёр кишварҳои дунё гандумро аз Канада меҳаранд. Дар ҷароғоҳҳои даштӣ асосан гов ва гӯсфанд парвариш мекунад.

Дар соҳили уқёнусҳои Атлантик ва Ором, ки аз моҳӣ боянд, корхонаҳои коркарди моҳӣ сохта шудаанд. Солҳои охир дар кишвар соҳаи сайёҳӣ (туризм) ривож ёфтааст. Барои тамоиши шарнараи машҳури Ниагара ҳар сол ба ин ҷо зиёда аз 10 млн сайёҳ меояд.

Хулоса:

- Канада яке аз давлатҳои калон ва тараққикардаи дунё буда, масоҳати он қариб 10 млн км², аҳолиаш зиёда аз 20 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Оттава аст.
- Аз рӯйи хусусиятҳои рельеф Канадаро ба ду қисм ҷудо мекунад: шарқи ҳамвор ва ғарби қўҳсор.
- Шароити табиӣ дар шимол кишвар хунуки қаҳратун ва барои хоҷагидорӣ номувофиқ буда, қисмҳои ҷанубии он шароити хуб доранд.
- Дар натиҷаи фаъолияти хоҷагидорӣ инсон табиати Канада то андозае ифлос шуда, наботот ва ҳайвонот ба муҳофизат ниёз доранд.
- Қисми асосии аҳолиро англоканадагӣ ва франкоканадагӣ ташкил медиҳанд, бинобар ин дар Канада ду забони давлатӣ аст: англисӣ ва фаронсавӣ.
- Қисми зиёди аҳоли дар ҷануби давлат, қад-қади сарҳади Канада ва ИМА ҷамъ омадааст.
- Канада ба қатори давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикарда ва бойи ҷаҳон дохил мешавад. Соҳаҳои саноат ва кишоварзӣ хуб тараққӣ кардаанд.

Савол ва супориш:

1. Кадом хусусиятҳои мавқеи географии Канадаро медонед?
2. Обҳои кадом уқёнусҳо соҳилҳои Канадаро мешӯянд ва он бо кадом давлат сарҳади хушкӣ дорад?
3. Дарёҳои калони Канадаро номбар кунед.
4. Канада аз кадом захираҳои табиӣ бой аст?
5. Кадом соҳаҳои саноат ва кишоварзии Канада хуб тараққӣ кардаанд?
6. Объектҳои географии дар мавзӯи омӯхташударо ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Хоҷагии Канада бо хоҷагии кадоме аз давлатҳои номбаршуда алоқамандии зич дорад?

А. Англия   Б. Фаронса   В. ИМА   Г. Мексика

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред):

Солҳои охир дар Канада соҳаи _____ ривоч ёфтааст, ки бо ин мақсад ҳар сол миллионҳо одамон ба ин кишвар меоянд.

3. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвали зер рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	дар қисмҳои ҷанубии он,
	ва ИМА ҷамъ омадааст
	қад-қадӣ сарҳади Канада
	Қисми зиёди аҳолии Канада

§ 35. МЕКСИКА

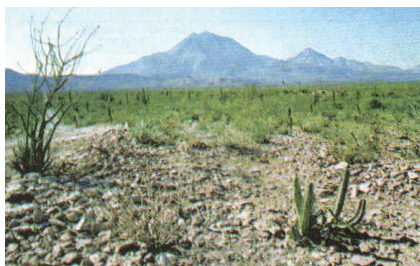
Ба хотир меорем:

- ♦ *Мексика дар кадом қисми материки Амрикои Шимолӣ ҷойгир шудааст?*
- ♦ *Халқҳои таҳҷойии материк чӣ ном доранд ва дар кадом қисмҳои материк паҳн шудаанд?*
- ♦ *Мексика аз кадом ҷиҳат дар ҷаҳон машҳур аст?*

Давлати Мексика аз рӯи масоҳат дар Амрикои Лотинӣ баъд аз Бразилия ва Аргентина ҷойи сеюмро ишғол мекунад. Масоҳати он қариб ба 2 млн км² баробар аст. Аҳолиаш зиёда аз 70 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Мехико мебошад.

Мексика давлати калонтарини испанизабони дунё ба ҳисоб меравад. Ин ҷо таъсири гузаштаи ҳаёти Ҳиндуҳо баръало эҳсос мешавад. Хусусан дар номҳои географии давлати Мексика ин чизро хис кардан мумкин аст. Дар ҳаёти аҳолии метисҳо бартарӣ дошта, Ҳиндуҳо низ хеле зиёданд, аммо онҳо бо забони испанӣ гап мезананд. Қариб аз се ду ҳиссаи аҳолии кишвар дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад. Шаҳри калонтарини ин мамлакат пойтахти он – Мехико (18 млн одам) мебошад, ки аз рӯи шумораи аҳолии баъди Нью-Йорк ва Токио ҷойи сеюмро ишғол мекунад. Шаҳрҳои Гвадалахара ва Монтеррей низ хеле сараҳолии мебошанд.

Шаҳри Мехико дар баландии 2240 м аз сатҳи баҳр ҷойгир шуда, бо кӯҳҳо ихота шудааст. Шаҳр дар ҷойи пойтахти давлати атстекҳо (халқҳои таҳҷойии ин сарзамин, ки тамаддуни пешрафта

Нимбиёбон дар шимоли Мексика

доштанд) бунёд шудааст. То омадани ишғолгарони испанӣ пойтахти атстекҳо яке аз шаҳрҳои калони дунё буд (ҳамон вақт калонтар аз Лондон). Соли 1519 испаниҳо ба шаҳр даромада, онро пурра хароб карданд ва бо қувваи ҳазорон нафар ғуломони ҳинду онро аз нав сохтанд. Дар Мехико

майдоне ҳаст, ки онро майдони Се маданият меноманд. Дар ин ҷо баробари биноҳои замони ҳиндуҳо, биноҳои замони истилои испаниҳо ва биноҳои осмонбӯси ҳозиразамон қомат афрохтаанд.

Табиати кишвар ниҳоят гуногун аст, ки аз бисёр ҷиҳат ба мураккабии релйеф ва зиддияти омилҳои иқлимӣ вобаста мебошад. Қисми зиёди давлатро кӯҳсори Мексика ишғол кардааст, ки аз ғарб, шарқ ва ҷануб бо қаторкӯҳҳо ихота шудааст. Кӯҳсори Мексика қисми қадима ва нисбатан устувори давлати Мексика ба шумор меравад. Қисми ҷанубии Мексика ноҳияи вулкони ба ҳисоб меравад. Он бо фаровонии конусҳои вулкони (баландиҳои доирашакле, ки дар қуллаи онҳо даҳонаи вулқон ҷойгир шудааст) фарқ мекунад. Баландтарин конуси вулкони Орисаба ном дорад, ки баландии он ба 5747 м баробар аст. Пастии нисбатан кушод дар соҳилҳои халиҷи Мексика ҷойгир шудаанд.

Сарватҳои табиӣ. Мексика дар байни давлатҳои Амрикои Лотинӣ бо истихроҷи маъдани металҳои ранга (нукра, мис, симоб ва ғайра), инчунин нафт ва гази табиӣ фарқ мекунад. Захираҳои калони нафт дар соҳилҳои халиҷи Мексика ҷойгир шудаанд. Захираи сулфури кишвар низ калон аст. Ба фаъолияти вулқонҳо чашмаҳои гарм ва чашмаҳои минералӣ вобастаанд, ки барои табобат ва истироҳати одамон истифода мешаванд. Дар назди онҳо истироҳатгоҳҳо ва табобатхонаҳо сохта шудаанд.

Дар ташаккули заминҳо, олами наботот ва ҳайвонот релйефи гуногун ва омилҳои иқлим таъсир кардааст. Дар ҳудуди Мексика намудҳои ҳайвонот ва набототи Амрикои Шимолӣ ва Ҷанубӣ омехта мешаванд. Рустаниҳо дар қисмҳои шимолӣ ва марказии кишвар нисбатан гуногунанд; биёбонҳо, нимбиёбонҳо, даштҳои сербутга ва ҷангалҳои тоқа мавҷуданд. Дар ин ҷо намудҳои гуногуни кактус (гули ханҷарӣ) мавҷуданд ва маҳз аз ин ҷо кактусҳо ба ҳамаи минтақаҳои субтропикии материкҳо паҳн шудаанд.

Мексика аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар байни давлатҳои Амрикои Лотинӣ баъди Бразилия ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Мексикоҳои ҳозира асосан метисҳо мебошанд. Дар рағҳои хунгарди бисёри мексикоҳои ҳозира каме ҳам бошад хуни авлоди пешинаи ҳиндуҳо ҷорӣ аст. Дар ноҳияҳои, ки ҳоло ҳиндуҳо зиндагӣ мекунанд ва тамаддуни пешинаи онҳо мавҷуд буд, ҳоло ҳам авлоди атстекҳо ва мая зиндагӣ мекунанд.

Ҳочагӣ. Мексика дар баробари Бразилия ва Аргентина давлати аз ҷиҳати ҳочагӣ тараққикардаи Амрикои Лотинӣ ба ҳисоб меравад. Барои тараққиёти Мексика, пеш аз ҳама, сарватҳои бойи табиӣ он мусоидат кардааст. Дар ин кишвар хусусан захираи нафт, гази табиӣ ва гидроэнергия зиёд аст. Дар Мексика корхонаҳои металлургӣ ва коркарди нафт, мошинсозӣ ва бофандагӣ кор мекунанд. Мексика бо пахтаи худ фахр мекунад. Аз пахта матои баландсифат истеҳсол мекунанд.

Шароити табиӣ Мексика барои инкишофи соҳаҳои кишоварзӣ он қадар мусоид нест. Бисёри заминҳо обёрии сунъиро талаб мекунанд. Дар киштзорҳо гандум, чуворимақка, шолӣ, лӯбиё ва ғайра мекоранд, вале ба мисли ИМА ва Канада ҳосили баланд намегиранд. Дар заминҳои обёришаванда асосан пахта кошта ҳосили баланд мегиранд. Дар плантатсияҳо (майдони қорам барои кишти махсус) қаҳва, ситрусҳо, найшакар мерӯёнд. Дар чарогоҳҳои хушки қисмҳои шимол ва марказии Мексика ҷорвои калони шохдор парвариш мекунанд.

Солҳои охир дар Мексика соҳаи сайёҳӣ тараққӣ карда истодааст ва он ба яке аз кишварҳои сайёҳии ҷаҳон табдил ёфтааст. Ёдгориҳои маданияти ҳиндуҳо, беҳамто будани унсурҳои табиат ва истироҳатгоҳҳои хушбоду ҳаво диққати одамонро аз тамоми гӯшаву канори ҷаҳон ба ин ҷо ҷалб кардааст.

Хулоса:

- *Мексика аз рӯйи масоҳат дар Амрикои Лотинӣ баъд аз Бразилия ва Аргентина ҷойи сеюмро гирифта, масоҳати он қариб ба 2 млн км², аҳолиаш зиёда аз 70 млн ва пойтахташ шаҳри Мехико мебошад.*
- *Мексика давлати калонтарини испанизабони дунё ба ҳисоб меравад.*
- *Табиати кишвар ниҳоят гуногун аст, ки аз бисёр ҷиҳат ба мураккабии релйеф ва зиддияти омилҳои иқлимӣ вобаста мебошад.*
- *Мексика аз маъдани металҳои ранга (нукра, мис, симоб ва ғайра), инчунин нафт ва гази табиӣ бой аст.*
- *Қисми шимолӣ ин давлат дар иқлими субтропикӣ континенталӣ ва боқимонда дар минтақаи иқлими тропикӣ ҷойгир шудааст.*
- *Мексика ватани кактусҳо (гули ханҷарӣ) ва маркази гуногунии онҳо*

ба ҳисоб меравад. Маҳз аз ин ҷо кактусҳо ба ҳамаи минтақаҳои субтропикии материкҳо паҳн шудаанд.

- Мексика дар баробари Бразилия ва Аргентина давлати аз ҷиҳати хоҷагӣ тараққикардаи Амрикои Лотинӣ ба ҳисоб меравад.

Савол ва супориш:

1. Кадом хусусиятҳои мавқеи географии Мексикаро медонед?
2. Оид ба мавқеи географӣ, масоҳат, шумораи аҳоли ва пойтахти Мексика маълумот диҳед.
3. Шаҳри Мехико дар ҷойи кадом шаҳри қадима бунёд шудааст?
4. Хусусияти табиати Мексикаро шарҳ диҳед.
5. Мексика аз кадом сарватҳои табиӣ бой мебошад?
6. Кадом кӯҳсор қисми зиёди Мексикаро ишғол кардааст?
7. Оид ба таркиби хоҷагии Мексика маълумот диҳед.
8. Объектҳои географии мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларао пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Шаҳри калонтарини Мексика – _____ мебошад, ки аз рӯйи шумораи аҳоли баъди Нью-Йорк ва Токио ҷойи сеюмро ишғол мекунад.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Худуди Мексика дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудааст?

- А. Муътадил ва тропикӣ;   Б. Субтропикӣ ва тропикӣ;
В. Тропикӣ ва экваторӣ;   Г. Экваторӣ ва муътадил.

3. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвали зер рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	Шароити табиӣи Мексика
	он қадар мусоид нест
	барои инкишофи
	соҳаҳои кишоварзӣ

БОБИ 5. МАТЕРИКИ АМРИКОИ ЧАНУБӢ

Амрикои Чанубӣ бо Амрикои Шимолӣ ба воситаи гарданаи борики Панама пайваст мебошад. Лекин бо дигар материкҳо танҳо сарҳади обӣ дорад.

Масоҳати қисми зиёди Амрикои Чанубӣ дар Нимкураи чанубӣ ҷойгир аст. Худуди калони он ба минтақаи экваториалӣ ва субэкваториалии Нимкураи шимолӣ ва чанубӣ дохил мешавад. Ба арзҳои субтропикӣ ва муътадили Нимкураи чанубӣ қисми борики материк дохил мешавад.

*Амрикои Чанубӣ
дар глобус*

Сарҳади географӣ бо Амрикои Шимолӣ аз халиҷи Дарен дар баҳри Кариб то халиҷи Буэнавентура дар укёноси Ором мегузарад. Сарҳади шартӣ байни ҳар ду материк гарданаи Панама ба ҳисоб меравад.

Дар атрофи Амрикои Чанубӣ ҷазираҳо кам мебошанд. Ҷазираҳои калони материкӣ дар наздикии соҳил (Тринидад, Чили, Замини Оташин, Фолкленд) ҷойгиранд. Аз ҷазираҳои укёнусӣ ба Амрикои Чанубӣ ҷазираҳои Галапагос ва Хуан-Фернандес дохил мешаванд.

Масоҳати материк 17,4 млн км², бо ҷазираҳои атрофаш – 18,3 млн км² мебошад. Нуқтаи баландтарини материк – кӯҳи Аконкагуа 6960 м. Ҷойи аз ҳама пасти материк – дар нимҷазираи Валдес (42 м). Дарозии материк аз шимол ба чануб – 7640 км ва аз ғарб ба шарқ – 4990 км мебошад.

§ 36. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАДҚИҚОТИ МАТЕРИКИ АМРИКОИ ЧАНУБӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Қадам қитъаҳои оламро ҷудо мекунанд?*
- ♦ *Мавҷеи географӣ материкҳоро аз рӯйи қадам хусусиятҳо муайян мекунанд?*
- ♦ *Барои чӣ дар бисёр давлатҳои Амрикои Чанубӣ забони давлатӣ португалӣ ё испанӣ аст?*

1. Мавҷеи географӣ. Амрикои Чанубӣ аз рӯйи бузургии масоҳат байни дигар материкҳо дар ҷойи 4-ум меистад. Амрикои чанубӣ пурра дар Нимкураи ғарбӣ ва бештари қаламраваш дар Нимкураи чанубӣ ҷойгир шудааст. Танҳо як пораи қисми шимолии он ба Нимкураи Шимолӣ ворид гардидааст. Бештари

каламрави материк дар байни экватор ва тропики ҷанубӣ ҷойгир мебошад.

Нуқтаҳои канории материк дар ғарб – димоғи Париняс, дар шарқ – димоғи Кабу-Бранку, дар шимол – димоғи Галинас ва дар ҷануб – димоғи Фроурд мебошанд.

Аз рӯи дарозии арз ва тӯл Амрикои Ҷанубӣ қариб ба Амрикои Шимолӣ баробар аст. Вале нисбат ба материкҳои Африқо ва Австралия 20° ҷанубтар ҷойгир шудааст. Маҳз ба таври дарозрӯя аз шимол ба ҷануб ҷойгир шудани материк боиси дар шаш минтақаи географӣ ҷойгир шудани он гардидааст.

Соҳилҳои Амрикои Ҷанубиро ду укёнус: аз ғарб – укёнуси Ором ва аз шимолу шарқ – укёнуси Атлантик ихота кардааст. Чун дар дигар материкҳои Нимкураи ҷанубӣ, дар хатти соҳилии Амрикои Ҷанубӣ, ғайр аз қисмати ҷанубии он қачу қилебӣ кам ба назар мерасад. Дар соҳилҳои ҷанубу шарқ халиҷҳои Ла-Плата ва Баия-Гранде ба материк даромадаанд. Ҷазираҳои Фолкленд пайдоиши материкӣ доранд. Дар ҷануб гулугоҳи Магеллан ҷазираи Замини Оташинро аз материк ҷудо намудааст. Қад-қади соҳилҳои ҷанубу ғарбӣ ба таври занҷир галаҷазираҳои Чили ҷойгир шудаанд.

Амрикои Ҷанубӣ ба воситаи укёнусҳои Атлантик ва Ором аз дигар қисматҳои хушкӣ сайёра ҷудо шудааст. Танҳо дар шимол ба воситаи гарданаи танги Панама бо Амрикои Шимолӣ пайваст мешавад. Дар ҷануб Амрикои Ҷанубиро аз Антарктида васеътарин гулугоҳи ҷаҳон – Дрейк (пахноияш қариб 900 км) ҷудо мекунад. Дур аз дигар материкҳо ҷойгир шудан, боиси он шудааст, ки дар Амрикои Ҷанубӣ флора ва фаунаи хос ташаккул ёбад.

То омадани Колумб дар Амрико тамаддунҳои наска, моче ва инкҳо маълум буданд.

Наскаҳо баъд аз худ дар биёбон тасвирҳои азими парандаҳо ва ҳайвонҳои ваҳширо боқӣ гузоштаанд.

Мочехо аҳромҳои гилӣ ва лӯлаҳои оби зеризаминӣ сохта буданд.

Давлати инкҳо дар қӯҳҳои Анд бо илми ситорашиносӣ, тиб (хусусан ҷарроҳӣ), география, системаи роҳҳои қӯҳӣ ва хатти аввалин машҳур буданд. Онҳо ба коркарди метал ва заминдорӣ машғул буданд. Маҷмӯи ибодатгоҳи инкҳо дар қӯҳи Мачу-Пикчу ба рӯйхати ёдгориҳои таърихии ЮНЕСКО дохил карда шудааст.

2. Кашфиёт ва тадқиқоти материк. Аз рӯи сохти геологӣ пайвастшавии материкҳои Амрикои Шимолӣ ва Амрикои Ҷанубӣ тавассути гарданаи Панама таърихи чандон тӯлонӣ надорад.

Аз ин хотир дар Амрикои Ҷанубӣ нисбат ба дигар материкҳо дертар, 10-15 ҳазор сол пеш аҳоли маскун гардидааст. То кашфи материк аз тарафи аврупоиҳо дар ин ҷо аҳолии маҳаллӣ зиндагӣ мекарданд, ки маданият ва тарзи зиндагии хос доштанд.

Кашфи материк ба аврупоии испанитабор *Христофор Колумб* тааллуқ дорад. Колумб дар ҷустуҷӯи роҳи баҳрӣ ба мамлақати афсонавии Ҳиндустон бо киштии «Санта-Мария» ба соҳилҳои як ҷазираи галаҷазираҳои Багам расид ва онро Сан-Салвадор (аз испании «начотдихандаи муқаддас») ном гузошт. Маҳз ҳамин рӯз – 12-уми октябри соли 1492 санаи расмӣ кашфи қитъаи Амрико ба ҳисоб меравад. Дар давоми солҳои 1492 – 1504 Христофор Колумб 4 маротиба ба ин қитъа сафар намуда, хангоми сафари 3-юм дар соҳилҳои шимолии Амрикои Ҷанубӣ тадқиқот гузаронид.

Номи қитъа ба шарафи баҳрнаварди итолиёӣ *Америго Веспуччи* гузошта шудааст. Хангоми шино дар соҳилҳои шарқии Амрикои Ҷанубӣ ӯ хатти экватор ва тропиқи ҷанубиро бурида мегузарад. Веспуччи аввалин шуда дарк намуд, ки ин заминҳои кашфшуда Ҳиндустон набуда, балки як материки бузурги номаълум мебошад. Баъдтар ин қитъа дар байни мардум ба номи замини Америго машҳур шуд.

Баҳрнаварди португалӣ *Фернан Магеллан* хангоми сафари аввалини давриоламӣ (солҳои 1519 – 1522) аввалин бор аз гулугоҳе, ки уқёнуси Атлантикро аз Ором ҷудо мекард, гузашт.

Сафарҳои забткоронаи португалиҳо ва испаниҳо (аз ҷумла Франсиско Писарро) дар ҷустуҷӯи тилло ба тобеъ намудан ва қисман нобуд сохтани аҳолии маҳаллӣ оварда расонд.

Минбаъд аврупоиҳо дар қаламрави Амрикои Ҷанубӣ давлатҳои ба вучуд оварданд, ки забони расмӣ онҳо испанӣ ва португалии лотиниасос буд. Аз ин хотир Амрикои Ҷанубӣ ва қисмати ҷанубии Амрикои Шимолиро як минтақаи таърихӣ бо маданияти ягона – Амрикои Лотинӣ меноманд.

Охириҳои асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар омӯзиши Амрикои Ҷанубӣ олими намоёни Олмон *Александр Гумболдт* нақши назаррас гузошт. Дар рафти сафар ба ин материк, ӯ намунаи зиёди рустаниҳоро гирд овард ва намудҳои нави рустаниҳоро кашф кард. Дар мисоли кӯҳҳои Анд назарияи минтақанокии кӯҳиро асос гузошта, методи изотермии (бо воситаи хатҳои нишон додани минтақаҳои, ки ҳарорати якхела доранд) тавсифи иқлимиро пешниҳод кард. А. Гумболдт сохти қишри Замин, рельеф, иқлим ва олами набототи материкро ба таври муфассал тавсиф дод.

Хулоса:

- Амрикои Ҷанубӣ аз рӯйи масоҳат чорумин материки сайёраи Замин мебошад.
- Материк дар нимкураҳои ғарбӣ, шимолӣ ва ҷанубӣ ҷойгир шудааст.
- Дар хатти соҳилии Амрикои Ҷанубӣ, ғайр аз қисмати ҷанубии он, қачу килебӣ кам ба назар мерасад.
- Амрикои Ҷанубӣ аз дигар материкҳо ҷудо аст.
- Материк аз тарафи Христофор Колумб каишф шудааст, вале ба номи Америго Веспуччи гузошта шудааст.
- Дар тадқиқоти материк Александр Гумболдт саҳми зиёд гузоштааст.
- Ба Амрикои Лотинӣ – Амрикои Ҷанубӣ ва ҷануби Амрикои Шимолӣ дохил мешаванд.

Савол ва супориш:

1. Хусусиятҳои мавқеи географии материки Амрикои Ҷанубиро шарҳ диҳед.
2. Масоҳат ва шакли материк чӣ гуна аст?
3. Оид ба тарҳи соҳилҳои материк маълумот диҳед.
4. Амрико аз тарафи кӣ каишф шуд ва бо номи кӣ гузошта шуд?
5. Кадом сайёҳон материкро тадқиқ карданд?
6. Мафҳумҳои географии дар мавзӯ номбаршударо ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузаред):

Соҳилҳои Амрикои Ҷанубиро ду укёнус: аз ғарб – укёнуси _____ ва аз шимолу шарқ – укёнуси _____ ихота кардааст.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Амрикои Ҷанубӣ ба воситаи гарданаи Панама бо кадом материк пайваст аст?

- А. Авруосиё;   Б. Австралия;
В. Антарктида;   Г. Амрикои Шимолӣ.

2. Дар хончаҳои ҳолӣ рақам гузаред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро муайян кунед:

	Амрикои Ҷанубӣ олими намоёни немис
	нимаи аввали асри XIX дар омӯзиши
	Охирҳои асри XVIII ва
	Александр Гумболдт нақши назаррас гузошт

§ 37. СОХТИ ГЕОЛОГӢ, РЕЛӢЕФ ВА САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНИИ МАТЕРИК

Ба хотир меорем:

- Кӯҳҳо ва ҳамвориҳо аз рӯйи баландӣ чӣ фарқ доранд?
- Кадом қувваҳо сохти релйефи Замиро муайян мекунад?
- Занҷири дарозтарики кӯҳии Замин чӣ гуна пайдо шудааст?

1. Пайдоиши материк ва сохти қишри Замин. Чун дигар материкҳои Нимкураи ҷанубӣ Амрикои Ҷанубӣ низ ҷузъи таркибии материк қадимаи Гондвана буд. Қисми зиёди қаламрави материк дар ҳудуди плаитаи литосферии Амрикои Ҷанубӣ ҷойгир шудааст ва бо плаитаҳои литосферии начандон бузурги укёнуСИ (плаитаҳои Кариб ва Наска) пайванд аст. Монанди дигар платформаҳои қадимӣ (гондванагӣ) таҳкурсии кристалии он ба сатҳи Замин баромада, дар масоҳати калон сипарҳои Гвиана ва Бразилияро ба вучуд овардааст. Қисмати боқимондаи платформаро плаитаҳои ташкил медиҳанд, ки бо мурури замон дар зери баҳр мондаанд. Қисмати ҷанубии материкро плаитаи ҷавони Патагония ишғол кардааст.

Дар ғарбтари платформаи қадимаи Амрикои Ҷанубӣ минтақаи нисбатан ҷавони ҷиндори Анд ҷойгир шудааст. Он якҷоя бо ҷуқуробаҳои Чили ва Перу дар натиҷаи фуру рафтани плаитаи Наска ба зери плаитаи Амрикои Ҷанубӣ ба вучуд омадааст. Анд қисми таркибии минтақаи ҷиндори бузурги укёнуСИ Ором буда, дар он зилзила ва оташфишонии вулкониҳо зуд-зуд ба амал меоянд.

2. Релйеф. Релйефи Амрикои Ҷанубӣ ба сохти қишри Замин алоқаманд аст. Ба сипарҳои платформаҳои қадим паҳнкӯҳҳои судашудаи Гвиана ва Бразилия баробар мебошанд. Дар он ҷо баландиҳо ба воситаи фуруҳамидаҳо аз ҳам ҷудо шудаанд. Баландии Рорайма қуллаи паҳнкӯҳҳои Гвиана ба ҳисоб меравад. Паҳнкӯҳҳои Бразилия ба тарафи ҷанубу шарқ аз 500 то 2000 м баландӣ дошта, ба тарафи укёнуСИ нишебии ростфуромада

Қуллаи Аконкагуа

доранд. Дар ҷануби паҳнкӯҳи Бразилия плаитаи зинагии Парана ҷойгир шудааст, ки 1,2 млн км² масоҳат дорад.

Пастхамии Амазонка, ки дар ҷаҳон калонтарин мебошад, 5 млн км² масоҳат дорад. Ин пастхамӣ асосан аз ҷинсҳои таксонии дарёӣ

иборат буда, аз сатҳи ҳамвор 150 м паст аст ва ба воситаи водихои дарёӣ бурида шудааст. Фурӯҳамидаи байни қаторкӯҳҳои Анд ва паҳнкӯҳҳои Гвианаро – пастхамии Ориноко ва байни Анд паҳнкӯҳҳои Бразилияро фурӯҳамидаи Лаплато ишғол кардаанд. Дар платаи Патагония платои Патагония ҷойгир шудааст, ки ба тарафи соҳили уқёнус ба таври зина ҷойгир шудааст. Қисми ҷануби он дар зери таъсири яхбандии давраи қадим мондааст.

Сарватҳои табиӣ

- - ангиштсанг
- ▣ - ангишти сиёҳтоб
- ▲ - нафт
- △ - гази табиӣ
- ▲ - маъдани оҳан
- ▾ - маъдани марганетс
- ▼ - маъдани никел
- - маъдани волфрам
- ◇ - маъдани титан
- ◇ - маъдани молибден
- ▣ - маъдани алюминий
- - маъдани мис
- ⊕ - маъдани нуқра
- ⊕ - полиметалҳо
- ▬ - маъдани қалъағӣ
- ◇ - маъдани сурма
- ⊙ - тилло
- ⊕ - платина
- ⊙ - маъдани уран
- ⊙ - апатит
- ⊙ - фосфоритҳо
- ◇ - селитра
- ⊙ - алмос

Дар қисми ғарбии материк аз шимол ба ҷануб дарозтарин системаи кӯҳии ҷаҳон – Анд тӯл кашидааст, ки 900 км дарозӣ дорад. Он аз якҷанд қаторкӯҳи ба таври меридианӣ ҷойгирбуда иборат аст. Дар мавзеи фарохи Анди Марказӣ нуқтаи баландтарини кӯҳҳои Анд – қуллаи Аконкагуа, ки 6960 м баландӣ дорад, ҷойгир шудааст. Дар шимол кӯҳҳои Анд бо қанонҳои дарёӣ бурида шуда, дар ҷануб бо пирахҳо пӯшида шудаанд. Дар бораи ҳанӯз ҳам ташаккул ёфтани кӯҳҳои Анд вулқонҳои амалкунандаи Котопахи, Сангай ва баландтарин вулқони дунё Люляйляко гувоҳӣ медиҳанд.

3. Сарватҳои табиӣ. Амрикои Чанубӣ ҳам аз сарватҳои табиӣ пайдоиши маъданӣ ва ҳам аз сарватҳои табиӣ пайдоиши таҳшиноидошта хеле бой аст. Дар сипарҳои қадимаи платформаҳои захираи бузурги маъдани оҳан, уран, титан ва волфрам мавҷуд буда, яке аз калонтарин қонҳои маъдани оҳан дар ҷаҳон – Караҷас дар ин ҷо ҷойгир аст. Қонҳои нафту газ бошад, дар фуруҳамидаи байни платформаҳои ва пастхами байни кӯҳҳо (фуруҳамидаи Маракайбо ва пастхами Ориноко) дар шимолӣ Анд ҷойгиранд. Кони селитра дар биёбони Атакама, дар соҳили уқёнуси Ором аҳаммияти ҷаҳонӣ дорад. Дар қишри бодхӯрдашуда қонҳои азими маъданҳои боксит ва манган ҷойгиранд.

Ҳанӯз аз замонҳои қадим аҳолии маҳаллӣ дар хусуси маъданҳои кӯҳӣ маълумот доштанд ва нукраи мис истехсол мекарданд (Анд дар забони ҳиндуҳо «мис» мебошад). Дар Анди Марказӣ захираи бойи маъдани сурб, нукра ва полиметалҳо мавҷуд аст. Дар доманаи кӯҳҳои Анд ба масофаи 1000 км тасмаи қалбағӣ тӯл кашидааст. Амрикои Чанубӣ бо сангҳои қиматбаҳо ва маснуоти сангӣ, аз қабилӣ ақик, забарҷад ва зумуррад шуҳратёр аст.

Хулоса:

- *Чун дигар материкҳои Нимкураи чанубӣ Амрикои Чанубӣ низ ҷузъи таркибии Гондвана мебошад.*
- *Пастхами Амазонка, ки дар ҷаҳон калонтарин мебошад, 5 млн км² масоҳат дорад.*
- *Фуруҳамидаи байни қаторкӯҳҳои Анд ва паҳнкӯҳҳои Гвианаро – пастхами Ориноко ва байни Анду паҳнкӯҳҳои Бразилияро фуруҳамидаи Лаплата ишғол намудаанд.*
- *Дар қисми гарбии материк аз шимол ба чануб дарозтарин системаи кӯҳии ҷаҳон – Анд тӯл кашидааст, ки 900 км дарозӣ дорад.*
- *Амрикои Чанубӣ ҳам аз сарватҳои табиӣ пайдоиши маъданӣ ва ҳам аз сарватҳои табиӣ пайдоиши таҳшиноидошта бой аст.*

Савол ва супориш:

1. *Асоси сохти тектоникии материкро чӣ ташиқил медиҳад?*
2. *Дар бораи кӯҳҳои Анд маълумот диҳед.*
3. *Қуллаи баландтарини материк чӣ ном дорад ва баландии он чӣ қадар аст?*
4. *Дар бораи ҳамвориҳои пастии Лаплата маълумот диҳед.*
5. *Материк аз кадом сарватҳои табиӣ бой аст?*
6. *Объектҳои географӣ дар мавзӯ номбаршударо ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. *Чумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).*

Чун дигар материкҳои Нимкураи ҷанубӣ Амрикои Ҷанубӣ низ чузъи таркибии материки қадимаи _____ буд.

2. *Ҷавобҳои дурусти "ҳа" ё "не"-ро интиҳоб кунед.*

Дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар ҷадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	Қисми зиёди қаламрави материк дар ҳудуди плитаи литосферии Амрикои Ҷанубӣ ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Қисмати ҷанубии материкро плитаи ҷавони Патагония ишғол намулдааст.
ҳа	не	Анд қисми таркибии минтақаи чиндори бузурги укёнуси Ором буда, зилзила ва оташфишонии вулқонҳо дар онҳо ба амал намеоянд.
ҳа	не	Паҳнкӯҳҳои Бразилия аз 1500 то 8000 м баландӣ доранд.
ҳа	не	Пастхамии Амазонка, ки дар ҷаҳон калонтарин мебошад, 5 млн км ² масоҳат дорад.
ҳа	не	Амрикои Ҷанубӣ ҳам аз сарватҳои табиӣ маъданӣ ва ҳам аз сарватҳои табиӣ таҳшони бой аст.
ҳа	не	90%-и масоҳати материкро се давлат – Канада, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Мексика ишғол кардаанд.
ҳа	не	Табиати материки Амрикои Шимолӣ ба муҳофизат ниёз надорад.

§ 38. ИҚЛИМИ МАТЕРИКИ АМРИКОИ ҶАНУБӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Қадам типҳои иқлим ба шумо маълум аст?*
- ♦ *Типҳои анбӯҳи ҳаво аз ҳам чӣ фарқ доранд? Хусусияти онҳоро шарҳ диҳед.*
- ♦ *Биёбони хушқарини ҷаҳон дар кучо ҷойгир шудааст?*

1. Омилҳои иқлимхосилкунанда. Қаламрави Амрикои Ҷанубӣ асосан дар арзҳои ҷанубӣ воқеъ гардидааст, аз ин хотир қисми бештари он дар минтақаи гарм ҷойгир аст. Қад-қади меридиани 70° ба тарафи ҷануб тӯл кашидани материк сабаби он гардидааст, ки минтақаҳои иқлимӣ аз экваторӣ то муътадил иваз шаванд. Дар пасти Амазонка тамоми сол фишори ҳаво паст буда, дар зери таъсири анбӯҳи ҳавоӣ гарм ва намноки экваториалӣ қарор дорад. Дар паҳнкӯҳҳои Гвиана, Бразилия ва пасти Ориноко, ки дар арзҳои субэкваториалӣ ҷойгиранд,

ивазшавии бодҳо ва анбӯҳи ҳаво ду маротиба ба вуқӯъ мепайвандад. Дар зимистон бодҳои пассати бартарӣ доранд. Тавассути бодҳои пассати анбӯҳи ҳавои гарм ва хушки тропикӣ ворид мешаванд. Дар тобистон ба ҷойи онҳо муссонҳои намноки экваториалӣ дохил мешаванд, ки дар Нимкураи шимолӣ ба самти ҷанубу ғарб ва дар Нимкураи ҷанубӣ ба самти шимолу ғарб мевазанд. Дар ин ҷо боришот асосан ба ворид гардидани онҳо алоқаманд аст. Дар арзҳои тропикӣ дар соҳилҳои ғарбии материк пассатҳо аз укёноси Ором ва дар соҳилҳои шарқӣ аз укёноси Атлантик мевазанд. Қисмати ҷанубии материк доимо дар зери таъсири бодҳои ғарбӣ қарор дорад.

Қаторкӯҳҳои Анд нақши тақсимкунандаи иқлимро дар Амрикои Ҷанубӣ иҷро мекунанд. Кӯҳҳои Анд таъсири укёноси Оромро дар камари борики ғарбии материк маҳдуд менамоянд. Баръакс, ҳамвориҳои қисмати шарқии материк барои ба дохили материк ворид гардидани анбӯҳи ҳавои намнок аз укёноси Атлантик мусоидат мекунанд. Ҳамвориҳои дохилии материк дар шарқ барои бе монеа ворид гардидани бодҳои сарди ҷанубӣ – памперо аз Атлантик мусоидат мекунанд.

Ҷараёнҳои гарми Гвиана ва Бразилия рутубатнокии пассатҳоро дар соҳилҳои шимолӣ ва шарқ зиёд менамояд. Ҷараёни сарди Фолкленд дар ҷанубу шарқ камбориширо дар Патагония тақвият мебахшад. Ҷараёни сарди Перу дар соҳилҳои ғарбӣ барои ташаккули минтақаи биёбонӣ мусоидат менамояд. Дар ҷануби материк ҷараёни хуноки Бодҳои Ғарбӣ ҳукмфармо аст.

Гардиши атмосфера ва ҷараёнҳо гоҳ-гоҳ аз ҷониби ҷараёни гарми Эл-Нино халалдор мешавад. Бештари қаламрави материк дар арзҳои экваториалӣ ҷойгир шудааст. Дар ин ҷо асосан пассатҳои рутубатнок ҳукмфармо мебошанд. Аз ин ҷост, ки дар ин минтақа нисбат ба дигар минтақаҳои кураи Замин ба ҳисоби миёна ду маротиба бештар (1600 мм дар давоми сол) борон меборад.

2. Минтақаҳои иқлимӣ ва типҳои иқлим. Амрикои Ҷанубӣ дар шаш минтақаи иқлимӣ: экваторӣ, ду субэкваторӣ, тропикӣ, субтропикӣ ва муътадил ҷойгир шудааст.

Минтақаи экваторӣ Амазонияи Ғарбӣ ва доманаҳои атрофи Андро дар бар мегирад. Дар тамоми сол дар ин ҷо ҳавои гарму рутубатноки экваторӣ ҳукмфармо аст. Ба иқлими типии экваторӣ гардиши яхелаи ҳарорати ҳаво (+26 +28° С) ва боришоти зиёд (2000-4000 мм дар давоми сол) хос аст.

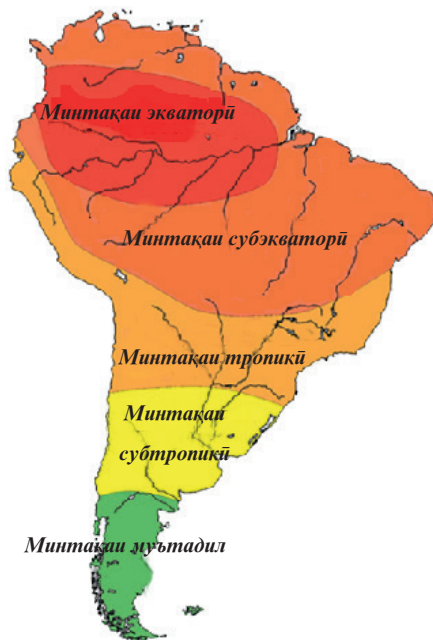
Минтақаи субэкваторӣ аз шимол ва ҷануб минтақаи

экваториро ихота карда, танҳо дар поёноби Амазонка пайваст мешавад (ба расм нигаред). Ба ин минтақа типи иқлими муссонии субэкваторӣ хос аст. Дар натиҷаи муссонҳои тобистона дар ҳамвориҳо 1000-2000 мм ва дар доманакӯҳҳо то 3000 мм боришот мешавад. Мавсими хушкӯ бебориш аз 2 то 9 моҳ давом мекунад. Ҷойи аз ҳама камбориши минтақаи субэкваторӣ шимолу шарқи он мебошад. Ҳарорати ҳаво дар давоми сол аз $+20$ то $+30^{\circ}\text{C}$ тағйир меёбад.

Минтақаи тропикӣ ма-соҳати начандон калони материкро ишғол кардааст. Дар ҳудуди ин минтақаи иқлимӣ 3 типи иқлим ҷудо карда шудааст: намнок, континенталӣ ва гаруа. Дар қисмати шарқии паҳнкӯҳи Бразилия, дар зери таъсири пассатҳои атлантикӣ ва ҷараёни гарми Бразилия минтақае ҷойгир аст, ки дорои иқлими тропикии намнок аст. Дар ҳамвори Гран-Чако типи иқлими континенталии тропикӣ паҳн шуда, зимистони дурударози камбориш дорад. Миқдори боришот аз шарқ ба ғарб аз 800 то 350 мм кам мешавад.

Дар соҳил аз арзҳои 5 то 28° -и ҷанубӣ зери таъсири пассатҳо аз укёноси Ором ва ҷараёни сарди Перу иқлими наздисоҳилии биёбонӣ (гаруа) ташаккул меёбад. Он бо тобистони салқин ($+19$ $+20^{\circ}\text{C}$) ва зимистони ($+13$ $+14^{\circ}\text{C}$) ҳавояш нисбатан намнок фарқ мекунад. Борон (30-50 мм дар давоми сол) аҳён-аҳён меборад. Минтақаи байни арзҳои 22 ва 27° -и ҷанубӣ тамоми сол бебориш аст. Дар минтақа хушктарин биёбони ҷаҳон – Атакама ҷойгир аст.

Дар минтақаи субтропикӣ анбӯҳи ҳаво вобаста ба фаслҳои сол иваз мешавад. Қаламрави он ба типҳои иқлими намнок, континенталӣ ва баҳримиёназаминӣ ҷудо мешавад. Дар қисми ҷанубии паҳнкӯҳи Бразилия иқлими субтропикӣ намнок бо тобистони гарм ($+22$ $+24^{\circ}\text{C}$) ва зимистони мулоим ($+6$ $+10^{\circ}\text{C}$) ба назар мерасад.

Минтақаҳои иқлимии Амрикои Ҷанубӣ

Дар вилоятҳои марказии субтропикҳо иқлими субтропикӣ континенталӣ паҳн гардидааст. Ин типӣ иқлим бо амплитудайи баландӣ ҳарорат (то $+20^{\circ}\text{C}$) ва маҳдуд будани миқдори боришот (то 200 мм) фарқ мекунад. Ворид шудани памперо (бодҳои сард) якбора хунуқшавии ҳаво (то -30°C) ва боридани барфро ба вуҷуд меорад. Дар соҳилҳои ғарбӣ (байни 29-370-и а.ч.) иқлими баҳримӣ-назаминӣ паҳн гардидааст.

Минтақаи муътадил дар қанори қанубии материк ҷой гирифтааст. Дар ин минтақа ду типӣ иқлим: континенталӣ ва баҳрӣ ҷудо карда мешавад. Дар ҳамвори Патагония типӣ иқлими континенталии муътадил ташаккул меёбад. Ҷараёни сарди Фолкленд ва релйефи ҳамвор барои боридани боришоти зиёд (200 – 400 мм дар як сол) мусоидат намекунад. Ҳарорати моҳӣ аз ҳама хунуқ $-5 + 8^{\circ}\text{C}$ ва аз ҳама гарм $+12 + 22^{\circ}\text{C}$ мебошад. Дар Андҳои Патагония зери таъсири бодҳои ғарбӣ дар арзҳои ҷилум ва панҷохум иқлими муътадили баҳрӣ ташаккул меёбад. Зимистони мулоими намнок ($+2 + 6^{\circ}\text{C}$) бо тобистони салқини боронӣ ($+10 + 14^{\circ}\text{C}$) иваз мешавад.

Хулоса:

- Қаламрави Амрикоӣ Қанубӣ асосан дар арзҳои қанубӣ воқеъ гардидааст, аз ин хотир қисми бештари он дар минтақаи гарм ҷойгир шудааст.
- Амрикоӣ Қанубӣ материкӣ аз ҳама намнок ба ҳисоб меравад.
- Анд ҳамчун монеаи иқлимтақсимкунанда хизмат мекунад.
- Ҷараёни хунуқи Перу дар қисми ғарбии материк барои ташаккул ёфтани биёбони аз ҳама хушкӣ ҷаҳон – Атакама мусоидат кардааст.
- Амрикоӣ Қанубӣ дар шахи минтақаи иқлимӣ: экваториалӣ, субэкваторӣ (дуто), тропикӣ, субтропикӣ ва муътадил ҷойгир шудааст.

Савол ва супориш:

1. Мавқеи географӣ ба иқлими Амрикоӣ Қанубӣ чӣ гуна таъсир мекунад?
2. Ҷараёнҳои уқёнусӣ ба иқлими материк чӣ гуна таъсир мерасонад? Мисолҳо оред.
3. Оид ба таъсири кӯҳҳои Анд дар ташаккулёбии иқлими материк нақл кунед.
4. Қадом минтақаҳои иқлимӣ дар материк масоҳати калонро ишғол кардаанд?
5. Қадом намуди иқлим дар материк шабнам ва туманро ба вуҷуд меорад?
6. Мафҳумҳои географии асосии мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред):

Ҳамвориҳои дохилии материк дар шарқ барои бемонеа ворид шудани бодҳои сарди ҷанубӣ – _____ аз Атлантик мусоидат мекунад.

2. Ҷавоби дурустро интиҳоб кунед.

Қадоме аз минтақаҳои иқлими номбаршуда дар материк масоҳати аз ҳама калонро ишғол мекунад?

- А. Экваторӣ;   Б. Субэкваторӣ;   В. Тропикӣ;   Г. Муътадил.

§ 39. ОБҶОИ ДОХИЛИИ МАТЕРИКИ АМРИКОИ ҶАНУБӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ Системаи дарё аз чӣ иборат аст?
- ♦ Чиро хатти барфӣ меноманд?
- ♦ Барои чӣ дар Амрикои Ҷанубӣ дарёҳои калон зиёд, аммо қўлҳо каманд?

1. Хусусияти шабакаи дарёҳо. Азбаски дар қаламрави Амрикои Ҷанубӣ боришот зиёд аст, дар қаламрави он обҳои дохилӣ зиёданд. Дарёҳои материк ба укёнуҳои Ором ва Атлантик 1/3 ҳиссаи тамоми оби дарёҳои ҷаҳониро мерезанд. Обтақсимкунаки асосии материки Амрикои Ҷанубӣ қаторкӯҳи Анд ба ҳисоб меравад. Шабакаи дарёӣ дар арзҳои экваторӣ хеле зич аст. Ҳавзаҳои обҳои дохилӣ масоҳати начандон калонро ишғол кардааст.

2. Дарёҳо. Ба ҳавзаҳои укёнуи Атлантик 90%-и қаламрави Амрикои Ҷанубӣ рост меояд. Дарёи калонтарини материк ва умуман ҷаҳон Амазонка мебошад (аз забони ҳиндуҳои маҳаллӣ «амазуну» – ҷараёни пурталотум).

Амазонка дар баробари дарёи серобтарин буданаш, дарёи дарозтарини ҷаҳон низ мебошад. Аз сарчашмааш Апуримак (шоҳоби Укаяли) дарозии он 7194 км-ро ташкил медиҳад. Инчунин Амазонка дорои калонтарин ҳавза (7,18 млн км²) дар сайёра мебошад.

Ҳавзаҳои Амазонка

Шоҳобҳои Амазонка аз пасти Амазонка, доманаҳои атрофи Анд, паҳнкӯҳҳои Бразилия ва Гвиана сарчашма мегиранд. Дарё дар болооб тезҷараён буда, дар қисмати мобайнӣ ва поёноб ором аст.

Амазонка аз 500 шохоб иборат аст, 17 шохоби он аз 1500 то 3500 км дарозӣ доранд. Бинобар ба хатти экватор наздик ҷойгир шудани дарёи Амазонка шохобҳои он ҳам дар Нимкураи ҷанубӣ ва ҳам дар Нимкураи шимолӣ бо навбат серобии дарёро таъмин менамоянд.

Дуюмин дарёи дарозтарини Амрикои Ҷанубӣ – Парана (аз забони хиндуён «дарёи калон») мебошад, ки 4700 км дарозӣ дорад. Дарё асосан аз ҳисоби борон сероб буда, тобистону тирамоҳ сатҳи оби он баланд мешавад. Яке аз шохобҳои он Игуасу аст, ки гудозаҳои вулконики платои Паранаро бурида силсилаи шаршараҳоро ба вучуд овардааст.

Аз ҷиҳати серобӣ дуумин дарё дар Амрикои Ҷанубӣ Ориноко (2730 км) ба ҳисоб меравад. Он аз доманакӯҳҳои Гвиана сарчашма гирифта, дар поёноб, дар ҳамворӣ ҷорӣ мешавад. Дар яке аз шохобҳои он – дарёи Чурун баландтарин шаршараи ҷаҳон Анхел ҷойгир шудааст, ки 1054 м баландӣ дорад. Ориноко тобистон аз пирах сероб мегардад ва пастхамиҳои атрофро зер мекунад.

Шаршараи Анхел

Ҳавзаи укёноси Ором дар ғарби материк масоҳати начандон калонро ташкил медиҳад. Дарёҳои ин ҳавза нисбатан кӯтоҳ ва тезҷараёни кӯҳӣ мебошанд.

Ба туфайли обшорҳои зиёд дарёҳои Амрикои Ҷанубӣ дорои захираи бузурги гидроэнергетикӣ мебошанд. Дар материк зиёда аз 2000 обанбор бунёд шудааст. Калонтарин обанбори Гури дар дарёи Карони, дар шимоли материк мебошад.

3. Кӯлҳо. Кӯлҳо дар материк камшуморанд. Бештари ин манбаъҳои обӣ дар қисмати Патагонияи Анд: Буэнос-Айрес ва Лаго-Архентино ҷойгир шудаанд. Ҳавзаи ин кӯлҳо дарозрӯя ва чуқур буда, пайдоиши пирахӣ доранд. Кӯлҳои нисбатан калон, ки пайдоиши тектоникӣ доранд, дар Анди Марказӣ – Титикака ва Поопо ҷойгир шудаанд. Кӯли Титикака аз сатҳи баҳр 3812 м баланд буда, баландтарин кӯли киштигарди ҷаҳон мебошад.

Дар соҳилҳои баҳри Кариб ва укёноси Атлантик лагунаҳои зиёде ба назар мерасад. Лагунаҳо ба воситаи пастобҳо ва рифҳои марҷонӣ аз акваторияи баҳру укёнос ҷудо шуда, бо гарданаи танге бо онҳо пайваست мешаванд.

Лагуна – кӯли тунукоб дар соҳил, ки қисман ё пурра алоқаи худро бо баҳр гум кардааст.

Лагунаи Маракайбо калонтарин майдони оби Амрикои Чанубӣ буда, 13 ҳазор км² масоҳат дорад. Дар вилоятҳои хушки материк ҳавзҳои оби мавҷуд аст, ки аз давраҳои қадим боқӣ мондаанд. Қисми зиёди онҳо хушк гардида, танҳо баъди гоҳ-гоҳ борон боридан пур мешаванд ва баъдан оби сатҳи онҳо бухор шуда, ба шӯразамин табдил меёбанд.

Шӯразаминҳо дар қабри ҳавзҳои хушкида дар шароите пайдо мешаванд, ки обҳои шӯри зеризаминӣ ба сатҳи замин наздик ҷойгиранд. Дар доманакӯҳҳои Анди Марказӣ ин гуна шӯразаминҳо хеле зиёданд, ки дар байни онҳо калонтарин шӯразамини ҷаҳон – Салар-де-Уюни мебошад. Ғафсии қабати намак дар он аз 2 то 8 метрро ташкил медиҳад. Аҳолии маҳаллӣ аз он намаки ошӣ истеҳсол мекунанд.

4. Яхбандиҳои ҳозиразамон. Агарчи қаторкӯҳҳои Анд аз шимол то ҷануби материк тӯл кашидаанд, яхбандиҳо дар Амрикои Чанубӣ кам ба назар мерасанд. Майдони умумии яхбандиҳо ҳамагӣ 25 ҳазор км²-ро ташкил медиҳад. Хатти барфӣ хеле баланд ҷойгир шудааст. 80%-и яхбандиҳо ба қисмати патагонии Анд рост меояд. Пиряхҳои Патагония аз рӯи захираи оби нӯшоқӣ ғайр аз ноҳияҳои кутбӣ дар ҷаҳон пешсаф мебошанд.

Хулоса:

- *Бо сабаби дар қаламрави Амрикои Чанубӣ зиёд будани боршиот он аз обҳои дохилӣ бой мебошад.*
- *Дарёҳои материк ба уқёнусҳои Ором ва Атлантик 1/3 ҳиссаи тамоми оби дарёҳои ҷаҳонро мерезанд.*
- *Обтақсимқунаки асосии материки Амрикои Чанубӣ қаторкӯҳи Анд ба ҳисоб меравад.*
- *Ҳавзаи обҳои дохилӣ масоҳати начандон калонро ишғол кардааст.*
- *Дарёи калонтарини материк ва умуман ҷаҳон Амазонка мебошад. Дарозии он 7194 км-ро ташкил медиҳад.*
- *Аз ҷиҳати серобӣ дуҷумин дарё дар Амрикои Чанубӣ Ориноко (2730 км) ба ҳисоб меравад ва шаршарои баландтарини дунё – Анхел дар ин дарё ҷойгир аст.*
- *Кӯлҳо дар материк камишуморанд. Кӯлҳои нисбатан калон Титикака ва Поопо мебошанд.*
- *Хатти барфӣи баландтарини ҷаҳон дар баландии 6500 м, дар Андҳои Марказӣ, дар 19° а.ҷ. ҷойгир шудааст.*

Савол ва супориш:

1. Дарёҳои материк ба ҳавзаи кадом уқёнусҳо тааллуқ доранд?
2. Бисёри дарёҳо оби худро ба кадом уқёнус мерезанд?
3. Дар бораи дарёи Амазонка маълумот диҳед.
4. Хусусияти дарёҳои материкро шарҳ диҳед.
5. Шаршараи баландтарини материк дар кадом дарё ҷой гирифтааст ва чӣ ном дорад?
6. Оид ба кӯлҳои материк маълумот диҳед.
7. Мафҳумҳои географии мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Дарёҳои материк ба уқёнусҳои Ором ва Атлантик чанд ҳиссаи тамоми оби дарёҳои ҷаҳонро мерезанд?

- А. 1/3 ҳисса;   Б. 1/4 ҳисса;   В. 1/5 ҳисса;   Г. 1/6 ҳисса.

2. Мувофиқа кунед.

Мувофиқатии дарё ва кӯлҳои материкро муайян кунед:

1. Дарёҳо	А. Титикака
2. Кӯлҳо	Б. Ориноко
	В. Парана
	Г. Поопо

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Лагуна – кӯли тунуқоб дар соҳил, ки қисман ё пурра алоқаи худро бо баҳр _____ кардааст.

§ 40. ЗОНАҲОИ ТАБИИИ МАТЕРИК. МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗИ ТАБИАТ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Кадам рустаниҳо ва ҳайвонотро эндемик мегӯянд?*
- ♦ *Барои чӣ бешаҳои намноки экваториалӣ аз рӯйи наботот ва ҳайвонот дар ҷаҳон сернамудтарин ба шумор меравад?*

1. Зонаҳои табиӣ. Амрикои Ҷанубӣ дар шаш минтақаи географӣ ҷойгир шудааст. Қисми шимолии материк дар минтақаи гарм воқеъ гардидааст. Аз ин рӯ минтақаҳои экваторӣ ва субэкваторӣ масоҳати бузургро ишғол кардаанд. Зонаи табиӣи ҷангал 47 %-и масоҳати материкро дар бар мегирад, ки ин ба 1/4 ҳиссаи ҷангали ҷаҳон баробар аст.

Дар Амазонияи ғарбӣ ва доманаҳои кӯҳҳои Анд зонаи ҷангалҳои намноки экваторӣ ҷойгир шудааст, ки дорои хокҳои сурху зардҷатоби ферралитӣ (аз оҳану алюминий бой) мебошад. Александр Гумболдт ин ҷангалзорро Гилея номид. Аҳолии маҳаллӣ онро Селва меноманд.

Ҷангалзори Гилея дар Амрикои Ҷанубӣ аз рӯи таркиби намуд дар ҷаҳон бойтарин ба ҳисоб меравад. Тағйир наёфтани иқлим дар давоми даҳҳо миллион сол боиси инкишофи намудҳои гуногуни набототи ҳайвонот гардидааст. Дар ин ҷангалзор қариб 45 ҳазор намуди рустанӣ, аз ҷумла 4000 намуди дарахт мерӯяд.

Баргҳои азими виктория регия

Ҷангалзори зич ва сердарахт мерӯяд. Дарахтони қадбаланди ин мавзё – дарахти пахта (сейба) ва чормағзи бразилиягӣ – бертолесия то 40-50 м қад мекашанд. Инчунин дарахтоне (палисандр, сандали сурх ва махагон) мерӯянд, ки ғулаҷӯби онҳо аҳаммияти саноатӣ дорад. Дарахти геveyа дар таркибаш шираи каучук дорад. Дар зери дарахтони палма дарахти шоколад ва сарахҳои дарахтшакл мерӯянд. Дар ин ҷангалзор лиана ба дигар дарахтон зич печида, дар байни эпифитҳо орхидея хеле зиёд аст.

Ҳайвоноти ҷангалзори гилея ба ҳаётгузаронӣ дар болои дарахтон одат кардаанд. Қисми зиёди онҳо думи гиро ва ҷаспанда доранд. Инҳо лениветс (танбалак), опоссум ва маймунҳо мебошанд. Дар ҳавзои пекар ва тапир ҳаёт мегузаронанд. Аз ҳайвоноти ваҳшӣ ягуар ва отселот вомерӯрад. Санпуштҳо, морҳо, аз ҷумла анакондаи азимҷусса (дарозӣ то 11 метр) хеле зиёданд.

Аз парандагон дар ҷангалзори Гилея тукан, тӯтии ара, гоатсин ва колибри (парандаи хурд, вазнаш то 20 грамм) вомерӯранд. Дар дарёҳо кайман, аллигатор ва зиёда аз 2000 намуди моҳӣ зиндагӣ мекунанд. Дар байни ин моҳиҳо пираняи ваҳшӣ ва дар ҷаҳон калонтарин арапайма (4-4,5 м дарозӣ ва 250 кг вазн дорад) маскунанд. Мормоҳии барқӣ ва делфинҳои гулобӣ низ вомерӯранд.

Ҷангалҳои намноки тағйирёбандаи субэкваторӣ Амазония Шарқӣ ва нишебиҳои паҳнкӯҳҳои Гвиана ва Бразилияро дар бар мегиранд. Дар байни дарахтони ҳамешасабзи ин минтақа хинна,

тутанчир (фикус) ва балса баргарӣ доранд. Дар тропики намнок дар канори паҳнкӯҳҳои Бразилия бешазори намноки тропикӣ чой гирифтааст, ки аз рӯйи таркиб ба бешазори экваторӣ монанд аст. Дар субтропикаи ҷанубии паҳнкӯҳҳои Бразилия бешазори омехтаи намнок чой гирифтааст.

Саванна ва бешазори камдарахт дар Амрикои Ҷанубӣ дар ду минтақаи географӣ – субэкваторӣ ва тропикӣ паҳн гардидаанд. Онҳо номҳои махсус: Лянос ва Кампос доранд.

Лянос – бешазори саваннаи пастии Ориноко, ки дар мавсими боронгарӣ зери об мемонад.

Кампос – бешазори саваннаи паҳнкӯҳҳои Бразилия, ки ҳангоми боронгарӣ зери об намемонад.

Лянос саваннаи намноки сералаф буда, хокаш дорчинӣ аст. Дар мавсими боронгарӣ то 6 моҳ зери об монда, ба ботлоқ табдил меёбад. Дар ин бешазор палмаи мавриқӣ, рустаниҳои хӯшадор ва ғеша месабзанд.

Кампос – саваннаи дорои дарахту бутта дар маркази паҳнкӯҳҳои Бразилия ва алафзор дар ҷануби он ҷойгир аст. Дар баробари рустаниҳои хӯшадор дар хокҳои сурх ва сурхи дорчинӣ намудҳои гуногуни палма месабзад. Дар шимолу шарқи паҳнкӯҳи Бразилия асосан буттаҳои хордор ва гули ханҷарӣ (кактус) мерӯянд.

Барои олами ҳайвоноти саванна ранги сурхи сиёҳтоби мухофизаткунанда хос аст. Дар ин ҷо гавазни борикшохи сурх, гурги ёлдор, шутурмурғи нанду, хояндаҳо, аз чумла хояндаи аз хама калони кураи Замин – капибара зиндагӣ мекунанд.

Дар пасти Ла – Плата, ҷанубтар аз 30° а.ҷ. пампа ҷойгир шудааст.

Пампа – дашт дар минтақаи субтропикаи Амрикои Ҷанубӣ.

Дашти пампа

Барои пампа рустаниҳои бойи хӯшадори гуногуналаф хос аст. Хоки сиёҳтоби ин ҷо ҳосили баланд медиҳад, бинобар ин барои кишукор васеъ истифода мешавад. Пампа минтақаи асосии рӯёнидани гандум ва хошоки чорво ба ҳисоб меравад. Олами ҳайвоноти пампа бой

аст. Дар ин чо хояндаҳо, гавазни пампагӣ, гурбаи пампас, пума ва шутурмурғи нанду зиндагӣ мекунад.

Биёбонҳо ва нимбиёбонҳои Амрикои Чанубӣ дар се минтақаи географӣ ҷойгир шудаанд. Дар тропикҳо, дар соҳилҳои уқёнуси Ором, дар заминҳои хокистарранги тираи биёбонҳои соҳили хӯшадорҳои хушк ва гули ханҷарӣ мерӯянд. Дар хокҳои сангчадори биёбонҳои баландкӯҳ – алафҳои болиштакдор ва буттаҳои хордор мерӯянд. Дар биёбонҳои субтропикӣ, дар заминҳои тираҳоқ бешаҳои тоқай иборат аз рустаниҳои ақоқиё, гули ханҷарӣ ва дар нимбиёбонҳои муътадили Патагония хӯшадорҳои хушк ва буттаҳои хордор мерӯянд. Олами ҳайвоноти биёбон камбағал буда, асосан аз хояндаҳо ва хазандаҳо иборат аст.

Дар канори чанубии Анд, дар иқлими муътадили баҳрӣ бешаҳои омехта месабзанд, ки аз бук (дарахти шамшодмонанд) ва подокарпусҳо иборатанд. Дар кӯҳҳои баланд лама, хирси айнакдор ва шиншилла зиндагӣ мекунад, ки мӯйинаи пурқимат доранд. Дар ин чо кондори Анд зиндагӣ мекунад, ки дарозии болҳои он то ба 4 метр мерасад. Дар харсангҳои наздисоҳили пингвини Гумболдт зиндагӣ мекунад.

Биёбонҳои баландкӯҳи Анди Марказӣ ватани картошка ба ҳисоб меравад. Намудҳои ёбои онро дар баландии то 4500 м мушоҳида кардан мумкин аст.

2. Минтақаноки дар Анд. Барои кӯҳҳои Анд минтақаноки баланд хос аст. То баландии 1000 м минтақаи гарм – гилея бо набототи банан ва нахл паҳн шудаанд. Баландтар то 2000 м минтақаи муътадил бо дарахтони ҳина, балс, сарахҳои дарахтмонанд ва бамбук ҷойгир аст. То 3200 м минтақаи хунук доман паҳн кардааст (Гилеяи баландкӯҳ), ки аз дарахтони пояшон қач иборат аст. Болотар онро минтақаи қаҳратун бо даштҳои баландкӯҳи парамоси иборат аз хӯшадорҳо ва буттаҳои қадпаст иваз мекунад. Баландтар аз 4500 м минтақаи барфу яхҳои доимӣ паҳн шудааст.

3. Ҳифзи табиат. Хавфи аз ҳама зиёдро барои табиати Амрикои Чанубӣ кам шудани ҷангалҳо ба вучуд овардааст. Хусусан ҷангалҳои Амазония ва қисми шарқии паҳнкӯҳи Бразилия дар натиҷаи фаъолияти хочагидорӣ одамон зарари калон дидаанд. Масоҳати Гилея ҳар сол аз 0,7 то 1% кам мешавад. Ҷангалҳо ба хоҳири ба даст овардани ҷӯби аълосифат бурида мешаванд. Ҷангалҳо инчунин ҳангоми сохтани роҳ ва коркарди конҳои нафт, газ ва тилло вайрон карда мешаванд.

Барои ҳифзи муҳити табиии материк боғҳои миллии ташкил карда шудаанд. Дар боғи «Галапагос» фаунаи эндемикии чазираҳои вулкони ҳифз карда мешаванд, ба мисли: игуанаи баҳрӣ, пингвини галапагосӣ, сангпушти калончуссаи галапагосӣ. Боғи миллии «Ману», ки дар доманаи Анд ҷойгир шудааст, аз рӯи гуногунии намудҳо беҳамто аст. Дар ин боғи миллии Гилеяи ҳамворӣ ва кӯҳӣ ҳифз карда мешавад. Дар боғи «Лос-Гласярес» дар Андҳои Патагония кӯлҳои пиряхӣ, пиряхҳо ва ҷангалҳои қадима ҳифз карда мешаванд.

Сангпушти азимчуссаи галапагосӣ

Хулоса:

- Материки Амрикои Ҷанубӣ дар шаши минтақаи географӣ ҷойгир шудааст.
- Зонаи табиии ҷангал 47 %-и масоҳати материкро дар бар мегирад, ки ин ба $\frac{1}{4}$ ҳиссаи ҷангали ҷаҳон баробар аст.
- Дар Амазонияи ғарбӣ ва доманакӯҳҳои Анд зонаи ҷангалҳои намноки экваторӣ ҷойгир шудааст. Александр Гумболдт ин ҷангалзорро Гилея номидааст. Аҳолии маҳаллӣ онро селва меноманд.
- Дар кӯҳҳои Анд минтақанокии баландӣ нурра мушоҳида карда мешавад. Хусусан дар арзҳои экваторӣ ин чиз зоҳир ёфтааст.
- Хатари аз ҳама калонро барои табиати материки Амрикои Ҷанубӣ кам шудани ҷангалҳо ба вучуд овардааст.

Савол ва супориш:

1. Зонаҳои табиии материкро номбар кунед ва аз харита нишон диҳед.
2. Зонаи саваннаи Амрикои Ҷанубӣ бо қадом хусусиятҳои худ фарқ мекунад?
3. Пампа чист? Он дар қадом шароити иқлим ба вучуд меояд?
4. Намудҳои эндемикии Амрикои Ҷанубиро номбар кунед. Онҳо чӣ гуна ба шароити муҳити зист мутобиқ шудаанд?
5. Қадом рустаниҳои пайдоиши Амрикои Ҷанубидоштаро шумо дар рӯзгор истифода мекаред?
6. Мафҳумҳои географии мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Шарҳи зер ба қадоме аз мафҳумҳои додашуда дахл дорад: «ҷангалзори намноки экваторӣ»?

А. Пампа;   Б. Гилея;   В. Лянос;   Г. Кампос.

2. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	мавсими боронгарӣ
	лянос меноманд
	Ориноко, ки дар
	Бешазори саваннаи пасти
	зери об мемонад

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред):

Биёбонҳои баландкӯҳи Анди Марказӣ ватани _____ ба ҳисоб меравад.

§ 41. ХУСУСИЯТҲОИ АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲОИ МАТЕРИК

Ба хотир меорем:

- Дар материк кадом халқҳо зиндагӣ мекунад?
- Ба хусусиятҳои аҳолии материкҳо чӣ гуна баҳо медиҳанд?
- Дар кадом қисмҳои материк зичии аҳоли зиёд ва дар кадомаш кам аст?

Амрикои Ҷанубӣ на танҳо бо табиати зебо ва гуногуни худ, инчунин бо гуногуни ва бой будани таркиби аҳоли низ фарқ мекунад.

Халқҳои материк. Таркиби аҳолии материк аз рӯи наҷодҳо омехта мебошад. Дар ин ҷо намоёндагони се наҷоди калон зиндагӣ мекунад. Барои он ки ба ин гуногунии таркиби аҳолии материк сарфаҳм равам, бояд бо пайдоиши таърихи аҳолии он шинос шавем.

Мо медонем, ки одамон ба материк ба воситаи гулугоҳи Беринг (он вақт дар ҷойи гулугоҳ хушкӣ мавҷуд буд) омадаанд. Тахминан 30-35 ҳазор сол пеш бо ин қисми танги хушкӣ қабилҳои қадимаи одамон аз қисмҳои шимолу шарқии материки Авруосиё ба Амрикои Шимолӣ гузаштаанд. Ба Амрикои Ҷанубӣ ҳиндуҳои қадима тахминан 20 ҳазор сол пеш аз Амрикои Шимолӣ гузаштаанд. Онҳо қабилҳои зиёдро ташкил дода, тамоми материкро ишғол кардаанд.

Халқҳои ҳинду таърихи дурударозро аз сар гузаронидаанд. Дар материк якҷанд маркази тамаддуни қадима (Чавин, Наска ва ғ.) ташаккул ёфтааст. Халқҳои ин тамаддунҳо техникаи рехтан ва ҷидани метал, истехсоли мис, нуқра ва тиллоро азхуд карда буданд. Онҳо ба заминдорӣ машғул шуда, ҳуворимаққа, лӯбӣ ва каду парвариш мекарданд.

Аз асри XVI истилои аврупоиён ва кӯчида омадани онҳо ба Амрикои Ҷанубӣ оғоз ёфт. Аввалин шуда испаниҳо ва португалиҳо, баъдтар дигар аврупоиён ба ин материк омаданд.

То омадани испаниҳо ба Андҳо дар ин чо аллакай давлати ғуломдории инкҳо вучуд дошт, ки дар он инкҳо қариб сад қабилаи дигарро ба худ мутеъ карда буданд.

Давлати инкҳо тарзи обёрии заминро медонистанд. Онҳо заминҳои водихоро ба воситаи кофтани канал аз дарёҳои кӯҳӣ обёрӣ мекарданд. Инкҳо на танҳо картошка ва чав мерӯёниданд, инчунин ҳайвонҳои лама ва алпакаро парвариши мекарданд. Инкҳо қасрҳо ва ибодатхонаҳои боҳашамат, дар кӯҳҳо роҳҳо ва аз болои дараҳои чуқур пулҳо сохта буданд. Дар давлати инкҳо хатти ба худашон хос вучуд дошт, ҳунари кулолгарӣ, бофандагӣ ва металгудозӣ рушд ёфта буд. Дар нимаи дуюми асри XV давлати инкҳо қаламрави бисёр давлатҳои ҳозираи ҳиндуҷоро дар бар мегирифт.

Аз тарафи аврупоиён истило шудани Амрикои Ҷанубӣ аҳволи халқҳои маҳаллиро хеле бад кард. Давлати инкҳо забт карда шуд. Дар соли 1532 шаҳри асосии онҳо – Каско аз тарафи Ф. Писарро вайрон карда шуд. Муддати дуру дароз инкҳо ба муқобили истилогарон мубориза бурданд.

Истилогарон қаламравҳои нав ба нави материкро забт намуда, ҳиндуҳои соҳили уқёнуси Атлантикро ба ғулом табдил дода, қисми дигари онҳоро нест карданд ва боқимондаро ба ҷойҳои номувофиқ ронданд. Кам шудани шумораи ҳиндуҳо мустамликадоронро маҷбур кард, ки қувваи нави қорӣ бичӯянд. Бо ин мақсад аз Африқо ғуломони сиёҳпӯстро ба ин материк оварданд.

Дар натиҷаи омезишҳои халқҳои аврупоӣ, сиёҳпӯст ва маҳаллӣ таркиби аҳолии материк хеле мураккаб шуд. Насли дар натиҷаи омезишҳои аврупоиён ва ҳиндуҳо пайдошударо **метис** меноманд. Ҳоло онҳо қисми зиёди аҳолии Андҳоро ташкил медиҳанд. Насли дар натиҷаи омезишҳои аврупоӣ ва сиёҳпӯстон бавучудомадаро **мулат** ва сиёҳпӯстону ҳиндуҳо **самбо** меноманд. Сиёҳпӯстон ва мулатҳо асосан дар қисмҳои шарқӣ ва шимолии материк зиндагӣ мекунанд.

Дар байни аҳолии материк омезишҳои забон ва урфу одатҳо давом дорад. Бо ҳамин тарз дар Амрикои Ҷанубӣ халқҳои нав пайдо мешаванд. Қисми зиёди аҳоли бо забони испанӣ сухан меронанд. Дар давлати Бразилия бо забони португалӣ гап мезананд. Баъзе забонҳои ҳиндӣ низ боқӣ мондаанд. Дар шимоли материк қисми аҳоли бо забони фаронсавӣ ва англисӣ гап мезанад.

Дар бисёр давлатҳои материк аҳолии омезишфта бартарӣ доранд. Ҳиндуҳо қариб дар ҳамаи давлатҳои материк вучуд доранд. Ғайр аз давлатҳои Перу, Боливия ва Эквадор дар бисёр давлатҳо шумораи ҳиндуҳо фоизи ками аҳолиро ташкил медиҳад.

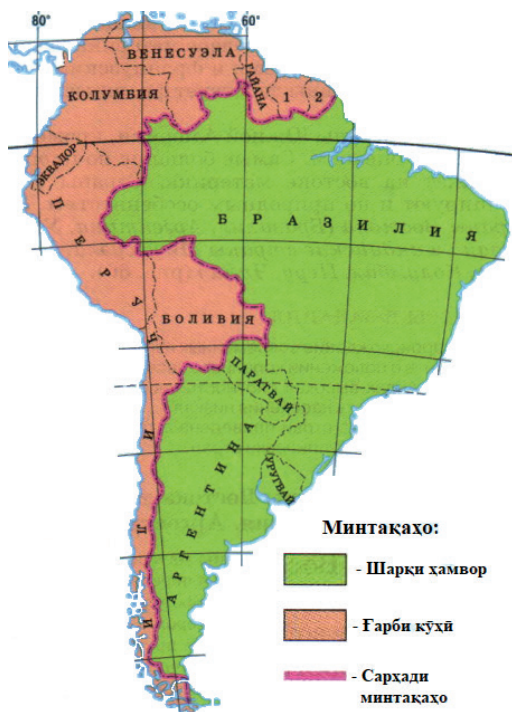
Чойгиршавии аҳоли. Дар Амрикои Ҷанубӣ зиёда аз 350 млн нафар одам зиндагӣ мекунад. Дар давоми ним асри охир шумораи аҳолии материк қариб се маротиба афзудааст. Сабаби чунин босуръат афзудани аҳоли паст шудани фавт ва таваллуди зиёд мебошад. Тақсимои аҳоли дар қаламрави он нобаробар аст. Дар қисмҳои наздисоҳилии материк 90%-и аҳоли зиндагӣ мекунад. Ба ин ҷойҳо муҳоҷирони аврупоӣ омада буданд. Зичии баланди аҳоли дар паҳнкӯҳҳои Марказии Анд ба қайд гирифта шудааст. Масоҳатҳои калони дохилии материк камаҳоли ва баъзе ҷойҳои бешаҳои экваторӣ тамоман беаҳоли мебошанд.

Аз нисф зиёди аҳоли дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд, ки ин мушкилоти зиёдро аз қабилӣ: мушкилоти нақлиёт, манзил, экологӣ ва ғайра ба вучуд меоранд. Дар материк шаҳрҳои миллионер (шаҳрҳои, ки шумораи аҳолиашон аз миллион нафар зиёданд) бисёранд. Калонтарини онҳо Сан-Паулу (12,2 млн), Буэнос-Айрес (12,9 млн), Рио-де-Жанейро (6,7 млн) мебошанд.

Давлатҳои материк. Дар охири асри XV ва аввали асри XVI ҳудуди Амрикои Ҷанубӣ байни якҷанд давлати Аврупо тақсим шуда буд. Ғайр аз Бразилия, ки португалиҳо забт карда буданд, қариб ҳамаи қаламрави материкро испаниҳо соҳиб шуданд. Гвианаро англисҳо, голландиҳо ва фаронсавиҳо забт карда буданд. Дар натиҷа инкишофи мустақилонаи халқҳои Амрикои Ҷанубӣ қатъ гардид, тамаддунҳои қадимаи он барҳам хӯрд.

Давлатҳои ҳозираи Амрикои Ҷанубӣ ба қатори давлатҳои рӯ ба инкишоф дохил мешаванд. Дар материк ҳудуди муайян ба Фаронса тааллуқ дорад, ки онро Гвианаи Фаронса меноманд. Аҳолии ин давлати хурди шимолӣ материкро асосан мулатҳо, сиёхпӯстон ва фаронсавиҳо ташкил медиҳанд. Дар ҳудуди ин давлат маркази кайҳонии Фаронса ҷойгир шудааст.

Қариб ҳамаи давлатҳои материки Амрикои Ҷанубӣ ба баҳр роҳи баромад доранд. Давлатҳои калони материк дар қисми шарқии он ҷойгир шудаанд. Аз рӯи хусусиятҳои табиӣ давлатҳои материкро ба гурӯҳҳо ҷудо мекунанд: 1. Шарқи ҳамвор: Бразилия, Аргентина, Уругвай ва Парагвай. 2. Давлатҳои Анд: Венесуэла, Боливия, Эквадор, Колумбия, Перу ва Чили.

Минтақаҳо ва давлатҳои Амрикои Ҷанубӣ

Хулоса:

- Таркиби аҳолии материк аз рӯи нажодҳо омехта мебошад.
- Ба Амрикои Ҷанубӣ ҳиндуҳои қадима тахминан 20 ҳазор сол пеш аз Амрикои Шимолӣ гузашта, қабилаҳои зиёдро ташкил намуданд ва тамоми материкро ишғол карданд.
- Аз асри XVI истилои аврупоиён ва кӯчидани омадани онҳо ба Амрикои Ҷанубӣ оғоз ёфт.
- Дар натиҷаи омезиши халқҳои аврупоӣ, сиёҳпӯст ва маҳаллӣ таркиби аҳолии материк хеле мураккаб шуд.
- Дар қисмҳои наздизоҳилии материк 90%-и аҳоли зиндагӣ мекунад.
- Аз рӯи хусусиятҳои табиӣ давлатҳои материкро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: шарқи ҳамвор ва давлатҳои Анд.

Савол ва супориш:

1. Халқҳои ҳозираи материк чӣ гуна пайдо шудаанд?
2. Оид ба ҳолати аҳолии таҳҷойии материк маълумот диҳед.
3. Барои чӣ дар Анд зичии аҳолии материк зиёд аст?
4. Аз рӯи шароити табиӣ давлатҳои материкро ба кадом гурӯҳҳо ҷудо мекунад?

5. Давлатҳои калони материко номбар кунед.
6. *Аз харитаҳои дастрас ва китоби дарсӣ истифода бурда давлатҳои материки Амрикои Чанубиро ба харитаи тарҳӣ гузаронед ва ранг кунед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Ҳиндуҳои қадима аз Амрикои Шимолӣ ба Амрикои Чанубӣ тахминан чанд сол пеш гузаштаанд?

- А.** 10 ҳазор сол пеш;   **Б.** 15 ҳазор сол пеш;
В. 20 ҳазор сол пеш;   **Г.** 40 ҳазор сол пеш.

2. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапӣ қадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар қадвали зер муайян кунед:

	ва ҳиндуҳо пайдошударо
	метис меноманд
	омезишбёни аврупоиён
	Насли дар натиҷаи

3. Ҷумларо пурра кунед (қалимаи мувофиқро гузоред):

Аз тарафи аврупоиён истило шудани Амрикои Чанубӣ аҳоли халқҳои маҳаллиро хеле _____ кард.

§ 42. БРАЗИЛИЯ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Қадам давлатҳои калони материки Амрикои Чанубиро медонед?*
- ♦ *Давлати алоҳидаро аз рӯйи қадам хусусиятҳои меомӯзанд?*
- ♦ *Бразилия бо қадам хусусиятҳои фарқ мекунад?*

Бразилия на танҳо дар Амрикои Чанубӣ, балки дар ҷаҳон яке аз давлатҳои калони тропикӣ ба ҳисоб меравад. Бразилия ҳам аз ҷиҳати масоҳат (8557 ҳаз. км²) ва ҳам аз ҷиҳати шумораи аҳоли (203,2 млн нафар) дар ҷаҳон ҷойи панҷумро ишғол мекунад.

Мавқеи географӣ. Бразилия қисми шарқӣ ва марказии материки Амрикои Чанубиро ишғол намуда, 47%-и масоҳати материко ташкил медиҳад. Бразилия тариқи хушкӣ бо 10 давлат ҳамсарҳад буда, тарафҳои мусбати мавқеи географияш инҳоянд:

- дар соҳили уқёнус ҷойгир шудааст;
- бо қисми зиёди давлатҳои Амрикои Чанубӣ ҳамсарҳад мебошад.

Табиат. Дар худуди Бразилия сарватҳои зиёди маъдан ёфт шудааст, ки аз ҷиҳати истихроҷи баъзеи онҳо дар ҷаҳон мавқеи хоса дорад. Масалан, аз ҷиҳати истихроҷи маъдани оҳан (ҳар сол 160 млн тонна маъдани оҳан истихроҷ мекунад) дар ҷаҳон ҷойи

якумро, аз чихати истихроҷи марганетс ва боксит ҷойи панҷумро ишғол мекунад. Ғайр аз ин дар қаламрави Бразилия захираҳои уран, қалъагӣ, никел ва алмос низ ёфт шудаанд.

Ҳудуди мамлакат дар минтақаҳои иқлимии экваториалӣ, субэкваториалӣ ва тропикӣ ҷойгир шудааст. Бинобар зиёда будани бориш дар мамлакат ҷангалзорҳо (селва, кампос) ҳудуди зиёдро ишғол намудаанд. Дар ҷангалзорҳои Амазония зиёда аз 25 000 намуди рустаниҳо воমেҳуранд, ки аз он 4000 намудаш дарахтон мебошад. Ҷангалзорҳо аз олами ҳайвонот низ бой аст. 2/3 ҳиссаи ҳудуди Бразилияро ҷангалзорҳо ишғол намудаанд. Мамлакат аз чихати таъминот бо захираҳои обӣ дар ҷаҳон ҷойи намоёнро ишғол мекунад. Бразилия дорои имкониятҳои бузурги табиӣ мебошад.

Аҳоли. Дар Бразилия афзоиши баланди табиӣ аҳоли (аз ҳисоби таваллуд зиёда шудани аҳоли) мушоҳида мешавад. Аҳолии аз 64-сола боло 6%-и аҳолии мамлакатро ташкил медиҳад. Ҳисоби миёнаи дарозумрӣ 65-73 сол буда, ба 1 зан 2,2 фарзанд рост меояд. Аҳолии Бразилия ҳар сол 1,7% меафзояд.

Зичии миёнаи аҳоли дар 1 км² 22 нафарро ташкил медиҳад. Зиёда аз 90%-и аҳоли дар қисми соҳилии ҷанубу шарқии мамлакат маскун шудааст. Дар ноҳияҳои ғарбии қисми дохилии мамлакат (Амазония) ҳамагӣ 5% аҳоли ҷойгир шудааст. Ба чунин нобаробар ҷойгир шудани аҳоли омилҳои таърихӣ ва иқтисодӣ сабаб шудаанд.

Омезиши анъанаҳои миллӣ ва ҳозиразамон дар иди Бразилия таҷассум ёфтаанд, ки барои тамошои онҳо сайёҳон аз тамоми ғӯшаю қанори дунё меоянд. Ин карнавали машҳури бразилиягӣ дар шаҳри Рио-де-Жанейро баргузор мешавад.

Таркиби этникии аҳоли хеле мураккаб буда, дар мамлакат зиёда аз 80 миллат ва халқият зиндагӣ мекунад. Аҳолии баромади аврупоидошта (португалиҳо, испаниҳо, итолиёҳо, олмониҳо)–55%, гурӯҳҳои омехта (метис, мулат ва самбо)–38% ва сиёхпӯстон 6%-и аҳолиро ташкил медиҳанд. Аҳолии маҳаллӣ бештар дар Амазония, сиёхпӯстон дар қисми шимолу шарқии мамлакат маскун шудаанд.

Дар Бразилия 80%-и аҳоли дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад. Бразилия дорои 11 шаҳри миллионер мебошад: Сан-Паулу (12,2 млн нафар), Рио-де-Жанейро (6,7 млн нафар), Салвадор, Белу-Оризонт, Ресифи, Порту-Алгери, Бразилиа, Куритиба,

Белен, Манаус, Форталеза. Қариб 90%-и аҳоли ба дини насронӣ эътиқод дорад. Забони давлатиаш португалӣ мебошад.

Иқтисодиёт. Аз ҷиҳати ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ Бразилия ба қатори давлатҳои даҳгонаи пешсафи ҷаҳон дохил мешавад. Бразилия дар байни давлатҳои рӯ ба тараққӣ яке аз давлатҳои пешқадам мебошад. Бразилия давлати саноативу аграрӣ буда, дар он соҳаҳои саноат ва кишоварзӣ хуб рушд ёфтаанд.

Дар нимаи дууми асри ХХ саноати мамлакат босуръат тараққӣ кард. Автомобилсозӣ, тайёрасозӣ, киштисозӣ, истеҳсоли компютер, металлургияи сиёҳ ва ранга, саноати энергетика, саноати ҷангал, саноати ҳарбӣ, саноати химия, саноати сабук ва хӯрокворӣ соҳаҳои асосии саноат мебошанд. Дар мамлакат ҳар сол ба миқдори 1 миллион автомобил истеҳсол карда мешавад. Ҳавопаймосозӣ низ рушд ёфта, аз ҷиҳати истеҳсоли он дар ҷаҳон ҷои 3-юмро ишғол мекунад.

Дар Бразилия кишоварзӣ хуб рушд ёфтааст. Мамлакат аз ҷиҳати ҳаҷми содироти маҳсулоти кишоварзӣ дар ҷаҳон ҷойи 3-юмро ишғол мекунад. Бразилия дар ҷаҳон аз ҷиҳати истеҳсоли найшакар (250 млн тонна) ва қаҳва ҷойи якум, аз ҷиҳати истеҳсоли афлесун ва рағани соя ҷойи дуум (баъди ИМА) ва аз ҷиҳати истеҳсоли нахи пахта ҷойи 6-умро ишғол мекунад. Дар мамлакат ҳар сол ба миқдори 800 ҳазор тонна нахи пахта истеҳсол карда мешавад. Ҳар сол ба миқдори 10 млн тонна ҳосили шолӣ ҷамъоварӣ карда мешавад.

Чорводорӣ Бразилия низ хуб рушд ёфтааст. Дар мамлакат 125 млн сар чорвои калони шохдор, 32 млн сар хук, 28 млн сар бузу гӯсфанд мавҷуд аст. Зиёда аз 80% заминҳои кишоварзии мамлакат дар дасти латифундҳо (заминдорони калон) қарор дорад.

Қисми зиёди аҳоли ва соҳаҳои хоҷагии халқи Бразилия ба уқёнус наздик ҷойгиранд. Дар минтақаи наздисоҳилӣ, ки 300-350 км паҳноӣ дорад, тамоми истеҳсолот ва зиёда аз 90% аҳолии мамлакат ҷойгиранд. Сан-Пауло, Рио-де-Жанейро ва Белу-Оризонтӣ, ки секунҷаи саноатии Бразилия ба ҳисоб мераванд, дар минтақаи наздисоҳилӣ ҷойгиранд.

Шаҳри Рио-де-Жанейро

Шаҳри Сан-Паулу пойтахти иқтисодии Бразилия

буда, ноҳияи муҳимми саноатии Амрикои Лотинӣ ба ҳисоб меравад. Бо сабаби зиёд будани биноҳои серошӯна шаҳри Сан-Паулу – Нью-Йорки Амрикои Лотинӣ меноманд.

Рио-де-Жанейро бандари муҳимми мамлакат ва шаҳри бонкиву сайёҳӣ ба ҳисоб меравад. Дар шаҳр майдони футболбозии калонтарини ҷаҳон «Маракана» ҷойгир шудааст.

Хулоса:

- *Бразилия ҳам аз ҷиҳати масоҳат ва ҳам аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар ҷаҳон ҷойи панҷумро ишғол мекунад.*
- *Бразилия қисми шарқӣ ва марказии материки Амрикои Ҷанубиро ишғол карда, 47%-и масоҳати материкро ташкил медиҳад.*
- *Дар Бразилия афзоиши баланди табиӣи аҳоли мушоҳида мешавад.*
- *Таркиби этникии аҳоли хеле мураккаб буда, дар мамлакат зиёда аз 80 миллат ва халқият зиндагӣ мекунанд.*
- *Аз ҷиҳати ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ Бразилия ба қатори давлатҳои даҳгонаи пешсафи ҷаҳон дохил мешавад.*
- *Бразилия аз ҷиҳати ҳаҷми содироти маҳсулоти кишоварзӣ дар ҷаҳон ҷойи 3-юмро ишғол мекунад.*

Савол ва супориш:

1. *Хусусиятҳои мавқеи географии Бразилияро шарҳ диҳед.*
2. *Қадам сарватҳои табиӣ дар қаламрави мамлакат ёфт шудаанд?*
3. *Бразилия дар қадам минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудааст?*
4. *Дар бораи аҳолии давлати Бразилия маълумот диҳед.*
5. *Қадам соҳаҳои саноат ва кишоварзии Бразилия хуб тараққӣ кардаанд?*
6. *Мафҳумҳои географии мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Масоҳати Бразилия чӣ қадар аст?

А. 8,5 млн км²;   Б. 9,5 млн км²;   В. 10,5 млн км²;   Г. 6,5 млн км².

2. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	материки Амрикои Ҷанубиро ишғол намуда,
	Бразилия қисми шарқӣ ва марказии
	материкро ташкил медиҳад
	47%-и масоҳати

3. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред):

Зиёда аз 90%-и аҳолии Бразилия дар қисми соҳилии ҷанубу _____ мамлакат ҷойгир шудаанд.

§ 43. АРГЕНТИНА

Ба хотир меорем:

- *Ба харита нигаред ва гӯед, ки аз рӯйи ҳаҷм кадоме аз ин давлатҳо калонтар аст, Аргентина ё Бразилия?*
- *Кадоме аз ин давлатҳо ҷанубтар ҷойгир шудааст?*
- *Аргентина бо кадом давлатҳо ҳамсарҳад мебошад?*

Мавқеи географӣ ва таърихи ташаккулёбии аҳолии Аргентина. Аргентина дар қисми ҷанубу шарқии материки Амрикои Ҷанубӣ ҷойгир шуда, аз шарқ бо Чили, аз шимол бо Боливия ва Парагвай, аз шимолу шарқ бо Уругвай ва Бразилия ҳамсарҳад мебошад. Ҷиҳати мусбати мавқеи географии Аргентина дар он аст, ки ба укёнуси Атлантик роҳи васеи баромад дорад. Аргентина аз рӯйи масоҳат дуумин давлати калони материк (баъди Бразилия) ба ҳисоб рафта, масоҳаташ 2,8 млн км², аҳолиаш зиёда аз 43 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Буэнос-Айрес мебошад.

То аввалҳои асри XVI дар қаламрави давлат қабилаҳои гуногуни ҳинду паҳн шуда буданд. Баъзе қабилаҳо ба қосибӣ, заминдорӣ, сохтани роҳҳо ва пулҳо дигарашон ба шикору моҳидорӣ ва сеюмӣ ба савдои пӯст ва матоъ машғул буданд. Баъди омадани мустамликадорони испанӣ халқи маҳаллӣ ба куштор ва азобу шиканча гирифтор шуд. Ҳангоми экспедитсияи махсуси ҳарбӣ дар асри XIX қариб ҳамаи ҳиндуҳои Патагония нест карда шуданд.

Аз сабаби он ки қисми зиёди ҳиндуҳо нобуд карда шуданд, шумораи митисҳо низ дар мамлакат каманд. Миллати аргентинӣ асосан аз ҳисоби муҳоҷирони аврупоӣ ташаккул ёфтааст, ки ҳунари худро ба ин ҷо овардаанд: фаронсавӣҳо ва итолиёӣҳо ба парвариши ангур, украинҳо, русҳо ва полякҳо ба зироаткорӣ, англисҳо ба гӯсфандпарварӣ машғуланд. Дар забони испании Аргентина бисёр калимаҳо аз дигар забонҳои аврупоӣ дохил шудаанд. Аргентина дар худ маданият ва анъанаҳои бисёр халқҳоро муттаҳид кардааст. Аммо асоси миллати аргентиниро авлоди муҳоҷирони аввалини испанӣ ташкил медиҳанд.

Табиат. Аргентина табиати гуногун ва бой дорад. Қисми шимолии кишвар дорои иқлими гарми тропикӣ, қисми марказиаш иқлими субтропикӣ ва қисми ҷанубиаш дорои иқлими муътадил мебошад. Дар қисми ҷанубии Аргентина паҳнкӯҳи Патагония, дар қисми марказиаш Пампа ва дар қисми шимолиаш паҳнкӯҳи

Гран-Чако ҷойгир шудааст. Дар қисми шимолу шарқии мамлакат пастхамии Ла-Плата ҷойгир аст. Нуқтаи баландтарини қитъаи Амрико – Аконкагуа, ки 6960 м баландӣ дорад, дар ҳудуди Аргентина ҷойгир шудааст.

Дар Аргентина захираҳои калони гидроэнергия, нафт, гази табиӣ ва маъдани металҳои ранга мавҷуд аст.

Иқлими ҳамвориро доимо тағйирёбанда мебошад. Дар пампаи субтропикӣ барф меборад. Сабабаш аз ҷануб дохил шудани ҳавои хунук ва бо ҳам вохӯрдани он бо ҳавои гарми тропикӣ мебошад, ки аз шимол меояд. Боридани барфу боронҳои зиёд, хунукшавии ҳаво, ба амал омадани бодҳои ҷангу тӯфонӣ хусусияти асосии ӯҳу ҳавои мамлакат мебошанд.

Дарёҳое, ки аз Анд ҷорӣ мешаванд, серобанд ва аз захираҳои гидроэнергетикӣ бой мебошанд. Парана дарёи калонтарини Аргентина ба ҳисоб меравад. Сарвати бебаҳои Аргентина ин пампаи дорои хокҳои сиёҳтоб ва дашти бо иқлими мусоид мебошад. Дар ин ҷо ба миқдори зиёд зироатҳои ғалладона ва гӯшт истеҳсол карда мешавад.

Олами рустаниҳои мамлакат низ гуногун аст. Дар Аргентина рустаниҳо аз ҷангалҳои тропикӣ дар шимол сар карда, то рустаниҳои нимбиёбонӣ дар ҷануб мерӯянд. Дар шимоли мамлакат, дар водии дарёҳо ҷангалҳои ҳамешасабз ва чакалакзорҳо, дар доманаи Анд ҷангалҳои хушк мерӯянд, ки дар он дарахти кебрачо (бо забони испанӣ «табарро шикан») пурқимат аст. Масоҳати калонро даштҳои хушку намнок ва нимбиёбонҳо ишғол кардаанд, ки бо рустаниҳои алафӣ пӯшида шудаанд. Ин ҷо захираи калони хӯрок барои рушди ҷорво мавҷуд аст. Аз рӯи саршумори ҷорвои калони шохдор (қариб 60 млн сар) ва гӯсфанд (зиёда аз 30 млн сар) Аргентина дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои аввалинро ишғол мекунад.

Аҳоли. Қисми зиёди аҳолии Аргентина (90%) дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад, ки асосан дар соҳилҳо ва минтақаҳои назди соҳил ҷойгир шудаанд. Аҳолии деҳот кам аст ва беҳуда Аргентинаро давлати кишоварзии бедехқон наменоманд. Кишоварзон манзилҳои худ – ранчоро аз хишт бо болопӯши сурх ва фарши хокӣ месозанд. Онҳо либоси маҳсули пашмии анъанавии ҳиндуҳо – пончо мепӯшанд. Хӯроки дӯстдоштаи аргентиниҳо гӯшти дар оташи ангишт пухташуда мебошад. Инчунин хӯрокҳои аз ярмаҳои гуногун омодашуда низ серистеъмоланд.

Аргентина давлати дорои маданияти бой мебошад, ки дар он тамаддуни анъанавии испанӣ бо халқҳои дигари аврупоӣ омезиш ёфтааст. Гаучоҳо бисёр суруду рақсҳои офаридаанд, ки аз ҳама машҳураш тангои аргентинӣ мебошад.

Иқтисодиёт. Аргентина ба бозори ҷаҳонӣ гӯшт, ғалла, пашм, равғани рустанӣ ва пӯст мебарорад. Аз ғалладонагӣҳо гандум, чуворимақка, зағер, офтобпараст ва чормағзи заминӣ истеҳсол мекунад. Дар қисми шимолу ғарбии мамлакат, дар иқлими субтропикии хушк ангур, зайтун ва найшакар парвариш мекунад. Дар иқлими субтропикии намнок, дар шимолу шарқи кишвар чой, хусусан чойи парагвайӣ парвариш мекунад. Зиёд будани хӯроқи чорво (алафҳои гуногун ва зироатҳои кишоварзӣ) боиси он шудааст, ки дар кишвар соҳаи чорводорӣ ва соҳаҳои саноати ба он вобаста (истеҳсоли гӯшт, дору, пойафзол) инкишоф ёбанд.

Пойтахти давлат – Буэнос-Айрес яке аз шаҳрҳои зеботарини Амрикои Ҷанубӣ ба шумор меравад. Дар ин шаҳр ва атрофи он қариб нисфи аҳолии Аргентина зиндагӣ мекунад. Буэнос-Айрес маркази саноатӣ ва бандари калонтарини кишвар мебошад. Дар ин шаҳр аввалин шуда дар материк биноҳои баландшӯна ва метро (роҳи зерзаминӣ, ки бо он поездҳои мусофиркаш ҳаракат мекунад) сохта шудааст. Аҳолии маҳаллаҳои алоҳидаи шаҳр урфу одат ва анъанаҳои ҳамон халқҳоеро нигоҳ доштаанд, ки муҳоҷирон аз он ҷо омадаанд.

Хулоса:

- *Аргентина дар қисми ҷанубу шарқии материки Амрикои Ҷанубӣ ҷойгир шуда, аз шарқ бо Чили, аз шимол бо Боливия ва Парагвай, аз шимолу шарқ бо Уругвай ва Бразилия ҳамсарҳад мебошад.*
- *Аргентина аз рӯйи масоҳат дуҷумин давлати калони материк (баъди Бразилия) ба ҳисоб меравад.*
- *Аргентина дар се минтақаи иқлимӣ ҷойгир шудааст: тропикӣ, субтропикӣ ва муътадил.*
- *Нуқтаи баландтарини қитъаи Амрико – Аконкагуа (6960 м) дар ҳудуди Аргентина ҷойгир шудааст.*
- *Дарёи Парана калонтарин дарёи Аргентина мебошад.*
- *Қисми зиёди аҳолии Аргентина (90%) дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад.*
- *Аргентина ба бозори ҷаҳонӣ гӯшт, ғалла, пашм, равғани рустанӣ ва пӯст содир мекунад.*

Савол ва супориш:

1. Хусусиятҳои мавқеи географии Аргентинаро шарҳ диҳед.
2. Кадом сарватҳои табиӣ дар қаламрави мамлакат ёфт шудаанд?
3. Аргентина дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудааст?
4. Дар бораи аҳолии Аргентина маълумот диҳед.
5. Кадом анъанаҳои машҳури мардуми Аргентинаро медонед?
6. Кадом соҳаҳои саноат ва кишоварзии Аргентина хуб тараққӣ кардаанд?
7. Мафҳумҳои географии мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз шаҳрҳои номбаршуда пойтахти Аргентина мебошад?

А. Бразилия; Б. Буэнос-Айрес; В. Лима; Г. Вашингтон.

2. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	гӯсфанд Аргентина дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои
	Аз рӯйи саршумори чорвои
	аввалро ишғол мекунад
	калони шохдор ва

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Масоҳати Аргентина _____ млн км²-ро ташкил медиҳад.

БОБИ 6. МАТЕРИКИ АФРИҚО

Африқо аз ҷихати бузургиаш дуомин материки кураи Замин, баъд аз материки Авруосиё буда, масоҳаташ 30 млн 248 ҳаз км² мебошад, ки аз он 600 ҳаз км² ба қазираҳо рост меояд.

*Африқо дар
глобус*

Африқо бо Аврупо ба воситаи баҳри Миёназамин, махсусан гулугоҳҳои Тунис ва Гибралтар (Ҷабал-ул-Ториқ) пайваст мешавад. Қитъаҳои Африқо ва Осиё аз ҳам ба воситаи канали Суэтс, баҳри Сурх ва гулугоҳи Бобулмандаб ҷудо мешавад.

Маъноии калимаи «Африқо» то ҳоло маълум нест. Африқоро юнониҳо ва римиҳои қадим аз номи халқияти либу, ки дар соҳилҳои ҷанубии баҳри Миёназамин зиндагӣ мекарданд, вобаста кардаанд.

Ҷойи паҳнтарини Африқо байни арзҳои 10° ва 16° Ҷануби Ҷойгир аст. Паҳноии материки Африқо қариб ба 7500 км мерасад.

Қазираҳое, ки дар гирду атрофи Африқо ҷойгир шудаанд, зиёд нестанд. Қазираи калонтаринаш Мадагаскар мебошад. Ғайр аз ин дар уқёнуси Ҷинд қазираҳои Сокотра, Занзибар, Пемба, Мафия, Коморҳо ва Маскаренҳо паҳн шудаанд.

Дар уқёнуси Атлантик асосан қазираҳои пайдоиши материкӣ ва вулканидошта ҷойгиранд. Инҳо қазираҳои Мадейра, Канор, димоғи Сабз, Фернандо-По, Принсипе, Сан-Томе, Аннобон ва ғайра мебошанд. Ба ғайр аз ин ба Африқо як қатор қазираҳои хурди вулконино дохил мекунанд, ки дар уқёнуси Атлантик парешон шудаанд. Инҳо Еленаи Муқаддас, Меъроч (Вознесение) ва Тристан-да-Кунья мебошанд.

§ 44. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАДҚИҚОТИ МАТЕРИКИ АФРИҚО

Ба хотир меорем:

- ♦ Африқоро кадом уқёнусҳо иҳота кардаанд?
- ♦ Қараёнҳои гарм ва хунуки уқёнусҳо ба шароити табиии материк чӣ таъсир мерасонанд?
- ♦ Қазираҳои атрофи материки Африқо кадом намуди пайдоиши доранд?

Материки Африқо аз дигар материкҳо бо хусусиятҳои гуногун фарқ мекунад. Хатти экватор материкро қариб баробар бурида мегузарад. Қисми зиёди Африқо дар минтақаҳои экваториалӣ,

субэкваториалӣ ва тропикии нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ ҷойгир шудаанд.

Нуқтаҳои канории он дар шимол – димоғи Эл-Абяд, дар ҷануб – димоғи Сӯзан мебошад. Ҳамин тариқ, аз шимол ба ҷануб Африқо зиёда аз 8 ҳаз. км тӯл кашидааст. Нуқтаи канории ғарбӣ – димоғи Сабз, дар шарқ – димоғи Рас-Хафун мебошанд.

Обҳои укёнуҳое, ки соҳилҳои Африқоро мешӯянд, ба дохили он дар ягон ҷо чуқур ворид намешавад. Аз ин сабаб сохти соҳилҳои Африқо ниҳоят одӣ (қачу килебиҳои зиёд надорад) мебошанд. Соҳилҳои материк дар ҳама ҷо зина-зина баланд мешаванд.

Укёнуси Атлантик дар назди соҳилҳои Африқо фақат як халиҷ – Гвинеяро ҳосил кардааст.

Қисматҳои шимолу ғарбӣ, ҷанубу ғарбӣ ва соҳилҳои нимҷазираи Сомалиро оби ҷараёни хунук мешӯяд. Ин ҷараёни хуноки Канар мебошад, ки ба соҳилҳои Африқо обҳои хунукро оварда, ҳарорати обро то $+15^{\circ}$ $+16^{\circ}$ паст мекунад. Аз қисми ҷанубу ғарбии Африқо ҷараёни хуноки Бенгал ба соҳилҳо таъсир расонида, ҳарорати обро то $+6^{\circ}$, $+9^{\circ}$ паст мекунад. Чунки дар ин минтақа обҳои хунук ба сатҳ мебароянд. Ҳар ду ин ҷараёнҳои хунук ба ҳосилшавии шароити иқлимии қисми ғарбии Африқо дар арзҳои тропикӣ нақши калон мебозанд.

Соҳилҳои шарқӣ ва ҷанубии материки Африқоро обҳои укёнуси Ҳинд мешӯянд. Аз қисми ҷанубии хатти экватор, назди соҳилҳои Африқо ҷараёнҳои гарм мегузарад. Дар ҷануб ва ҷанубу шарқ ҷараёни гарми Мозамбик ва дар ҷануб ҷараёни гарми димоғи Сӯзан ҳосил шудаанд. Онҳоро ҷараёнҳои пассатҳои ҷанубӣ (экваториалӣ) ҳосил мекунанд, ки ҳарорати сатҳи обро дар фасли зимистон, дар Нимкураи ҷанубии соҳилҳои ҷанубу шарқии Африқо то $+20^{\circ}\text{C}$ ва зиёдтар гарм мекунад. Ба қисми шимолии экватор ҷараёни хуноки муссонии Сомали ворид мешавад, ки тобистон ба Нимкураи шимолӣ обҳои қисман хунукро аз Нимкураи ҷанубӣ оварда, зимистон баръакс аз Нимкураи шимолӣ ба Нимкураи ҷанубӣ обҳои гармо мебарад.

Халиҷи Адан ва баҳри Сурх бо гулугоҳи Бобулмандаб пайваст мебошад, ки дар натиҷаи фурурабии қабати Замин дар аҳди кайнозой ба вучуд омада Африқоро аз Осиё ҷудо кардааст ва соҳилҳои рост буридашуда доранд. Ҷойи чуқуртарини баҳри Сурх ба 3039 м мерасад. Ба сабаби бухоршавии зиёд ва аз дарёҳо кам об гирифтани (ба баҳри Сурх ягон дарё намержад) шӯри дар баҳри Сурх то 40‰ мерасад. Дар қисми шимолии баҳр ҳатто то 41,5‰ мебошад.

Тадқиқоти материк. Аз асри XV сар карда португалиҳо

кад-кади соҳилҳои ғарбии Африко барои ёфтани роҳи баҳрии шарқии Ҳиндустон шино мекарданд. Солҳои 1487-1488 экспедицияи Бартоломео Диаш роҳи баҳриро ба воситаи даври ҷанубии Африко кашф кард.

Асри XVI португалиҳо дар соҳилҳои ғарбии материки Африко бо мардуми маҳаллӣ муносибатҳои савдуро ба роҳ монданд. Аврупоӣҳо ашёи ороишии ночиз – шадда, оина ва зангӯлаҳоро бо маҳсулоти тиллоӣ иваз мекарданд. Баъзан экспедицияҳои муфлисшуда мардуми маҳаллиро дошта, дар бозорҳои аврупоӣ ҳамчун гулом мефурӯхтанд. Аз ҳамин давра гуломфурӯшӣ дар тамоми бозорҳои аврупоӣ оғоз шуд.

Аврупоӣҳо тадқиқи ноҳияҳои дохилии Африқоро асри XIX барои арзон истеҳсол кардан ва қимат фурӯхтани маҳсулот шуруъ намуданд. Миёнаҳои асри XIX тадқиқотчиӣ машҳури британи – Дэвид Ливингстон муддати зиёда аз 30 сол дар материк (солҳои 1840-1873) саёҳат кард. Ӯ ҳавзаҳои дарёҳои Занбези, Конго, сарғаи Нил, кӯли Ньяса ва тамоми Африқои Ҷанубиро тай карда, маълумоти зиёд ҷамъ овард ва ба харитаҳои топографӣ ворид кард. Ливингстон бо мардуми маҳаллӣ муносибати хуб дошт ва эҳтиромӣ аҳолиро сазовор шуда буд.

Баъдтар тамоми ноҳияҳои дохилии Африқо аз тарафи олимони англис, амриқоӣ, русҳо ва ғайра тадқиқ карда шуданд.

Охири асри XIX тадқиқотчиӣ рус Юнкер В. В. дар Африқои Шарқӣ ва Марказӣ саёҳат карда, оид ба табиати ноҳияҳои гуногун, аҳоли, наботот ва ҳайвонот маълумоти зиёд ҷамъ овард. Ӯ мушоҳидаҳои гидрологӣ ва метеорологӣ анҷом додааст. Дар асоси ин маълумот қорҳои топографӣ гузаронидааст.

Солҳои 1926-1927 олими барҷастаи рус Николай Иванович Вавилов барои омӯхтани набототи дастпарвар (мазрӯъ) экспедиция ташкил кард. Дар ин муддат зиёда аз 6000 намуни рустаниҳои дастпарвар ҷамъ шуд. Муайян карда шуд, ки Ҷабашистон ватани навъҳои пурқимати гандум мебошад.

Ҳоло ҳам барои омӯзиши обҳои дохилӣ, олами хок, наботот, ҳайвонот ва сарватҳои зерзаминии материки Африқо бисёр давлатҳо якҷоя тадқиқот мебаранд.

Хулоса:

- Африқо аз ҷиҳати масоҳат дуҷумин материки қураи Замин буда, масоҳаташ 30 млн 248 ҳаз км² мебошад.
- Африқо бо Аврупо ба воситаи баҳри Миёназамин ва Осиё ба воситаи канали Суэц, баҳри Сурх ва гулӯгоҳи Бобулмандаб ҷудо мешавад.
- Ҷазираи қалонтаринаш Мадагаскар мебошад.
- Ҳатти экватор материки Африқоро қариб баробар бурида мегузарад.

- Соҳилҳои материкро оби ду уқёнус – Атлантик ва Ҳинд мешӯянд.
- Тадқиқоти материк асри XV аз тарафи португалиҳо оғоз ёфтааст.
- Тамоми ноҳияҳои дохилии Африқо аз тарафи олимони англис, амрикоӣ, русҳо ва ғайра тадқиқ карда шуданд.

Савол ва супориш:

1. Барои чӣ Африқоро материки гармтарин мегӯянд?
2. Масоҳати материк чӣ қадар аст ва аз рӯйи он дар ҷаҳон чойи чандумро ишғол мекунад?
3. Ҷазираи аз ҷама калони атрофи Африқо чӣ ном дорад?
4. Обҳои кадом уқёнусҳо соҳилҳои материкро мешӯянд?
5. Олимони тадқиқотчи Африқоро номбар кунед.
6. Дар харитаи тарҳӣ уқёнусҳо, баҳрҳо халиҷҳо, нуқтаҳои канории материкро ёбед ва қайд кунед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Ҷазираи Мадагаскар дар кадом уқёнус чойгир шудааст?

А. Яхбастаи Шимолӣ   Б. Атлантик   В. Ором   Г. Ҳинд

2. Мувофиқа кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед)

Олимони тадқиқотчи материкро бо хизматашон дар ҷадвали зер мувофиқ гузоред:

1. Николай Вавилов	А. Аввалин маротиба бо даври ҷанубии Африқо то Ҳиндустон шино кардааст.
2. Василий Юнкер	Б. Муддати 30 сол дар Африқои Марказӣ ва Ҷанубӣ саёҳат кардааст.
3. Бартоломео Диаш	В. Зиёда аз 6000 намуди рустаниҳои дастпарварро ҷамъ кардааст.
4. Дэвид Ливингстон	Г. Дар Африқои Шарқӣ ва Марказӣ мушоҳидаҳои гидрологӣ ва метеорологӣ анҷом додааст.

3. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Ҳоло барои омӯзиши табиати материки Африқо бисёр давлатҳо _____ тадқиқот мебаранд.

§ 45. СОХТИ ГЕОЛОГӢ, РЕЛЬЕФ ВА САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНИИ АФРИҚО

Ба хотир меорем:

- ♦ Материкҳои қадимаро номбар кунед.
- ♦ Кадом унсурҳои рельефҳои ҷанубӣ мебошанд?
- ♦ Дар Африқо кадом шаклҳои рельеф бартарӣ доранд?

Сохти геологӣ ва рельеф. Материки Африқо рельефи ягона дошта, дар он суфақӯҳҳо бартарӣ доранд. Дар материки Африқо

ба мисли материки Авруосиё кӯҳҳои баланд вучуд надоранд. Баландии миёнаи материк аз сатҳи баҳр ба 750 м мерасад. Дар релйефи материк баландҳои аз 200 то 1000 м бартарӣ доранд. Дар материк 10%-и ҳудуд ба қаторкӯҳҳо ва 20% ба ҳамвориҳо рост меоянд. Боқимонда ҳудуди материк аз биёбонҳо, баландҳои ва фурӯҳамидаҳо иборат аст.

Дар материки Африқо биёбони калонтарини ҷаҳон – Саҳрои Кабир ҷойгир шудааст, ки қариб пурра қисми шимолии материкро ишғол кардааст. Релйефи он ҳамвор набуда, дар ҷойҳои муайян баландҳои ва кӯҳҳо дучор омадан мумкин аст.

Қисми зиёди материк таҳкурсии платформаи ягонаи Африқоро ташкил кардааст, ки ба ҳайати материки қадимаи Гондвана дохил мешуд.

Таҳкурсии платформа дар қисми зиёди материк бардошташудаҳои қадимаро ташкил мекунад, ки ба сатҳ баромада, баландҳоро ташкил кардаанд ва онҳо дар релйефи маҳал акс ёфтаанд. Баландҳои бо фурӯҳамидаҳо ҷой иваз мекунад, ки дар ҳудуди онҳо таҳкурсии қадима бо тақшониҳои баҳрӣ ва континенталии синну солашон гуногун пӯшонидани шудаанд.

Таҳкурсии булӯрӣ асосан дар канораҳои материк ва қисми ҷанубии Африқо ҷойгир шудаанд ва дар давоми аҳди мезозой ва аввали аҳди кайназой ин ҷо таҳти таъсири баландшавӣ қарор доштанд, ки фурӯрафтаҳо ва тегаҳо ҳосил шуданд.

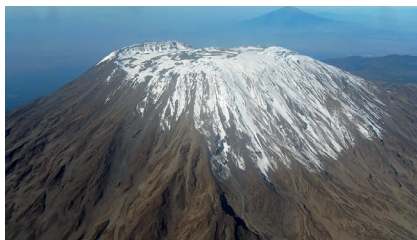
Ҷамаи канораҳои шарқии Африқо аз ҷараёни поёнии дарёи Занбези дар ҷануб то соҳилҳои баҳри Сурх дар шимол ба минтақаи бузурги фурӯрафтаи Африқо дохил мешаванд, ки ба воситаи баҳри Сурх то баҳри Мурда ва водии Урдун (Иордания) рафта мерасад. Дарозии он қариб 6000 км аст.

Ҳосил шудани ин тарқишҳо ба фаъолшавии қисми шарқии платформаи Африқо дар вақти ба охир расидани кӯҳпайдошавии Алпи вобаста аст. Лекин геологи англис Ф. Дикси дар асоси як қатор маълумоти нав ба хулосае омад, ки дар ин минтақа тарқишҳо ва бардошташудаҳои қадимаи давраҳои юра ва бур дидани мешаванд, ки ба тарафи уқёнуси Ҳинд паस्त шуда рафтааст. Ҷамаи ин аз он шаҳодат медиҳад, ки тарқишҳо нишонаҳои давраи то кембриро доро мебошанд. Агар ин нуқтаро ҳамчун асос бишуморем, қисми шарқии платформаи Африқо ҳаракатҳои тектоникиро то ҳол гум накардааст.

Тасмаи бардошташудаҳои канорӣ аз дарёи Занбези ба тарафи ҷануб то кӯҳҳои Аждаҳо, ки баландиашон зиёда аз 3000 м мебошад, тӯл кашидаанд. Қуллаи баландтарини материк дар

Пахнкӯҳи Шарқи Африко – вулкони Килиманчаро мебошад, ки баландии он ба 5895 м мерасад.

Сарватҳои табиӣ Африко пурра омӯхта нашудаанд. Ҳамаи он сарватҳои зерзаминие, ки пайдо шудаанд, аз захираҳои гуногуни маъдани бой мебошанд. Дар Африкои Чанубӣ ва Марказӣ конҳои оҳан ёфт шудаанд. Маъданҳои хром ва мис дар канораҳои чанубу ғарбии суфакӯҳҳои Африкои Шарқӣ ва кони мису уран дар ҳудуди Чумхурии Конго мавҷуданд.

Вулкони Килиманчаро

Конҳои тилло дар ноҳияҳои гуногуни материк ва махсусан чануб ҷойгиранд.

Африко бо конҳои алмос, ки асосан дар арзи 12°-и Нимкураи чанубӣ ҷойгир шудаанд, шуҳрат ёфтааст. То солҳои охир, то он вақте ки конҳои алмоси Сибир ёфт шуд, Африко материки ягонаи дорои захираҳои бойи алмос ҳисоб мешуд. Алмоси дар конҳои материк мавҷудбуда фақат аз конҳои, ки дар он заррачаҳои алмосро дидан мумкин аст, иборат нест, балки дар қабати табиӣ он найчаҳои кимберлитро дучор омадан мумкин аст. Таркиби ин конҳо чинҳои вулкони синну соли аҳди мезозой доранд, ки чинҳои қадимтарро бурида гузаштаанд.

Солҳои охир дар Африко, махсусан дар ҳудуди ғарбии Саҳрои Кабир, кони калони нафт ёфт шудааст. Шимоли Африко бо конҳои калони фосфоритҳо, ки моҳияти ҷаҳонӣ доранд (қариб 1/4 захираҳои ҷаҳонӣ), шуҳрат ёфтааст.

Табиати материки Африко бо гуногунии наботот ва ҳайвоноти худ дар ҷаҳон машҳур аст. Саваннаҳо ва бешаҳои экватории материк бо гуногуннамудии худ сарвати бебаҳои табиӣ ба ҳисоб мераванд.

Хулоса:

- Қисми зиёди материк таҳкурсии платформаи ягонаи материки қадимаи Гондвана мебошад.
- Баландии миёнаи Африко аз сатҳи баҳр 750 метрро ташкил медиҳад.
- Дар материки Африко ба мисли Аврусиё кӯҳҳои баланд вуҷуд надоранд.
- Нуқтаи аз ҳама баландтарини Африко вулкони Килиманчаро мебошад (5895 м).
- Материки Африко аз сарватҳои табиӣ бой аст.
- Сарватҳои табиӣ Африко то ҳол пурра омӯхта нашудаанд.

Савол ва супориш:

1. Материки қадимаи Гондвана дар ташиаккули Африқои имрӯза чӣ нақш бозидааст?
2. Қуллаи баландтарини материк кадом аст?
3. Оид ба сарватҳои табиши материки Африқо маълумот диҳед.
4. Конҳои калонтарини алмос дар кадом қисми Африқо ёфт шудаанд?
5. Дар харитаи тарҳӣ ҳамвориҳо, кӯҳҳо ва конҳои асосии сарватҳои табиши Африқоро гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавобҳои «ха» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дуруст ё нодуруст будани ақидаҳоро дар ҷадвали зер тасдиқ кунед:

ха	не	Дар материки Африқо ба мисли материки Аврусиё кӯҳҳои баланд вучуд надоранд.
ха	не	Саҳрои Кабири Африқо биёбони калонтарини ҷаҳон аст.
ха	не	Биёбони Саҳрои Кабир дар ҷануби материк ҷойгир шудааст.
ха	не	Қуллаи баландтарини материк дар Пахнкӯҳи Шарки Африқо ҷойгир шудааст.
ха	не	Африқо бо конҳои алмос шуҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардааст.
ха	не	Дар Африқо намудҳои наботот ва ҳайвонот хеле каманд.

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Солҳои охир дар Африқо махсусан дар ҳудуди ғарбии Саҳрои Кабир кони калони _____ ёфт шудааст.

§ 46. ИҚЛИМИ АФРИҚО

Ба хотир меорем:

- ♦ Барои омӯхтани иқлими Африқо аз кадом харитаҳо истифода бурдан зарур аст?
- ♦ Дар материки Африқо чанд минтақаҳои иқлимӣ вучуд дорад?
- ♦ Ҳарорати баландтарин ва пасттарини солона ба чанд дараҷа мерасад?
- ♦ Сабаби асосии тамоми сол ғарм будани материк дар чист?

Омилҳои иқлимҳосилкунандаи материк. Африқо ягона материке мебошад, ки нисбат ба экватор мутаносиб ҷойгир аст ва ба ду қисмати баробар дар нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ тақсим шудааст. Ин тарзи ҷойгиршавӣ барои ҳосилшавии шароити иқлимии ҳар ду нимкура замина мегузорад.

Қисми зиёди Африқо дар ду тарафи тропикҳо зери таъсири антисиклонҳои тропикӣ ва гардишҳои пассатии ҳар ду нимкура қарор дорад. Пассатҳои Нимкураи шимолӣ аз тарафи хушкӣ

омада, ҳавои нисбатан хушки континенталӣ меоранд, ки боришот надоранд. Пассатҳои Нимкураи ҷанубӣ аз тарафи уқёнуси Ҳинд меоянд ва ба канораҳои шарқии материк ҳавои намноки номуътадилро меоранд.

Ҳарорат дар қисми зиёди Африқо дар давоми сол баланд аст, ки ин ба баландии Офтоб нисбати уфук ва нурафкании зиёди моҳҳои тобистон ва зимистон вобаста аст. Дар қисми зиёди Африқо ҳарорати миёнаи солона аз $+20^{\circ}$ зиёд мешавад. Қисми миёнаи Африқо бузург мешавад. Аз ин сабаб он саҳттар метафсад ва ҳарорати баланди миёнаи моҳона ба $+35^{\circ}$ $+40^{\circ}$ расида баъзан то $+58^{\circ}$ баланд мешавад.

Боришот дар ҳудуди материк ниҳоят нобаробар тақсим шудааст. Боришоти пайдарпай ва зиёд дар минтақаи назди экватор тахминан байни арзҳои 5° Нимкураи шимолӣ ва 10° Нимкураи ҷанубӣ мушоҳида шуда, боришоти аз ҳама зиёд дар нишебиҳои кӯҳистони Камерун дида мешавад. Миқдори боришот вобаста ба мавқеи географӣ ва релйефи маҳал тағйир меёбад. То арзҳои 30° ҳар ду нимкура минтақаи боришоти кам ҷойгир шудаанд. Дар канораҳои шимолӣ ва ҷанубии минтақаи субтропикӣ миқдори боришот боз зиёд мешавад.

Дар зери таъсири ҳамаи қонуниятҳои номбаршудаи материк Африқо иқлими гуногун ҳосил мешавад. Яке аз хусусиятҳои асосии шароити иқлимӣ материк ин дар ду тарафи экватор баробар ҷойгир будани минтақаҳои иқлимӣ мешавад.

Минтақаҳои иқлимӣ. Минтақаҳои иқлимӣ дар ҳудуди Африқо ду маротиба такрор мешаванд, ғайр аз минтақаи экваториалӣ, ки омӯзиши минтақаҳои иқлимиро аз он оғоз мекунем.

Ба иқлими *минтақаи экваториалӣ* қисми зиёди ҳавзаи дарёи Конго, тахминан байни арзҳои 50 Нимкураи шимолӣ ва ҷанубӣ ва дар соҳилҳои халиҷи Гвинея то арзҳои $70-80$ Нимкураи шимолӣ дохил мешавад. Дар ҳавзаи дарёи Конго бинобар гарм шудани сатҳ бардошташавии анбӯҳҳои ҳаво ба амал омада, дар давоми сол боришоти зиёд дида мешавад. Дар соҳилҳои халиҷи Гвинея боришотро бодҳои ҷанубу ғарбӣ меоранд, ки миқдори он дар нишебиҳои кӯҳистони Камерун то 9000 мм мерасад. Ҳарорати баланди муътадил ($+25^{\circ}$, $+27^{\circ}$), миқдори зиёди боришот намнокии барзиёдро ҳосил мекунад. Аз рӯйи ин хусусиятҳои иқлимӣ қисми экваториалии Африқо барои нафақат аврупоӣҳо, инчунин барои аҳолии маҳаллӣ мушқилӣ пеш меорад.

Боронҳои саҳт ҳар рӯз ба амал меоянд ва дар давоми сол ба ҳисоби миёна дар ин минтақа то $2000-3000$ мм бориш мешавад.

Минтақаи субэкваториалӣ дар қисми шимолии Африко то арзҳои 17° -ро дар бар мегирад. Дар Нимкураи ҷанубӣ минтақаи иқлимии субэкваториалӣ то укёноси Атлантик намерасад. Лекин ба тарафи ҷануб то арзҳои 20° рафта мерасад. Қонуниятҳои асосии иқлими минтақаи субэкваториалӣ даврзании анбӯхҳои атмосферии мавсимӣ мебошанд. Дар фасли тобистон дар ҳар ду нимкура муссонҳои экваториалӣ ҳукмфармо мебошанд, ки ҳавои намнок ва боришоти зиёдро меорад. Дар фасли зимистон вилоят дар зерин пассатҳо менамояд, ки ҳавои хушкӣ тропикиро меорад.

Давомнокии мавсими намнок, миқдори боришоти солона ва намнокӣ дар ҳудуди вилоят аз экватор ба тарафи тропикҳо ва аз ғарб ба шарқ тағйир меёбад. Аз экватор ба тарафи тропикҳо мавсими намнокӣ аз 10 моҳ то 2-3 моҳ кам мешавад. Ҳарорат дар минтақаи субэкваториалӣ қисми зиёди сол баланд мебошад. Лекин ҳарорат нисбат ба минтақаи экваториалӣ фарқи калон дорад. Ҳарорати тафсони баландтарин дар аввали мавсими боронгарӣ мушоҳида мешавад, ки ҳарорати миёна аз $+30^\circ$ зиёдтар мешавад. Лекин ҳарорати моҳи хунуктарин аз $+20^\circ$ паст намешавад.

Минтақаи тропикӣ дар ҳудуди Африко, махсусан дар Нимкураи шимолӣ масоҳати ниҳоят калонро дар бар мегирад.

Дар Нимкураи шимолӣ иқлими тафсони хушкӣ тропикӣ ба қисми зиёди Саҳрои Кабир хос мебошад. Фасли тобистон сатҳи Африқои Шимолӣ ниҳоят сахт метафсад ва ба он ҷо пассатҳои шимолу шарқӣ ҳаракат мекунад, ки намнокии ҳаворо 20-25 % мекунанд. Фасли зимистон дар болои Африқои Шимолӣ речаи иқлими антициклонӣ ҳукмфармо мебошад. Аз ин ҷо бармеояд, ки дар Саҳрои Кабир дар давоми сол бориш ба амал намеояд. Хушк будани ҳаво, абрнокӣ кам ва мавҷуд набудани рустаниҳо барои тағйирёбии шабонарӯзии ҳарорат замина мегузорад, ки ҳарорат метавонад аз $+50^\circ$ зиёдтар шавад. Бухоршавӣ дар ин ҷо 20-25 маротиба аз бухоршавии муътадил зиёдтар аст.

Иқлими хушкӣ тропикӣ дар Нимкураи ҷанубӣ ба фурӯҳамидаи Калахари хос мебошад. Лекин дар ин ҷо боришот нисбат ба Саҳрои Кабир зиёдтар аст.

Дар биёбони Намиб, ки дар қисми ҷанубу ғарбии Африко ҷойгир аст, нисбат ба Саҳрои Кабир камтар борон меборад. Лекин қирав ва тумани ғафс зуд-зуд ба вучуд меояд, ки ин намнокиро рустаниҳо мегиранд. Ҳавои намнокӣ дамгиркунандаи биёбонҳои соҳилро нисбат ба ҳавои хушкӣ тафсони биёбони континенталӣ одам бо мушкилӣ мегузарад.

Иқлими соҳилҳои баҳри Сурх ва халиҷи Адан ҳам ниҳоят хушк мебошанд. Пассатҳо, ки фасли зимистон аз тарафи шимолу

шарқ мевазанд, аз болои баҳри Сурх гузашта, қариб намнокӣ намегиранд ва фақат дар соҳилҳо боришоти кам ба амал меоранд. Муссонҳои экваториалии тобистонаро, ки намнокиро ба вилояти Судон меоранд, онро паҳнкӯҳҳои ғарбӣ ва ҷанубу ғарбӣ мегиранд ва дар ин ҷо миқдори зиёди намнокии худро медиҳанд. Аз ин сабаб соҳилҳои баҳри Сурх ва халиҷи Аден яке аз нуқтаҳои тафсон ва хушқатрини сатҳи Замин ба ҳисоб мераванд.

Ду *минтақаи иқлими субтропикӣ* минтақаҳои канори материкро дар шимол ва ҷануби он ишғол кардаанд. Дар давоми сол дар ин ҷо ду анбӯҳи ҳаво ҳамдигарро иваз мекунанд. Тобистон дар ин ҷо анбӯҳи ҳавои тропикӣ ҳукмронӣ мекунад, бинобар ин ҳаво гарми офтобӣ ва хушк аст (ба мисли тропикҳо). Зимистон ба ин ҷо аз минтақаҳои муътадил анбӯҳи ҳаво меояд, ки бо худ боришот ва ҳавои салқинро меорад. Ин шакли иқлимиро – баҳримиеназаминӣ меноманд. Дар фасли тобистон субтропикҳои Африқо ҷойи дӯстдоштаи истироҳаткунандагон мебошанд.

Хулоса:

- *Африқо ягона материке мебошад, ки нисбат ба экватор мутаносиб ҷойгир аст ва ба ду қисмати баробар дар нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ тақсим шудааст.*
- *Африқо материке хушқатрин ва гармтарини ҷураи Замин мебошад.*
- *Дар Африқо ду фасли солро фарқ мекунанд – тобистон ва зимистон, гарчанде ба мисли минтақаҳои муътадил фарқи ҳарорати онҳо назаррас нест.*
- *Яке аз хусусиятҳои асосии шароити иқлимии материк дар ду тарафи экватор баробар ҷойгир будани минтақаҳои иқлимӣ мебошад. Онҳо дар шимол ва ҷануби материк тақрор мешаванд.*
- *Дар Африқо чунин минтақаҳои иқлимиро ҷудо мекунанд: экваториалӣ, субэкваториалӣ, тропикӣ ва субтропикӣ.*

Савол ва супориш:

1. *Ҳарорати баландтарини материке Африқо ба чанд дараҷа мерасад?*
2. *Чаро дар Саҳрои Кабир дар давоми сол қариб боришот ба амал намеояд?*
3. *Миқдори боришоти солона дар материке Африқо чӣ қадар аст?*
4. *Барои чӣ минтақаҳои иқлимӣ дар Африқо ду маротиба тақрор мешаванд?*
5. *Минтақаҳои иқлимии материке Африқоро номбар кунед.*
6. *Аз харитаҳои дастрас истифода бурда, минтақаҳои иқлимӣ ва дигар унсурҳои иқлими Африқоро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	дар ин ҷо ноҳияи гармтарин ва хушқтарини
	Замин – биёбони Саҳрои Кабир воқеъ мебошад
	на танҳо Африқо, балки тамоми рӯйи
	Иқлими Африқои Шимолӣ аз ҳама хушқ буда,

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Дар материки Африқо кадом ду фасли солро фарқ мекунад?

- А.** Тобистону зимистон;   **Б.** Тобистону баҳор;
В. Тирамоҳу тобистон;   **Г.** Баҳору тирамоҳ.

3. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Дар биёбони Намиб, ки дар қисми ҷанубу ғарбии Африқо ҷойгир аст, нисбат ба Саҳрои Кабир _____ борон меборад.

§ 47. ОБҶОИ ДОХИЛИИ МАТЕРИКИ АФРИҚО

Ба хотир меорем:

- ♦ *Шабакаи дарёгӣ чист?*
- ♦ *Обтақсимкунаки дарёҳо гуфта, ҷиро мегӯянд?*
- ♦ *Фарқи байни дарёҳои бемаҷро ва дорои маҷро дар чист?*
- ♦ *Кӯлҳо аз рӯйи пайдоиш чанд хел мешаванд?*

Дарёҳо. Дарёҳои сатҳи материк ниҳоят нобаробар тақсим мешаванд. Маҷрои тамоми дарёҳои Африқо аз боришоти атмосферӣ вобаста мебошанд. Обтақсимкунаки асосии материки Африқо аз канораи нисбатан баланди шарқӣ мегузарад.

Обҳои дохилии Африқо ба се ҳавза шомил мебошанд. Микдори зиёди дарёҳо ба ҳавзаи укёнуси Атлантик ва баҳри Миёназамин дохил мешаванд. Қисми ками он ба ҳавзаи укёнуси Ҳинд шомил мебошанд. Инчунин, қариб 9 млн км² ба ҳавзаи дохилӣ мансуб ҳастанд.

Саҳрои Кабир дар Нимкураи шимолӣ ва қисми зиёди биёбони Калахари дар Нимкураи ҷанубӣ тамоман беоб буда, дарёҳои хушқшаванда фақат дар вақти боришоти тасодуфӣ сероб мешаванд.

Дарёи дарозтарини Африқо *дарёи Нил* мебошад. Дарозии он ба 6671 км баробар аст. Сарчашмаи Нил дарёи Когер ба ҳисоб меравад, ки аз баландии 2000 м ҷорӣ шуда, ба кӯли Виктория мерезад. Аз кӯли Виктория дарёи Нил ҷорӣ шуда, ба воситаи кӯли Кога ба кӯли Алберд мерезад, ки поёнтар номи Алберт-Нилро мегирад. Дар тамоми ин масофа дарёи Нил хосияти кӯҳиро дорост

ва якчанд шаршараро ташкил кардааст. Шаршараи калонтарин Мёрчисон ном дошта, 40 м баландӣ дорад.

Нили Кабуд нисбат ба Нили Сафед кӯтоhtar мебошад. Нили Кабуд аз паҳнкӯҳҳои Абиссин сарчашма гирифта ба кӯли Тон мерезад. Аз ҳамин паҳнкӯҳҳо Нил шоҳоби сероби охирони худ дарёи Атбарро мегирад.

Дарёи Нил

Паҳноии Нил аз шаҳри Асуан поёнтар 20-50 километрро ташкил медиҳад. Водии Нил дар

назди резишгоҳ ба охир мерасад. Нил дар резишгоҳ делтаи калон ҳосил мекунад, ки масоҳати он 24 000 км²-ро ташкил медиҳад.

Манбаи дарёи Нил ягона дарёи шимолии Африқо мебошад, ки обҳои худро то баҳри Миёназамин оварда мерасонад. Ягона чашмаи ҳаёт дар биёбони беоб мебошад. Дарёи Нил аз ҳисоби боришоте, ки дар саргаҳ меборад, об мегирад. Нили Сафед аз боронҳои минтақаи экваторӣ, ки тамоми сол меборанд, гизо мегирад.

Дарёи дуҷуми Африқо *дарёи Конго* мебошад. Аз рӯи масоҳати ҳавза ва серобӣ дарёи Конго дар Африқо ҷойи аввалро гирифта, дар ҷаҳон баъд аз дарёи Амазонка ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Дарозии дарёи Конго 4 320 км буда, масоҳати ҳавза ба 3 млн 700 ҳазор км² мерасад. Харчи миёнаи солона 46 000 м³/с-ро ташкил мекунад, ки нисбат ба дарёи Нил 15 маротиба зиёдтар аст. Дарёи Конго аз ҳар ду нимкура ҷорӣ шуда, ду маротиба хатти экваторро убур мекунад.

□ *Дарёи Конго кӯҳҳоро бурида, остона ва шаршараҳои зиёд ҳосил кардааст. Дарё дар назди экватор ҳафт шаршара дорад, ки бо номи*
□ *тадқиқотчи он «шаршараҳои Стенли» номгузорӣ шудаанд.* □

Дар укёнуси Атлантик ҳаракати оби дарёи Конгоро то 150 км аз соҳил дуртар фарқ кардан мумкин аст. Конго миқдори зиёди обро ба укёнус дода, таркиби оби соҳилҳои укёнусро то андозае ширин мегардонад.

Дарёи Нигер аз рӯи дарозӣ ва масоҳати ҳавза хурдтар аст. Дарозии он 4 160 км, масоҳати ҳавза 2 млн км² мебошад. Дарёи Нигер аз баландии 900 метраи кӯҳистони Гвинеяи Шимолӣ сарчашма мегирад.

Хусусияти серобшавии дарёи Нигер ба он вобаста аст, ки минтақа дар ноҳияҳои сербориш ҷойгир шудааст. Дар маҷрои

болой ва миёна ба амал омадани обхезӣ мумкин аст. Обхезии қисми болоии дарё аз боронҳои тобистона вобаста аст, ки аз моҳи июн то моҳи сентябрро дар бар мегирад.

Шаршараи Викториа дар дарёи Замбези

Замбези дарёи калонтарини Нимкураи ҷанубии материк Африқо ба шумор рафта, обашро ба уқёнуси Ҳинд мерезад. Дарозии дарёи Замбези 2 660 км, масоҳати ҳавза ба 1 млн 330 ҳаз. км² баробар аст.

Шаршараи калонтарини дарёи Замбези ва яке аз бузургтарин дар ҷаҳон – Викториа мебошад, ки баландиаш зиёда

аз 120 м буда, паҳноии он ба 1800 м мерасад. Дар наздикии ин шаршара обанбор ва НБО сохта шудааст.

Кӯлҳо. Кӯлҳои материк Африқо асосан дар қисми шарқии он ҷойгир шудаанд. Яке аз кӯлҳои калони материк кӯли *Танганика* мебошад. Масоҳати кӯли Танганика 33 000 км² буда, чуқуриаш ба 1435 м мерасад. Ин кӯл аз ҷиҳати чуқурӣ баъди кӯли Байкал дар ҷаҳон ҷойи дуюмро мегирад.

Каме ҷанубу шарқтар аз Танганика кӯли Нияса ҷой гирифтааст, ки масоҳаташ 31000 км² буда, чуқуриаш ба 700 м мерасад.

Кӯли калонтарини материк Африқо Викториа мебошад, ки дар пастхамии ҳамвор ҷойгир аст. Масоҳати он 68 000 км², чуқурии миёна 40 м ва ҷойи чуқуртаринаш ба 80 м мерасад.

Дар минтақаҳои хушки нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ кӯлҳои бемаҷро пайдо шудаанд. Калонтарини онҳо кӯли Чад мебошад. Чуқуриаш аз 4 м зиёд нест. Вобаста ба мавсими сол масоҳати он то 22 000 км² расида, мавсими хушкӣ то 2 маротиба кам мешавад.

Дар ноҳияҳои биёбон ва нимбиёбони Африқо кӯлҳои шӯри хушкнашаванда мавҷуданд. Чунин кӯлҳо дар Саҳрои Кабир ва кӯҳҳои Атлас зиёданд. Онҳо фақат ҳангоми боришот бо об пур мешаванд. Қисми зиёди сол онҳо хушканд.

Хулоса:

- Материк Африқо аз ҷиҳати захираи обӣ танқисӣ мекашад.
- Обҳои дохилии Африқо ба се ҳавза шомил мебошад: ҳавзаи уқёнуси Атлантик, ҳавзаи уқёнуси Ҳинд ва ҳавзаи дохилӣ.
- Дарёи дарозтарини Африқо дарёи Нил мебошад, ки дарозии он 6671 км аст.

- Конго, Нигер ва Замбези дарёҳои калонтарини материк мебошанд.
- Дар ноҳияҳои қўҳӣ дарёҳо остона ва шаршараҳоро ташкил мекунад.
- Қўлҳои материк захираи калони оби ширин доранд.

Савол ва супориш:

1. Обтақсимкунаки асосӣ дар материки Африқо аз кучо мегузарад?
2. Дарёҳои асосии материкро номбар кунед.
3. Обҳои дохилии Африқо ба кадом ҳавзаҳо дохиланд?
4. Қўлҳои материки Африқоро номбар кунед ва хусусияти онҳоро шарҳ диҳед.
5. Дарёҳо ва қўлҳои калонтарини материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед

Худро бисанҷед:

1. Мувофиқа кунед.

Мувофиқати дарёҳоро бо резишгоҳашон муайян кунед:

1. Нил	А. Уқёнуси Ҳинд
2. Конго	Б. Баҳри Миёназамин
3. Замбези	В. Уқёнуси Атлантик

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Дарёи Нил дар резишгоҳ дельтаи калон ҳосил мекунад, ки масоҳати он _____ км²-ро ташкил медиҳад.

3. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз қўлҳои номбаршудаи Африқо маҷрои доимӣ надорад?

- А. Танганика   Б. Виктория   В. Чад   Г. Нияса

§ 48. ЗОНАҲОИ ТАБИИИ МАТЕРИК. МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗИ ТАБИАТ

Ба хотир меорем:

- ♦ Кадом зонаҳои табиии материки Амрикои Чанубиро медонед?
- ♦ Ба фикри шумо, дар байни зонаҳои табиии материки Африқо ва Амрикои Чанубӣ чӣ шабоҳат вучуд дорад?
- ♦ Кадом зонаҳои табиӣ, ҳайвонот ва набототи Африқоро медонед, номбар кунед.

1. Зонаҳои табиӣ. Вобаста ба хусусиятҳои мавқеи географӣ, зонаҳои табиӣ дар материки Африқо нисбат ба хатти экватор мувозӣ ҷойгир шудаанд. Дар минтақаи иқлими экваториалӣ як зонаи табиӣ – **бешаҳои намноки экваторӣ** ҷойгир шудаанд, ки ҳавзаи дарёи Конго ва соҳилҳои халиҷи Гвинеяро ишғол кардааст. Иқлим дар ин минтақа даҳҳо миллион сол тағйир наёфтааст,

бинобар ин бешаҳои экваториалӣ ба қадимӣ будани худ ва гуногунии набототу ҳайвонот фарқ мекунанд.

Бешаҳои намноки экваторӣ

Дар бешаҳои экваторӣ аз сабаби муборизаи доимӣ барои равшанӣ якчанд қабат рустаниҳо месабзанд (то 5 қабат). Қабати аз ҳама болоро дарахтоне ташкил медиҳанд, ки то 70м баландӣ доранд ва чӯби хушсифат медиҳанд: дарахти сурх, палмаи равғанӣ, фикусҳо, дарахти пахтагӣ (сейба). Дар қабатҳои поёнӣ – дарахти қаҳва

ва банан мерӯянд. Дар ин бешаҳо рустани аз ҳама дарозтарини сайёраи Замин (эпифит) – палма-лиана месабзад, ки дарозии он то 300 м мешавад. Инчунин орхидеяҳо, моғҳо ва сарахшаклҳоро бисёр вохӯрдан мумкин аст.

Африқо ватани бисёр рустаниҳои маданӣ, ба мисли палмаи равғандор, дарахти қаҳва, кунчит, тарбуз, ирис, лилия ва ғайра мебошад.

Эпифит – рустание, ки дар танаи рустании дигар месабзад ва онро ҳамчун таъя истифода мебарад.

Дар сохилҳои ҷангалзори анбаҳ (мангровые леса) мерӯянд, ки таркибашон аз наботот он қадар бой нест.

Анбаҳ – ҷангалзори ҳамешасабзи иборат аз дарахтон ва буттаҳо мебошад, ки ҳангоми ба амал омадани ҳодисаи мадд (баланд шудани сатҳи об) зеро об мемонанд.

Бешаҳои намноки экваторӣ дар хокҳои зарду сурхчатоби ферралитӣ месабзанд, ки таркибаш аз моддаҳои органикӣ бой нест. Дар байни ҳайвоноти ин бешаҳо намудҳои эндемикӣ зиёданд.

Эндемик – намуди ҳайвон ё рустаниро мегӯянд, ки танҳо дар ҳудуди муайян волеҳӯранд.

Дар қисми паттазори ин бешаҳо баҳмут, гавазни хурди обӣ, зарофаи пакана (окап), дар обанборҳо тимсоҳ зиндагӣ мекунанд. Аз даррандаҳо паланг ва шағол дучор мешаванд. Намудҳои гуногуни маймун: маймуни антар, павиан; аз маймунҳои

одамшакл шимпанзе ва горилларо вохӯрдан мумкин аст. Аз парандаҳо тӯтиҳои гуногун: мурғи шоҳдор, товуси африқоӣ ва ғайра умр ба сар мебаранд.

Дар байни бешаҳои намноки экваторӣ ва саваннаҳо – чангалҳои гузарандаи намноки субэкваторӣ мавҷуданд. Дар зери таъсири пайдо шудани давраи кӯтоҳи бебориш, баробари намудҳои дарахтони ҳамешасабз дар ин ҷо дарахтоне мерӯянд, ки баргашон мерезад.

Дар Африқо **саваннаҳо** масоҳати калонро ишғол кардаанд. Ба ҳиссаи онҳо 40%-и ҳудуди материк рост меояд.

Саванна – ҳамворӣ дар минтақаҳои иқлимии субэкваториалӣ ва тропикӣ буда, бо рустаниҳои алафӣ нӯшида шудааст ва баъзан дарахтону буттаҳо низ дорад.

Саваннаҳо атрофи фуруҳамидаи Конго, паҳнкӯҳи Африқои Шарқӣ ва минтақаҳои ҷанубии Саҳрои Кабирро дар бар мегирад. Саваннаҳо дар шароити типи иқлими муссонии субэкваторӣ ташаккул ёфтаанд. Дар ин ҷо аз наботот – акатсияи чатрӣ, палмаи дум, баобаб ва алафҳои гуногун мерӯянд, ки қашон то 2 м мешавад. Хоки саваннаҳо сурхчатоб ва сурхчатоби хокистарӣ аст.

Саваннаҳои Африқо аз захираҳои хӯроқӣ бой аст. Саваннаҳо аз рӯйи гуногунӣ ва саршумори ҳайвонҳои сумдор (зиёда аз 40 намуд) дар ҷаҳон ҳамто надорад. Хусусан ғизолҳои гуногун – гну, канна, куду, бубал хеле зиёданд. Зарофа, фили африқоӣ, ҳуки ёбӣ, говмеш ва гӯрхар ҳайвонҳои эндемикӣ мебошанд.

Ба намудҳое, ки нест шуда истодаанд ва шумораашон кам мондааст, каркаданҳои сафед ва сиёҳ дохил мешаванд. Ҳайвонҳои алафхӯрро даррандаҳо шикор мекунанд. Ба ҳайвонҳои даррандаи саваннаҳои Африқо – шер, юз, паланг, шағол ва кафторҳо дохил мешаванд.

Аз саваннаҳо ба шимол ва ҷануб зонаи биёбон ва нимбиёбонҳои тропикӣ паҳн шудаанд, ки 30%-и масоҳати материкро дар бар мегиранд. Ин зонаро асосан биёбонҳои Саҳрои Кабир, Намиб ва қисми ғарбии Калахари ташкил медиҳанд. Зона дар шароити иқлими биёбонӣ ташаккул ёфта, бо кам будани наботот фарқ мекунад. Дар минтақаи тропикии шимолӣ ин зона бо гиёҳҳои хӯшадор ва буттаҳои хордор фарқ мекунад. Ҷойҳои санглохи ин зона қариб нишонаҳои ҳаёт надоранд. Рустаниҳоро дар оазисҳо мушоҳида кардан мумкин аст.

Оазис – қитъаи замини биёбон, ки аз рустаниҳои бой аст ва дар наздикии обанборҳо, дарёҳо ва ҷазираҳои ҷойгир шудааст.

Оазиси Фарафра дар биёбони Ливия

бадани худ обро захира мекунанд.

Олами ҳайвоноти биёбон ва нимбиёбон камбағал аст. Ҳайвонҳо ба шароити душвори гарм ва хушк мутобиқ шудаанд. Онҳо барои ба даст овардани об ва хӯрок масофаи зиёдро тай мекунанд.

Дар кӯҳҳои Аждаҳо ва соҳилҳои шарқии ҷазираи Мадагаскар **чангалҳои намноки тропикӣ** месабзанд. Ин чангалҳоро одамон бисёр буридаанд. Дар ин бешаҳо дарахти баобаб ва намуди эндемикӣ – «дарахти сайёҳон» мерӯянд. Ҷазираи Мадагаскар ватани лемурҳо мебошад.

Дарахти баобаб

эрозияи хок вайрон кардааст, ки дар натиҷаи он ҳосилнокии хок кам шудааст.

Чаронидани чорвои хонагӣ дар заминҳои хушкӣ наминашон кам ба нестшавии қабати хоку наботот овардааст. Аз тарафи аҳолии

Оазисҳо ба мисли тасма кад-қадӣ маҷроҳои дарёҳои хушкшуда тӯл мекашанд. Аҳолии дар ин ҷойҳо ангур, анор ва ғалладона мерӯянд. Рустаниҳои асосии оазисҳо – нахли хурмо мебошад. Оазисҳои калонтарини Саҳрои Кабир водии дарёи Нил мебошад.

Дар биёбонҳои намноки минтақаи тропикӣ ҷанубӣ рустаниҳои мерӯянд, ки дар

Нишебҳои шимолии кӯҳҳои Атлас ва ғарбии кӯҳҳои Кап дар шароити иқлими баҳримиёназаминӣ ва хокҳои қаҳваранг бо **чангалҳои дуруштбарг** ва **буттаҳо** пӯшида шудаанд. Дар чангалҳои кӯҳҳои Атлас аз булути мулоим (барои маҳкам кардани даҳони зарфи шишагӣ истифода мешавад), булути саҳт, санавбарӣ алепӣ, дарахти чалғӯзаи атласӣ.

2. Ҳифзи табиат. Ба ҳолати табиати Африқо иқлими хушкӣ табиӣ, дараҷаи пасти тараққиёти кишварҳо ва афзоиши баланди аҳолии таъсири манфӣ мерасонад. Масофаҳои калонро дар материк

махаллӣ буридан ва ба сифати сӯзишворӣ истифода бурдани дарахтону буттаҳо вазъиятро боз ҳам бадтар кардааст. Ин боиси паҳн шудани биёбонҳо дар минтақаҳои саванна гаштааст. Ҳар сол то 10 км зонаи саваннаҳо ба биёбон табдил мешавад.

Биёбоншавӣ – васеъ шудани масоҳати биёбон дар натиҷаи таъсири тағйирёбии иқлим ё фаъолияти хочагидорӣ инсон.

Баъзе намуди ҳайвонот, ба мисли гӯрхари квагга, шери капӣ аз тарафи инсон пурра нест карда шуда, каркадани сиёҳ ва оқап зери хавфи нестшавӣ қарор доранд.

Дар Африқо бо мақсади ҳифзи табиати зинда ҳудудҳои махсуси ҳимояшавандаи табиӣ ташкил карда шудааст. Ин гуна ҳудудҳо 9%-и қаламрави материкро ташкил медиҳанд. Қисми зиёди чунин ҳудудҳо дар Шарқ ва Ҷануби Африқо ҷойгир шудаанд. «Салонга», «Серенгети» ва «Вирунга» – ҳудудҳои муҳофизатшавандаи машҳури Африқо мебошанд, ки дар онҳо ҳайвонҳои алафхӯр, даррандаҳо ва маймунҳо ҳифз карда мешаванд.

Хулоса:

- *Вобаста ба хусусиятҳои мавқеи географӣ, зонаҳои табиӣ дар материки Африқо нисбат ба хатти экватор мувозӣ ҷойгир шудаанд.*
- *Дар минтақаи иқлими экваториалӣ як зонаи табиӣ – бешаҳои намноки экваторӣ ҷойгир шудааст.*
- *Дар бешаҳои экваторӣ рустани аз ҳама дарозтарини сайёраи Замин (эпифит) – палма-лиана ротанг месабзад, ки дарозии он то 300 м мешавад.*
- *40%-и масоҳати Африқоро саваннаҳо ишғол кардаанд, ки макони зисти ҳайвонҳои гуногун мебошанд.*
- *Аз саваннаҳо ба шимол ва ҷануб зонаи биёбон ва нимбиёбонҳои тропикӣ паҳн шудаанд, ки 30%-и масоҳати материкро дар бар мегиранд.*
- *Дар кӯҳҳои Алждаҳо ва соҳилҳои шарқии ҷазираи Мадагаскар ҷангалҳои намноки тропикӣ месабзанд.*
- *Бо мақсади ҳифзи табиати зинда дар материк ҳудудҳои махсуси ҳимояшавандаи табиӣ ташкил карда шудааст. «Салонга», «Серенгети» ва «Вирунга» – ҳудудҳои муҳофизатшавандаи машҳури Африқо мебошанд.*

Савол ва супориш:

1. *Ҷойгиршави зонаҳои табиӣ Африқо ба кадом омилҳо вобастагӣ доранд?*
2. *Кадам зонаҳои табиӣ дар қаламрави Африқо ҷойгир шудааст?*

3. Оид ба олами зиндаи зонаи саваннаҳо нақл кунед.
4. Оазис чист ва он дар кучо пайдо мешавад?
5. Табиати материки Африқо дар кадом ҳолат қарор дорад?
6. Аз харитаҳои дастрас истифода бурда, зонаҳои табиии Африқоро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Шоҳи ҳайвонҳо – шер дар кадом зонаи табиии Африқо зиндагӣ мекунад?

- А. Бешаҳои экваторӣ   Б. Саваннаҳо
В. Ҷангалҳои тропикӣ   Г. Биёбон ва нимбиёбонҳо

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Рустани асосии оазисҳо – нахли _____ мебошад.

3. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапи ҷадвали рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	масоҳати биёбон дар натиҷаи таъсири
	Биёбоншавӣ ин васеъ шудани
	хоҷагидории инсон мебошад
	тағйирёбии иқлим ё фаъолияти

§ 49. ХУСУСИЯТҲОИ АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲОИ МАТЕРИКИ АФРИҚО

Ба хотир меорем:

- ♦ Дар ҳудуди Африқо кадом наҷод бартарӣ дорад?
- ♦ Аҳолии Африқо кадом хусусиятҳо доранд?
- ♦ Барои чӣ дар ҷаҳон баъзе минтақаҳо сараҳоли ва баъзе ҷойҳо камаҳоли мешаванд?

Аз рӯйи маълумоти солҳои охир, дар ҳудуди материки Африқо қариб 900 млн нафар аҳоли зиндагӣ мекунад, ки ба наҷодҳои аврупоӣ, зангӣ ва муғул дохил мешаванд. Дар ҳудуди материк аҳоли нобаробар паҳн шудааст. Вилоятҳои калони Африқо тамоман бе одам ё қисман аҳоли доранд. Масалан, дар Саҳрои Кабир, биёбони Калахари ва биёбони Намиб зичии аҳоли камтар аз 1 нафар дар 1 км² мебошад. Ҷангалҳои тропикии ҳавзаи дарёи Конго, кӯҳҳои шарқии Африқо, саваннаҳои шимолӣ ва ҷанубии Африқо ҳам камаҳоли мебошанд.

Зичии аҳоли дар соҳилҳои шимолӣ, соҳили халиҷи Гвинея, соҳилҳои ҷанубу ғарбӣ ва ҷанубу шарқии материк зиёд аст. Водии дарёи Нил, махсусан сараҳоли мебошад. Ин минтақа яке

аз ноҳияҳои зичтарини на фақат материки Африко, инчунин тамоми сайёраи Замин ба шумор меравад. Зичии аҳоли дар ин ҷо аз 300 то 700 нафарро дар 1 км² ташкил медиҳад.

Африко ба мисли Аврусиё ватани аввалин аҷдоди инсоният аст. Дар ҳудуди Африко вобаста ба шароити табиӣ-географӣ яқинд наҷоди одамон ба вучуд омадаанд.

Шимолии Африко (Саҳрои Кабир) бо Аврупои Ҷанубӣ ва Осиёи Ғарбӣ ба шоҳаи ҷанубии наҷоди аврупоӣ дохил мешавад. Қисми зиёди аҳолии Африко ба шоҳаи негроидӣ (африқоӣ ё зангӣ)-и наҷоди экваторӣ дохил мешаванд. Дар ҳудуди ин шоҳа наҷодҳои хурд, ба монанди негроидҳо (ё негрӣ), негрӣлӣ (пигмейҳо), кансан (ё бушменҳо) ҷудо мешаванд. Дар ноҳияҳои қадима аз омехташавии аврупоидҳо ва негроидҳо наҷоди миёна ё гузаранда – эфиопӣ ба вучуд омадааст.

Аҳолии давлатҳои мамлакатҳои Африқо шимолӣ (бо Саҳрои Кабир) бо забони арабӣ гап мезананд. Аҳолии давлатҳои Ливия, Тунис, Алҷазоир, қисми зиёди Сомалӣ, Мавритания ва Судон низ ба забони арабӣ сухан мегӯянд.

Халқиятҳои материки Африқо

Гуруҳи махсус ва ниҳоят хосро аҳолии Ҷабашистон ва Ҷумҳурии Сомалӣ ташкил медиҳанд. Аз рӯи хусусиятҳои антропология дар онҳо нишонаҳои гузарандаи негроидӣ ва аврупоидӣ мавҷуд аст, ки онҳоро ба гуруҳи махсус, *наҷоди эфиопӣ* дохил мекунанд. Пӯсти сурхчаи сиёҳтоб, мӯйи нисбатан ҷингила ва лабҳои ғафс ба наҷоди негроидӣ ва бинии борику дароз, устухони дарозрӯяи косахонаи сар ва дарозчоғӣ ба наҷоди аврупоӣ хос аст.

Аҳолии Африко, ки нишонаҳои табиӣ-негроидӣ доранд, дар бисёр ҳолат зери мафҳуми «негр» истифода мешаванд. Ин ном аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, маънои «сиёҳ»-ро дорад ва онро аврупоӣҳо ба мардуми таҳҷой дода буданд. Дар ҳудуди худ Африко ин калима истифода намешавад.

Гурӯҳи махсусро дар ҳайати аҳолии материка Африко пигмейҳо ташкил мекунанд, ки дар баъзе ноҳияҳои чангалҳои намноки тропикии ҳавзаи дарёи Конго зиндагӣ мекунанд.

Пигмейҳо то ҳол дар дараҷаи ниҳоят пасти маданияти маънавӣ қарор доранд. Бо камон ва найза шикор карда рустаниёт ва ҳайвоноти майдари чамбоварӣ менамоянд. Шакли зиндагии нимкӯчманчигиро доранд.

Гурӯҳи махсуси антропологиро аҳолие ташкил мекунанд, ки замони гузашта дар қисмати ҷанубии Африко зиндагӣ мекарданд. Ҳоло онҳо қариб тамоман нест карда шудаанд. Инҳо *бушменҳо* ва *готтентотҳо* мебошанд. Онҳо баъзе нишонаҳои умумӣ ва негроидӣ (мӯйи чингила, бинии паҳн) доранд. Лекин хусусиятҳои дигари сохти физиологии онҳоро ба наҷоди монголоидӣ (пӯсти сафеди зардча, рӯйи паҳн, абрувони шакли монголоидӣ) наздик мекунанд. Ҳамаи ин нишонаҳо на дар натиҷаи омехташавӣ бо муғулоидҳо, балки дар натиҷаи таъсири шароити табиӣ Африқои Ҷанубӣ, ки ба шароити табиӣ Осиёи Марказӣ монанд мебошанд, ба вучуд омадаанд.

Бушменҳо то омадани аврупоӣҳо дар қисми зиёди Африқои Ҷанубӣ паҳн шуда буданд. Боқимондаи ин қабила ҳоло фақат дар биёбонҳои Калахари ва Намиб ва аммо боқимондаҳои қабилаи готтентотҳо фақат дар ҷанубу ғарбии материк боқӣ мондаанд.

Аҳолии ҷазираи Мадагаскар – малагашҳо аз аҳолии материк фарқ мекунанд. Онҳо бештар ба наҷоди монголоидӣ монандӣ доранд. Лекин шакли негроид доранд, ки аз аҳолии қадимаи ҷазира ба онҳо гузаштааст.

Дар Африко инчунин аврупоӣҳо зиндагӣ мекунанд, ки баромати аврупоӣ дошта, солҳои наздик Африқоро ватани худ интиҳоб кардаанд. Қисми зиёди аҳолии Ҷумҳурии Африқои Ҷанубиро наслҳои ояндаи мустамликадорони голландӣ ташкил мекунанд, ки бо аҳолии маҳаллӣ омехта шуда, ба забонҳои африқоӣ гап мезананд. Инчунин фоизи хурди аҳолиро англисҳо ташкил мекунанд.

Манзили халқҳои Африқо

Давлатҳо ва минтақаҳо. Материки Африқоро аз рӯи ҳудуд ва баъзе хусусиятҳои умумии давлатҳо ба якчанд минтақаҳо ҷудо мекунанд: Шимолӣ, Ғарбӣ, Марказӣ, Шарқӣ ва Ҷанубӣ.

Африқои Шимолӣ. Африқои Шимолӣ қисми зиёди биёбони Саҳрои Кабирро ишғол мекунад. Шояд аз ҳамин сабаб аст, ки бисёри давлатҳои Африқои Шимолӣ масоҳати калон доранд. Ҳамагӣ қаламрави чанд давлат аз 1 млн км² камтар аст. Давлати аз ҳама калони ин минтақа Алҷазоир мебошад, ки масоҳаташ ба 2 млн км² баробар аст.

Дар Африқои Шимолӣ қариб ҳамаи давлатҳо низоми ҷумҳуриявӣ доранд. Фақат давлати Марокаш шоҳигарӣ аст.

Африқои Ғарбӣ. Дар минтақаи Африқои Ғарбӣ 14 давлат ҷойгир шудааст. Низоми ҳамаи онҳо ҷумҳуриявӣ мебошад. Дар муқоиса бо давлатҳои Африқои Шимолӣ давлатҳои ин минтақа он қадар калон нестанд. Давлати аз ҳама калони ин минтақа Нигер мебошад.

Африқои Марказӣ. Ин минтақаро бисёр вақт Африқои Экваторӣ меноманд. Дар минтақаи Африқои Марказӣ ҳамагӣ якчанд давлат ҷойгир шудааст. Дар байни онҳо давлати аз ҳама калон ҷумҳурии Конго мебошад. Ин давлат аз рӯи масоҳат сеюмин давлати Африқо ва калонтарин дар ҷануби Саҳрои Кабир ба ҳисоб меравад.

Африқои Шарқӣ ва Чанубӣ. Африқои Шарқӣ давлатхоеро дар бар мегирад, ки дар соҳилҳои кӯлҳои калони Африқо – Виктория, Танганика ва Ньяса ҷойгир шудаанд.

Дар Африқои Шарқӣ ва Чанубӣ қариб 20 давлати мустақил ҷойгир шудаанд. Ҳамаи онҳо сохти ҷумҳуриявӣ доранд, гайр аз Лесото ва Свазиленд, ки дар онҳо давлатро шоҳ идора мекунад.

Хулоса

- *Дар материки Африқо қариб 900 млн одам зиндагӣ мекунад.*
- *Дар Африқо намояндагони қариб ҳамаи наҷодҳоро дучор омадан мумкин аст.*
- *Зичии аҳоли дар соҳилҳои шимолӣ, соҳили халиҷи Гвинея, соҳилҳои ҷанубу ғарбӣ ва ҷанубу шарқии материк зиёд аст. Водии дарёи Нил махсусан сараҳоли мебошад.*
- *Африқо ба мисли Аврусиё ватани аввали аҷдоди инсоният аст.*
- *Қариб ҳамаи халқҳои таҳҷоии материки Африқо дар дараҷаи пасти иҷтимоӣ қарор доранд.*
- *Материки Африқоро аз рӯйи ҳудуд ва баъзе хусусиятҳои умумии кишварҳо ба якҷанд минтақа ҷудо мекунад: Шимолӣ, Ғарбӣ, Марказӣ, Шарқӣ ва Чанубӣ.*

Савол ва супориш:

1. *Шумораи аҳолии Африқо чӣ қадар аст?*
2. *Ҷойҳои сараҳолигарин ва камаҳолии материкро номбар кунед.*
3. *Дар материки Африқо намояндаи кадом наҷодҳо зиндагӣ мекунад?*
4. *Барои чӣ Африқоро ватани аҷдоди қадимаи инсоният мегӯянд?*
5. *Сабоби дар сатҳи пасти иҷтимоӣ қарор доштани аксари халқҳои Африқоро шарҳ диҳед.*
6. *Дар харитаи тарҳӣ давлатҳои Африқоро ба минтақаҳо ҷудо карда, ранг кунед. Номи халқҳои калони Африқоро нависед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Аҳолии кадоме аз минтақаҳои Африқо ба наҷоди аврупоӣ дохил мешаванд?

А. Африқои Шимолӣ

Б. Африқои Марказӣ

В. Африқои Шарқӣ

Г. Африқои Чанубӣ

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Қабилаи бушменҳо то ҳол ҳуруқвории худро аз ҳисоби _____ таъмин мекунад.

3. Мувофиқа кунед.

Давлатҳоро бо минтақаи ҷойгиршавиашон дар материки Африко мувофиқ гузоред:

1. Миср	А. Африқои Марказӣ
2. Либерия	Б. Африқои Ҷанубӣ
3. Конго	В. Африқои Ғарбӣ
4. Ботсвана	Г. Африқои Шимолӣ

§ 50. ҶУМҲУРИИ АФРИҚОИ ҶАНУБӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Ҳангоми омӯзиши давлатҳои алоҳида ба кадом масъалаҳо диққат додан лозим аст?*
- ♦ *Кадам давлатҳои пеш омӯхтаатонро медонед?*

Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ (ҶАҶ) яке аз давлатҳои калони материки Африко мебошад, ки дар тамошавии қисми ҷанубии материк ҷойгир шудааст. Ин давлат ягона мамлакати африқоест, ки ба қатори давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон дохил мешавад. Аз шимол бо Мозамбик, Зимбабве, Ботсвана ва Намибия ҳамсарҳад мебошад. Аз ҷануб, ғарб ва шарқ ҶАҶ бо уқёнусҳои Атлантик ва Ҳинд ихота шудааст. Масоҳаташ 1,2 млн км² буда, пойтахташ шаҳри Претория аст.

Аҳоли бо забони африқоанс ва англисӣ гап мезананд. Қисми зиёди аҳоли дини насрониро мепарастанд.

Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ давлате аст, ки шароити гуногуни табиӣ ва сарватҳои табиӣ бой дорад. Қисми зиёди давлатро паҳнкӯҳи ҳамвор ишғол кардааст, ки ба самти ҷанубу шарқ оҳиста-оҳиста баланд шуда, кӯҳҳои Аждаҳо ва Капро ҳосил мекунанд. Фурӯҳамидаи Калахари ҷойи пасттарини давлат ба ҳисоб рафта, аз сатҳи баҳр 500 м баланд аст. Қисми зиёди қаламрави ҶАҶ дар баландиҳои аз 1000 м зиёд ҷойгир шудааст.

Зери замини Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ аз сарватҳои гуногуни табиӣ бой аст. Дар ин ҷо конҳои калони тилло, уран ва хром ҷойгир шудаанд. Дар чинҳои магматикӣ конҳои маъдани оҳан, марганетс, қалъагӣ ва платина ёфт шудаанд. Бойигарии асосии Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ – алмос мебошад. Захираҳои ангиштсанг низ хеле зиёданд.

Шароити иқлимӣ дар бисёр қисмҳои ҳудуди давлат барои ҳаёт ва фаъолияти хоҷагидорӣ инсон мусоид аст. Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ дар минтақаҳои иқлимӣ субтропикӣ ва тропикӣ ҷойгир шудааст.

Дарёи калонтарини давлат – дарёи Норинчи ном дорад, ки обҳои худро аз кӯҳҳои Аждаҳо гирифта, ба уқёнуси Атлантик мерезад. Дар чараёнҳои болои ин дарё сероб аст ва пастиву баландихоро тай мекунад. Дар минтақаҳои хушкӣ поёноб сатҳи об паст ва ором мешавад.

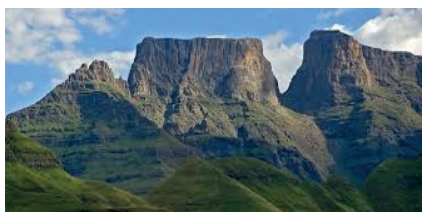
Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ давлати саваннаҳо аст. Дар ҷойҳои, ки боришот зиёд аст, дарахтони баобаб, нахл мерӯянд. Дар шимолу ғарб ба дарахтони боғӣ иваз мешаванд. Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ аз олами ҳайвонот низ бой мебошад. Дар бисёр минтақаҳо шикори ҳайвонот ва моҳидорӣ шуғли асосии аҳоли ба ҳисоб меравад.

Дар Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ ба ҳифзи табиат диққати ҷиддӣ дода мешавад. Киштзорҳо (плантатсияҳо)-и калони дарахтон ташкил карда шудаанд. Дар боғи миллии Калахари-Гемсбок ва боғи миллии Крюгер қариб тамоми намуди ҳайвоноте, ки дар материк зиндагӣ мекунанд, ҷамъ оварда шудаанд.

Аҳолии Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ бо таркиби мураккаби худ фарқ мекунад. Дар мамлакат қариб 40 млн одам зиндагӣ мекунад, ки ба се наҷоди асосӣ мансубанд. Қисми калони аҳолиро халқияти Банту ташкил медиҳад, ки бо якҷанд забон сухан меронанд. Ҷойи дуҷумро аз рӯи шумора (5 млн нафар) Африқонерҳо – авлоди муҷочирони ҳоландӣ ва англоафриқоӣҳо ишғол мекунанд. Ба ҳиссаи аҳолии сиёҳпӯст қариб 3 млн одам ва аҳолии аз Осиё омада қариб 1 млн одам рост меояд.

Дар байни дигар давлатҳои Африқо Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ бо мавҷуд будани аҳолии сафедпӯсти аврупоӣ ва соқинони кишварҳои осийӣ фарқ мекунад.

Миқдори зиёди аҳоли асосан дар қисмҳои ҷанубӣ ва шарқии давлат ҷамъ омадааст. Дар ин қисмҳои ҶАҶ шароит барои зиндагӣ мусоид аст. Дар минтақаҳои хушк асосан аҳолии сиёҳпӯсти африқоӣ зиндагӣ мекунанд. Биёбонҳои Намиб ва Калахари камаҳоли мебошанд. Қисми асосии аҳолии сафедпӯст (75%) дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд.

Кӯҳҳои Аждаҳо

Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ ҳамагӣ 5%-и масоҳати Африқоро ишғол кардааст, аммо молу маҳсулоти саноатии ин кишвар ҳиссаи зиёдро нисбати дигар давлатҳои материк ташкил медиҳад. Давлат аз рӯи

истеҳсоли алмос, тилло, платина, уран ва маъдани оҳан дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои аввалро ишғол мекунад.

Соҳаи саноати истеҳсол ва коркарди метал, мошинсозӣ, киштисозӣ, химия, бофандагӣ, хӯрокворӣ, истеҳсоли энергияи электрик дар Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ хуб тараққӣ кардааст.

Кишоварзӣ низ босуръат рушд карда истодааст. Дар ин ҷо офтобпараст, гандум, лӯбиёғиҳо, найшакар, ситрусҳо, пахта, ҷой ва дигар зироатҳоро парвариш мекунанд. Дар минтақаҳои баланд, ки ҷароғоҳои хуб дорад, фермаҳои чорводорӣ ташкил карда шудааст, ки ба парвариши гов, буз, гӯсфанд ва хук машғуланд.

Дар Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ нақлиёти ҳавоӣ ва баҳрӣ хеле тараққӣ кардааст. Бандарҳои калони баҳрии Дурбан, Порт-Элизабет ва Кейптаун ҳар сол миллионҳо тонна борҳои гуногун ва мусофиронро қабул мекунанд ва мефиристанд.

Хулоса:

- *Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ давлати аз ҷама тараққикардаи материки Африқо мебошад.*
- *Дар Африқои Ҷанубӣ намоёндаи ҷамаи наҷодҳо зиндагӣ мекунанд.*
- *Соҳилҳои Африқои Ҷанубиро оби уқёнусҳои Атлантик ва Ҳинд мешӯянд.*
- *Аҳоли бо забонҳои африқоанс ва англисӣ гап мезананд. Қисми зиёди аҳоли дини насрониро мепарастанд.*
- *Бойиғариш асосии Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ – алмос мебошад.*
- *Шароити иқлимӣ дар бисёр қисмҳои ҳудуди давлат барои ҳаёт ва ҷаҳолияти хоҷагидорӣ инсон мусоид аст.*
- *Соҳаи саноат ба истеҳсол ва коркарди метал, мошинсозӣ, киштисозӣ, химия, бофандагӣ, хӯрокворӣ, истеҳсоли энергияи барқӣ машғул аст.*
- *Соҳаи кишоварзӣ ва нақлиёти ҶАҶ дар материк пешсаф аст.*

Савол ва супориш:

1. *ҶАҶ-ро кадом уқёнусҳо иҳота кардаанд?*
2. *Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ бо кадом давлатҳо ҳамсарҳад мебошад?*
3. *Дар бораи халқҳои сокини ҶАҶ нақл кунед.*
4. *Қадам намуди сарватҳои табиӣ дар ҳудуди Африқои Ҷанубӣ ёфт шудаанд?*
5. *Оид ба иқтисодиёти ҶАҶ мисолҳо оред ва фикрҳои тоҷибонро шарҳ диҳед.*
6. *Дар харитаи тарҳӣ соҳаҳои тараққикардаи хоҷагии Африқои Ҷанубиро гузаронед. Номи бозҳои миллии ин кишварро дар дафтар нависед.*

Худро бисанчед:

1. Чавоби дурустро интихоб кунед.

Дарёи калонтарини Чумхурии Африқои Чанубӣ чӣ ном дорад?

А. Грон   Б. Дуринг   В. Норинчӣ   Г. Рит

2. Чавоби дурустро интихоб кунед.

Кӯхе, ки дар қисми чанубу шарқии Чумхурии Африқои Чанубӣ чойгир аст, чӣ ном дорад?

А. Кап   Б. Аждаҳо   В. Карруи Калон   Г. Каткин Пик

3. Чумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Дар Чумхурии Африқои Чанубӣ миқдори зиёди аҳоли асосан дар қисмҳои чанубӣ ва _____ он чамъ омадааст.

§ 51. ЧУМҲУРИИ МИСРИ АРАБ

Ба хотир меорем:

- *Оид ба давлати Мисри Араб чӣ медонед?*
- *Мисри Араб кадом намуди шароити табиӣ дорад?*
- *Даромади асосии Миср аз кадом ҳисоб аст?*

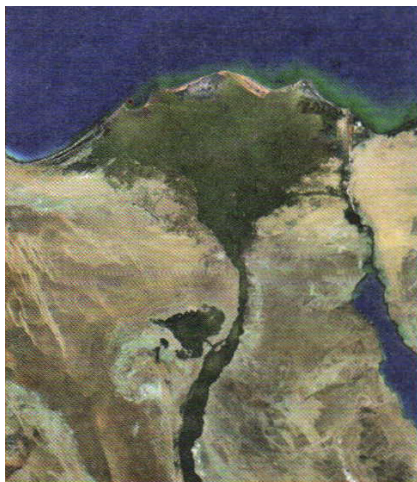
Чумхурии Мисри Араб дар қисми шимолу шарқии Африқо чойгир аст. Дар ғарб бо Ливия, дар чануб бо Судон ва дар шимолу шарқ бо Исроил ҳамсарҳад мебошад. Соҳилҳои Миср дар шимол бо баҳри Миёназамин ва дар шарқ бо баҳри Сурх пайваст ҳастанд. Масоҳати Мисри Араб 1,1 млн км² мебошад. Шумораи аҳоли зиёда аз 81 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Қоҳира аст.

Мавқеи географӣ ва табиат. Миср давлати аз ҳама калони арабӣ мебошад. Қисми зиёди ҳудуди Миср дар Шимолу Шарқи материкаи Африқо ва қисми ками сарзамини он дар қитъаи Осиё (нимҷазираи Синай) чойгир шудааст. Гарданаи танги Суэтс, ки материкҳои Африқо ва Авруосиёро мепайвандад, аз қадим ҷойи асосии робитаи байни мардуми ду материк буд. Ҳоло дар ин гардана канал кофта шудааст, ки оби ду уқёнус, уқёнуси Атлантик ва Ҳиндро бо ҳам мепайвандад. Дарозии канали Суэтс 193 км буда, он дар нимаи дуҷуми асри XIX кофта шудааст. Ҳар рӯз бо ин канал тахминан 50 киштии боркаш мегузарад, ки ба давлати Миср даромади зиёд меорад.

Дар байни ду баҳр (Миёназамин ва Сурх) чойгир будани Миср ба он мавқеи хоси географӣ медиҳад.

Қариб тамоми қаламрави Миср дар зонаи биёбон чойгир шудааст.

Мехвари асосии давлати Миср – дарёи Нил мебошад. Нил ба катори дарозтарин дарёҳои ҷаҳон дохил мешавад. Ин дарё аз қаламрави Судон сарчашма гирифта, ҳудуди Мисрро аз шимол ба ҷануб бурида мегузарад. Водии он дар ҷануби кишвар 1-2 км ва дар шимол 20-25 км паҳноӣ дорад, ки дар онҳо оазисҳои махсус ташаккул ёфтаанд. Дар ин минтақа қариб тамоми аҳолии Миср ҷамъ омадаанд. Дар давоми ҳазорсолаҳо дарёи Нил лойқои серҳосилро оварда дар ин заминҳо хобондааст, ки бо гузаштани вақт ба заминҳои ҳосилхез табдил ёфтаанд.

Делтаи дарёи Нил

Аҳоли. Ханӯз дар асрҳои пеш аз мелод (тақминан сеҷор ҳазор сол пеш) дар водии Нил тамаддуни мисриён вучуд дошт. Асоси ташаккулёбии ин тамаддуни қадимаро забони мисрӣ ташкил медиҳад, ки ҳазорсолаҳо пеш пайдо шуда буд. Мисриён дар дунё яке аз қадимтарин хатро ба вучуд овардаанд.

Аҳолии ҳозираи Миср асосан аз мисриҳои арабшуда иборатанд (90%-и аҳолиро ташкил медиҳанд). Қисми зиёди аҳоли дини исломро мепарастанд.

Ин ҷой «тасмаи ҳаёт» ва делтаи дарёи Нил – яке аз ҷойҳои аз ҷаҳаи серҳосилтарини ҷуғрафияи Замин ба ҳисоб меравад.

Миср дар Африқо баъд аз Нигерия дуҷумин давлати сараҳоли ба ҳисоб меравад. Аз сабаби зиёд будани афзоиши табиӣ шумораи аҳоли зуд меафзояд.

Ҷойгиршавии аҳолии Миср нобаробар аст. Зичии аҳоли ба ҳисоби миёна дар 1 км² – 1000 нафарро ташкил медиҳад. Дар минтақаҳои биёбон қариб аҳоли зиндагӣ намекунад. Дар водии дарёи Нил шаҳрҳои асосии Миср ҷойгир шудаанд. Пойтахти давлат шаҳри Қоҳира низ дар ҳамин минтақа ҷойгир шудааст.

Кӯчаҳои Қоҳира асосан қад-қадӣ сохилҳои рости дарёи Нил ва ҷазираҳо тӯл кашидаанд. Номи Қоҳира аз калимаи арабии «мағлубнашаванда» баромадааст. Дар Қоҳира осорхонаи машҳури Миср вучуд дорад, ки миёнаҳои асри XIX сохта шудааст.

Дар ин осорхона коллексияи бойи ёдгориҳои қадимаи маданият ва санъати Миср нигоҳ дошта мешаванд. Аз ҷумла, ганҷи мақбараи фараон Тутанхамон дар ин ҷо маҳфуз аст.

Фаъолияти хоҷагидорӣ.

Дар таркиби хоҷагии Миср намудҳои хоҷагидорӣ анъанавӣ ва ҳозиразамон омехта шудаанд. Аз як тараф, ин давлат маданияти қадимаи заминдорӣ ва ҷорводорӣ кӯчманчигӣ дар биёбон мебошад, аз тарафи дигар – давлати дорой саноати пуриқтидори нафт ва соҳибкорӣ сайёҳӣ аст.

Даромади асосии Мисро фуруши нафт ва пахта, қабули сайёҳон, инчунин даромади аз ҳисоби киштиҳое, ки бо канали Суэс мегузаранд, ташкил медиҳанд.

Хоҷагии Миср ба мисли аҳолиаш нобаробар паҳн шудааст. Қисми асосии он дар соҳилҳои дарёи Нил ва баъзе оазисҳои минтақаи биёбон ҷойгир шудаанд. Дар ин ҷо корхонаҳои саноатӣ мавҷуданд ва пахтаи маҳиннах парвариш карда мешаванд.

Баҳрҳои гарм, соҳилҳои мувофиқ, инчунин ёдгориҳои зиёди қадима (ба мисли Аҳромҳои Миср) диққати сайёҳонро сол аз сол зиёдтар ҷалб мекунанд.

Хулоса:

- *Ҷумҳурии Мисри Араб дар қисми шимолу шарқии Африқо ҷойгир аст.*
- *Масоҳати Мисри Араб 1,1 млн км², шумораи аҳолиаш 81 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Қоҳира мебошад.*
- *Қисми зиёди ҳудуди Миср дар материки Африқо ва қисми ками он дар қитъаи Осиё ҷойгир шудааст.*
- *Дар гардани танги Суэс канал кофта шудааст, ки оби ду уқёнусро бо ҳам мепайвандад (Атлантик ва Ҳинд).*
- *Биёбонҳо 96%-и ҳудуди Мисро ташкил медиҳанд.*
- *Меҳвари асосии давлати Миср дарёи Нил мебошад.*
- *Аҳолии ҳозираи Миср асосан аз мисриҳои арабишуда иборат буда, қисми зиёди аҳолии дини исломо мепарастанд.*

Ниқоби Тутанхамон

- Дар таркиби хоҷагии Миср намудҳои хоҷагидорӣ анъанавӣ ва ҳозиразамон омехта шудаанд.

Савол ва супориш:

1. Мавқеи географии Мисро шарҳ диҳед.
2. Канали Суэс барои Миср чӣ манфиат дорад?
3. Хусусияти табиати Миср чӣ гуна аст?
4. Барои чӣ қисми зиёди аҳолии Миср дар води дарёи Нил зиндагӣ мекунанд?
5. Хоҷагии Миср бо кадом хусусиятҳо фарқ мекунад?
6. Дар харитаи тарҳӣ шаҳрҳои калонтарин ва марказҳои хоҷагидорӣ Мисро нишон диҳед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз ин шаҳрҳо пойтахти Мисри Араб мебошанд?

- А. Касабланка   Б. Душанбе   В. Москва   Г. Қоҳира

2. Ба ҷойи холӣ калимаи мувофиқро гузоред (ҷумларо пурра кунед).

Ҷумҳурии Мисри Араб дар Африқо баъд аз Нигерия _____ давлати сераҳоли ба ҳисоб меравад.

3. Дар хоначаҳои холии тарафи чапӣ ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	инчунин даромади аз ҳисоби киштиҳое, ки
	фурӯши нафт, пахта, қабули сайёҳон,
	бо канали Суэс мегузаранд, ташкил медиҳанд
	Даромади асосии Мисро

БОБИ 7. МАТЕРИКИ АВСТРАЛИЯ ВА УЌЁНУСИЯ (ОКЕАНИЯ)

Австралия – материки аз хама хурди кураи Замин буда, бо хамаи чазираҳои гирду атрофаш дар Нимкураи чанубӣ ҷойгир шудааст. Австралия аз калимаи юнонии «аустралис» гирифта шуда маънояш «чанубӣ» аст.

Тропики чанубӣ Австралияро чунон мегузарад, ки дар шимол қисми кам ва дар чануб қисми калони материк ҷойгир мебошад. Дарозии материки Австралия аз шимол ба чануб 3200 км, аз ғарб ба шарқ қариб 4100 км буда, масоҳати умумии он ба 7,6 млн км² баробар аст.

*Австралия дар
глобус*

Соҳилҳои Австралияро обҳои уқёнусҳои Ором ва Ҳинд мешӯянд. Австралия бо дигар материкҳо сарҳади хушкӣ надорад.

Дар қисми шимолу ғарбии Австралия галачазираҳои Малай ҷойгиранд. Ин чазираҳо дар замонҳои пеш Австралияро бо Осиё пайваست мекарданд. Ин қисми хушкӣ қисман зери оби тунукобаҳои баҳрӣ мондааст.

§ 52. МАВҶЕИ ГЕОГРАФИ ВА ТАЪРИХИ ТАДҚИҚОТ. СОХТИ ГЕОЛОГИ ВА РЕЛИЕФИ АВСТРАЛИЯ ВА УЌЁНУСИЯ

Ба хотир меорем:

- Ба мавҷеи географии ин ё он материк аз рӯйи кадом нақша баҳо медиҳанд?
- Аз рӯйи пайдоиши кадом намуди чазираҳоро фарқ мекунанд?
- Барои чӣ Австралия нисбати дигар материкҳо дертар кашф шуд?

1. Мавҷеи географӣ. Материки Австралия пурра дар нимкураҳои чанубӣ ва шарқӣ ҷойгир шудааст. Аз сабаби он ки материк дар арзҳои тропиқи чанубӣ ҷойгир шудааст, қисми зиёди он ҳавои гарми тоқатфарсо дорад.

Нуктаҳои канорӣ дар шимол – димоғаи Йорк, дар чануб – димоғаи Чанубу Шарқӣ, дар ғарб – димоғаи Стип-Пойнт ва дар шарқ – димоғаи Байрон мебошанд.

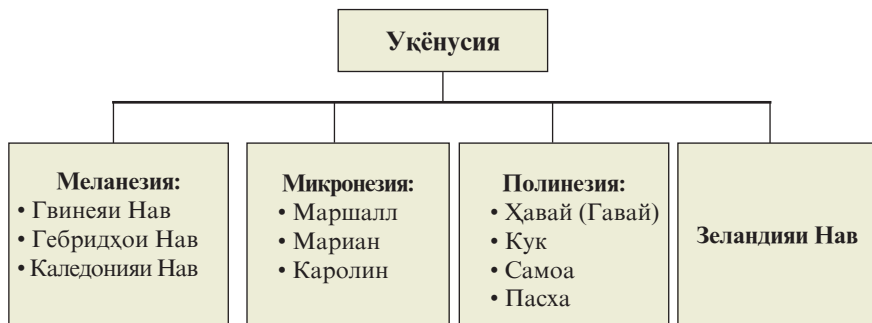
Тарҳи соҳилҳои материк нисбатан рост аст. Танҳо дар қисми шимолии материк халиҷи Карпентария ба дохили хушкӣ даромадааст, ки нимчазираҳои Кейп-Йорк ва Арнем-Лендро аз ҳам ҷудо мекунад.

Қад-қад соҳилҳои шимолу шарқии материк Рифи Калони Саддӣ тӯл кашидааст, ки дарозии он 2300 км мебошад. Ин дар ҳаҷон дарозтарин силсилақӯҳи марҷонии зерӣобӣ аст. Соҳилҳои ҷанубии материкро оби ҳаличи Калони Австралия мешӯяд. Ҷазираи калони Тасмания аз материк бо гулугоҳи Бас ҷудо шудааст.

Австралия аз дигар қисмҳои калони хушкӣ дар масофаи дур ҷойгир шудааст. Дар қисми шимолу шарқ Австралияро ҷазираҳо бо Аврусиё пайваст кардааст.

2. Укёнусия. Ба Укёнусия гурӯҳи ҷазираҳо ва галаҷазираҳои арзҳои поёнии укёнуси Ором дохил мешаванд. Масоҳати хушкӣи Укёнусия қариб ба 1,3 млн км² баробар аст. Қисми зиёди ҷазираҳои Укёнусия дар Нимкураи ҷанубӣ ҷойгир шудаанд.

Таърихан Укёнусияро ба чор вилояти табиӣ – Меланезия, Микронезия, Полинезия ва Зеландияи Нав ҷудо мекунанд. Ҷазираи аз ҳама калони Укёнусия – Гвинеяи Нав мебошад, ки масоҳати он 790 ҳазор км²-ро ташкил медиҳад.

Таркиби Укёнусия

3. Таърихи тадқиқот. Баҳрнаварди ҳоландӣ Виллем Янсзон аз байни аврупоиён аввалин шуда, соли 1606 ба соҳилҳои материки Австралия расид. Дертар, соли 1642 баҳрнаварди дигари ҳоландӣ Абел Тасман материкро давр зада, исбот кард, ки он хушкӣи калон ва яқлӯхт аст. Тасман соҳилҳои шимолии материкро ба харита даровард, ҷазираҳои Зеландияи Нав ва Тасманияро кашф кард. Ҳоландӣҳо заминҳои кашфнамудаи худро, ки Ҳоландияи Нав номида буданд, аз дигар халқҳои Аврупо солҳои зиёд маҳфӣ нигоҳ медоштанд.

Соли 1770 баҳрнаварди машҳур – Ҷеймс Кук ҳангоми аввалин саёҳати даврилоамии худ Австралияро маротибаи дуюм кашф намуда, онро мустамликаи Англия эълон кард. Ӯ соҳилҳои

шарқии материк, Рифи Калони Марчонӣ ва як қатор қазираҳои Укёнусияро ба харита дохил кард.

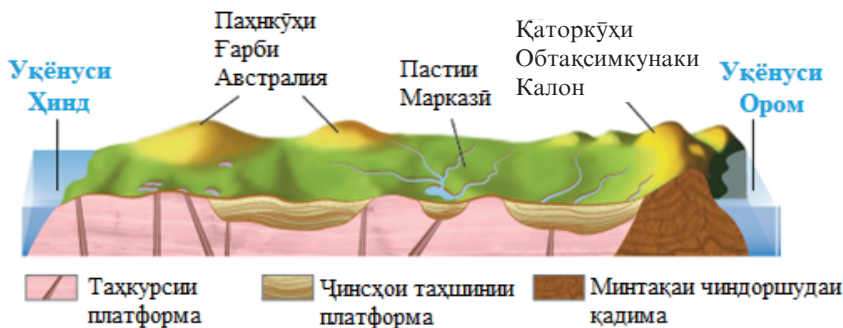
□ Зеландияи Нав аз қазираҳои Шимолӣ ва Ҷанубӣ иборат аст. Байни онҳо гулугоҳи Кук мавҷуд аст. Дар қазираи Шимолӣ вулкони конусии Руапеху, вулкони тарқишии Таравера, гейзерҳо ва чашмаҳои гарм мавҷуданд. Қазираи Ҷанубӣ бо релйефи пирияхӣ ва кӯлҳои худ машҳур аст. □

Кашфи қисмҳои дохилии материки Австралияро муҳочирони аврупоие, ки сокини материк шуда буданд, анҷом доданд. Эдуард Эйр минтақаҳои ҷанубии материкро омӯхта, кӯли калонтарини Австралияро кашф кард, ки баъдтар ба номи ӯ – кӯли Эйр номгузори шуд.

Ба омӯзиши табиат ва халқҳои Укёнусия дар асри XIX сайёҳи рус Николай Миклухо-Маклай машғул шудааст.

4. Сохти геологӣ. Материки Австралия яке аз пораҳои Гондвана мебошад, ки 150 млн сол пеш аз он ҷаҳд шудааст. Материк дар маркази плаитаи литосферии Ҷинду Австралия, каме дуртар аз ҷойи ба ҳам расидани плаитаҳои дигар ҷойгир шудааст.

Қад-қади канорҳои шарқии материк минтақаи чиндоршудаи қадимаи Шарқи Австралия тӯл кашидааст.

Сохти қири замин ва релйефи Австралия (30° а.ҷ.)

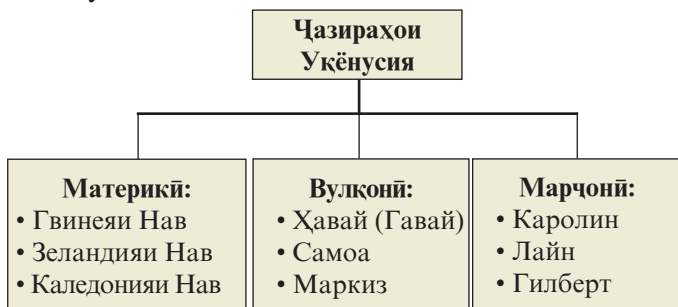
5. Релйефи материк. Зиёд будани платформаҳо ва муддати дуру дароз ба вучуд наомадани кӯхпайдошавӣ, сабаби ҳамвор ва қадима будани релйефи материк гардидааст. Австралия материки аз ҳама паст ба ҳисоб меравад. Баландии миёнаи он аз сатҳи баҳр 350 м мебошад. Дар платформаи қадима паҳнкӯҳи Ғарби Австралия мавҷуд аст. Қисми зиёди ин паҳнкӯхро биёбон ишғол кардааст.

Дар плаитаи ҷавон Пастии Марказӣ хобидаст, ки то 100 м баландӣ дорад. Ин ҷо дар байни тепаҳои регӣ (дюна) маҷрои дарёҳои хушкшаванда давр мезананд.

Дар қисми шарқии материк ба дарозии 4000 км қаторкӯҳҳои чиндоршудаю харсангии Обтаксимкуни Калон тӯл кашидааст. Қисми аз ҳама баланди ин қаторкӯҳ – Аллҳои австралиягӣ мебошанд. Қуллаи баландтарини он Косюшко (2228 м) ном дошта, баландтарин нуктаи материк ба ҳисоб меравад.

6. Пайдоиши релеф ва қазираҳои Укёнусия. Масоҳати умумии ҳамаи қазираҳои Укёнусия қариб 1,3 млн км² мебошад. Қазираҳои Укёнусия пайдоиши гуногун доранд. Қазираҳои материкӣ ҳаҷман калонанд. Онҳо ба ҳайати Ҳалқои Оташи Укёнусиоромӣ дохил шуда, дар натиҷаи кӯҳпайдошавии охирон, ҳангоми ба ҳам таъсируниии пластаҳои литосферии Ҳинду Австралиягӣ ва Укёнусиоромӣ ба вуҷуд омадаанд.

Қазираҳои вулкони дар натиҷаи аз об боло баромадани қуллаи вулкониҳои зеробӣ ба амал меоянд. Қазираҳои Гавай (дар тарҷума «замини биҳиштӣ») – занҷири вулкониҳои баландтарини ҷаҳон ба ҳисоб меравад (8 км дар зери об ва 4 км аз об боло). Дар ин ҷо вулкони аз ҳама фаъоли кураи Замин – Килауэа ва вулкони аз ҳама калони сипарӣ – Мауна-Лоа ҷойгир шудааст. Қазираҳои марҷонӣ танҳо дар арзҳои поёнии Укёнуси Ором дучор мешаванд. Дар ин ҷо барои инкишофи марҷонҳо шароити хуби табиӣ муҳайё аст.

Қазираҳои Укёнусия аз рӯйи пайдоиши

7. Сарватҳои табиӣ. Чун ҳамаи материкҳои дигари Нимкураи ҷанубӣ, Австралия аз маъдани металлҳои сиеҳ ва ранга бой аст. Дар сипари платформаҳои қалони маъданҳо (оҳан, марганетс, кӯрғошиму руҳ, мису никел), нуқра, тилло, сангҳои қиматбаҳо ва ороишӣ (алмос, опал) ҷой гирифтаанд. Материки Австралия 1/3 ҳиссаи захираи маъдани урани ҷаҳониро доро мебошад.

Дар ҷинсҳои таҳшинии платформаи Австралия қалонҳои фосфорит, намаки ошӣ ва гач хобидаанд. Австралия аз рӯйи

захираи боксит дар ҷаҳон машхур аст. Дар минтақаҳои тунукобаи соҳили уқёнусҳо захираҳои калони нафту газ мавҷуд аст. Инчунин дар материк захираҳои қалъагӣ, волфрам, мис, молибден ва титан ёфт шудаанд.

Хулоса:

- Австралия – материки аз ҷамаи хурди қураи Замин буда, бо ҷамаи ҷазираҳои гирду атрофи дар Нимқураи ҷанубӣ ҷойгир шудааст.
- Соҳилҳои Австралияро обҳои уқёнусҳои Ором ва Ҳинд мешӯянд, он бо дигар материкҳо сарҳади хушкӣ надорад.
- Қад-қади соҳилҳои шимолу шарқии материк Рифи Калони Саддӣ тӯл кашидааст, ки дарозии он 2300 км мебошад.
- Ба Уқёнусия гурӯҳи ҷазираҳо ва галаҷазираҳои арзҳои поёнии уқёнуси Ором дохил мешаванд.
- Таърихан Уқёнусияро ба чор вилояти табиӣ – Меланезия, Микронезия, Полинезия ва Зеландияи Нав ҷудо мекунанд.
- Дар тадқиқоти материки Австралия олимони Виллем Янсзон, Абел Тасман, Ҷеймс Кук, Эдуард Эйр ва Николай Миклухо-Маклай саҳм гузоштаанд.
- Ҷазираҳои Уқёнусия пайдоиши материкӣ, вулкони ва марҷонӣ доранд.
- Австралия аз сарватҳои табиӣ маъданӣ бой аст.

Савол ва супориш:

1. Масоҳати материки Австралия чӣ қадар аст ва он дар кадом нимқура ҷойгир шудааст?
2. Материки Австралияро кадом уқёнусҳо иҳота кардаанд?
3. Австралия аз тарафи кадом олимони тадқиқотчиён омӯхта шудааст?
4. Ҷазираҳои Уқёнусияро аз рӯи пайдоиши ба кадом гурӯҳҳо ҷудо мекунанд?
5. Дар бораи сохти геологӣ материки Австралия маълумот диҳед.
6. Унсурҳои рельефи материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Мувофиқа кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Тадқиқотчиёниро бо ғаболияташон дар материки Австралия мувофиқ гузоред:

1. Абел Тасман	А. Соли 1770 соҳилҳои шарқии Австралияро кашф кардааст.
2. Виллем Янсзон	В. Соли 1642 соҳилҳои шимолӣ ва шимолу ғарбии материкро омӯхтааст.
3. Ҷеймс Кук	Г. Соли 1606 аввалин шуда ба соҳилҳои материки Австралия расид.

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузored).

Австралия аз калимаи латинии «аустралис» гирифта шуда, маънояш _____ мебошад.

3. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Австралия бештар аз кадом сарватҳои табиии номбаршуда бой мебошад?

- А. Ҷангалҳои экваторӣ;   Б. Ангишти сиёҳтоб;
В. Металҳои сиёҳ ва ранга;   Г. Бешаҳои сӯзанбарг.

§ 53. ИҚЛИМ ВА ОБҲОИ ДОХИЛИИ АВСТРАЛИЯ ВА УҚЁНУСИЯ

Ба хотир меорем:

- ♦ Барои ҷӣ фаслҳои сол дар Австралия бо фаслҳои соли мо мувофиқат намеkunанд?
- ♦ Нишондиҳандаҳои асосии иқлимро номбар кунед.
- ♦ Вобаста ба мавҷудияташон обҳои зерзаминиро ба кадом гурӯҳҳо ҷудо мекунанд?

1. Хусусиятҳои умумии иқлим. Материки Австралия дар байни арзҳои 10 ва 38 дар Нимкураи ҷанубӣ ҷой гирифтааст. Бинобар ин Австралия дар давоми сол гармии зиёди офтобро мегирад. Пас маълум мешавад, ки дар тамоми ҳудуди материк ҳавои гарм ҳукмфармо аст.

Азбаски дар материк анбӯҳи ҳавои континенталии тропикӣ бартарӣ дорад, Австралия материки аз ҳама хушк ба ҳисоб меравад.

2. Минтақаҳои иқлимӣ ва типҳои иқлим. Материки Австралия дар чор минтақаи иқлимӣ ҷойгир шудааст: субэкваторӣ, тропикӣ, субтропикӣ ва муътадил. Уқёнусия дар панҷ минтақаи иқлимӣ ҷойгир шудааст. Аз сабаби он ки Уқёнусия аз шимол ба ҷануб дар масофаи зиёд тӯл кашидааст, қисмҳои шимолии он дар минтақаи иқлими экваторӣ ҷойгир шудааст.

Минтақаи экваториалӣ қазираҳои Меланезия ва шимоли қазираи Гвинеяи Навро дар бар мегирад. Типи экватории иқлим бо хусусияти гармии худ (26-28° С) ва боришоти зиёд (2000-4000 мм) дар давоми сол фарқ мекунад.

Минтақаи субэкваторӣ қисми ҷанубии қазираи Гвинеяи Навро сохилҳои шимолии материкро дар бар мегирад. Ба ин минтақа гардиши доиравии муссонҳою пассатҳо хос аст.

Минтақаи тропикӣ масоҳати аз ҳама зиёдро дар материк ишғол кардааст. Дар ин минтақа се вилояти иқлимиро ҷудо мекунанд: дар шарқ типҳои иқлими намноки тропикӣ, дар марказ

иқлими биёбонии тропикӣ ва иқлими биёбонҳои соҳилӣ дар ғарб. Дар қисми марказии Обтаксимкуни Калон зери таъсири пассатҳои намнок ва ҷараёнҳои гарм – типии иқлими намноки тропикӣ пайдо мешавад, ки дар давоми сол боришоти муътадил (1000-1500 мм) дорад. Ҳарорати моҳи хунуктарин (июл) $+14 +18^{\circ}$ С ва моҳи гармтарин (январ) $+22 +26^{\circ}$ С-ро ташкил медиҳад.

Минтақаи субтропикӣ канорҳои ҷанубии Австралия, шимолӣ ҷазираҳои Тасмания ва Зеландияи Навро дар бар мегирад. Дар минтақаи субтропикӣ се типии иқлимро ҷудо мекунад: намнок, континенталӣ ва баҳримиеназаминӣ. Ба ҷанубу шарқи материк типии иқлими субтропикӣ намнок хос аст, ки ин ҷо дар давоми сол 600-1000 мм боришот ба амал меояд. Фасли зимистон ҳарорати ҳаво аз $+6 +10^{\circ}$ С паст намефарояд ва фасли тобистон то $+18 +24^{\circ}$ С боло меравад. Типии иқлими субтропикӣ континенталӣ дар мобайни иқлими субтропикӣ паҳн шудааст. Он бо пасту баландшавии назаррасии ҳарорати ҳаво ва боришоти кам (150-300 мм) фарқ мекунад. Типии иқлими субтропикӣ баҳримиеназаминӣ дар канораҳои ҷанубу ғарбии материк ва ҷанубу ғарбии ҳавзаи дарёи Муррей мушоҳида мешавад. Дар ин ҷо тобистон ҳавои гарм $+23 +26^{\circ}$ С ва хушк ҳукмрон буда, зимистон ҳавои муътадил ($+12 +14^{\circ}$ С) ва намнок (500-1000 мм) мушоҳида мешавад.

Минтақаи муътадил. Ин минтақа қисмҳои ҷанубии ҷазираҳои Зеландияи Нав ва Тасманияро фаро гирифтааст. Миқдори боришот дар давоми сол 600-800 мм аст. Боришотро бодҳои ғарбӣ меоранд, ки дар арзҳои 40-уми ҷанубӣ пайдо шудаанд. Ин минтақаи иқлимӣ бо ҳарорати мунтазами худ дар давоми сол фарқ мекунад.

Дарёи Дарлинг

3. Дарё ва кӯлҳо. Материки Австралия аз обҳои сатҳӣ камбағал аст. Ба ҳиссаи он танҳо 1%-и оби дарёҳои кураи Замин рост меояд. Дарёҳои материк ба ҳавзаи ду уқёнус тааллуқ доранд – Ором ва Ҳинд. Тақсимшавии обҳо асосан аз қаторкӯҳи Обтаксимкуни Калон мегузарад. Аз сабаби калону васеъ будани хушкӣ 60%-и масоҳат, обҳои худро ба уқёнусҳо рехта наметавонанд. Шабакаи дарёҳои материк дар сатҳи он ниҳоят нобаробар тақсим шудаанд.

Ба ҳавзаи уқёнуси Ҳинд дарёҳои хурд ва хушкшавандаи канорҳои қисми шимолӣ, ғарбӣ ва ҷанубии материк дохил

мешаванд. Дарёи аз ҳама калони ин ҳавза ва тамоми материк Муррей (2570 км) мебошад. Ин дарё аз кӯҳҳои Алпҳои Австралия сарчашма мегирад. Физогирии он боронӣ ва барфӣ мебошад. Муррей дар аввали фасли тобистон сероб мешавад. Он ба воситаи Пастии Марказии хушк қорӣ шуда, қисми зиёди оби худро бухор мекунад ва камоб мешавад. Инчунин қисми муайяни оби Муррей барои обёрии заминҳо истифода мешавад. Шохоби асосии Муррей – Дарлинг дарёи дарозтарини материк ба ҳисоб меравад, ки дарозии он ба 2739 км баробар аст. Ин дарё нисбатан камоб аст ва дар фасли гарму хушки тобистон ба қисмҳо чудо шуда пора-пора мешавад ва то дарёи асосӣ – Муррей намерасад.

Ба ҳавзаи уқёнуси Ором дарёҳои кӯҳии нишебиҳои қаторкӯҳи Обтаксимкуни Калон дохил мешаванд. Онҳо кӯтоҳ ва тезчараён буда, аз ҳисоби борон тамоми сол серобанд.

Ба минтақаҳои беоб ва минтақаҳои маҷрои дохилӣ ноҳияҳои марказии паҳнкӯҳи Фарби Австралия ва пастии Марказӣ дохил мешаванд. Дар ин ҷо дарёҳое, ки маҷрои доимӣ дошта бошанд, вучуд надоранд. Маҷрои хушки дарёҳо танҳо ҳангоми боронҳои муваққатӣ аз об пур мешаванд.

Крик – дарёҳое, ки дар мавсими хушк дар материки Австралия хушк мешаванд.

Крикҳо боқимондаи шабакаи кӯлу дарёҳое мебошанд, ки дар замонҳои пеш, дар давраи намнок будани минтақа ба таври зич ҷойгир буданд. Дар мавсими хушк онҳо дар дохили қум гум мешаванд ё ба ҳавзаи кӯлҳои хушкшуда мерезанд. Крики аз ҳама калони материк Купер-Крик ном дорад ва оби он танҳо дар вақти боронҳои шадид то резишгоҳ рафта мерасад.

Қисми зиёди кӯлҳои Австралия хурд ва шӯранд. Онҳо баъди боронҳои кӯтоҳмуддат аз об пур мешаванд ва дар вақти хушки сол бо қабати тунуки намак пӯшида мешаванд. Ин кӯлҳо пайдоиши қадима доранд. Калонтарини онҳо кӯли Эйр аст, ки дар Пастии Марказӣ ҷой гирифтааст. Дар замони ҳозира ин кӯл дар ду обанбори тунуқоб ҷой гирифтааст: дар шимол Эйр-Норт (чуқурӣ 3,3 м ва масоҳат 8,4 ҳазор км²) ва дар ҷануб кӯли хурдтар Эйр-Саут. Ин кӯл ниҳоят шӯр аст ва бо надоштани соҳилҳои доимӣ фарқ мекунад.

Дар ҷануби материк, дар тарқишҳои тектоникӣ кӯлҳои Торренс ва Гэрднер ҷойгир шудаанд. Дар Алпҳои Австралия кӯлҳои хурди пиряхӣ мавҷуданд.

4. Обҳои зеризаминӣ. Материки Австралия захираи калони обҳои зеризаминӣ дорад (зиёда аз 1 млн км³). Онҳо дар ҳавзаҳои артезианӣ, дар ҷойҳои ҳамидеи таҳкурсии платформа ҷамъ шудаанд. Ҳавзаҳои артезианӣ 60%-и масоҳати материкро ишғол кардаанд. Дар байни онҳо Ҳавзаи Калони Артезианӣ аз ҳама калон мебошад, ки масоҳати он 1,7 млн км²-ро ташкил медиҳад. Оби ин ҳавза дар чуқуриҳои гуногун то 2100 м ҷойгир шудааст. Обҳои Ҳавзаи Калони Артезианӣ шӯр мебошанд, бинобар ин бештар дар соҳаи чорводорӣ истифода мешаванд.

Хулоса:

- Иқлими Австралияро дар арзҳои поёни ҷойгир шудани он муайян мекунад.
- Австралия дар чор минтақаи иқлимӣ – субэкваторӣ, тропикӣ, субтропикӣ ва муътадил мавҷуд аст.
- Минтақаи иқлими тропикӣ дар материк аз ҳама масоҳати зиёдро ишғол кардааст.
- Австралия аз ҳисоби обҳои сатҳӣ танқисӣ мекашад.
- Дарёи калонтарини материк – Муррей ва дарёи дарозтарини он Дарлинг аст.
- Қўли аз ҳама калонтарини Австралия Эйр мебошад.
- Материк аз обҳои зеризаминӣ бой аст, захираи аз ҳама калони об дар Ҳавзаи Калони Артезианӣ ҷойгир шудааст.

Савол ва супориш:

1. Чӣ гуна мавқеи географии материк ба иқлими он таъсир мерасонад?
2. Қадом минтақаҳои иқлимӣ дар материк паҳн шудаанд?
3. Қадом қисми материк нисбатан хушк аст ва барои чӣ?
4. Хусусияти обҳои дохилии Австралияро чӣ гуна шарҳ дода метавонед?
5. Қриқ чист ва он дар қучои материк воқеъ шудааст?
6. Барои чӣ ба ҳиссаи материки Австралия ҳамагӣ 1%-и оби дарёҳои ҷаҳон рост меояд?
7. Минтақаҳои иқлимӣ, дарё ва қўлҳои Австралияро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.
8. Аз матни китоб, харитаҳо ва дигар маводди дастрас истифода бурда қадвали «Иқлимҳои Австралия»-ро пур кунед:

Минтақаи иқлимӣ	Типҳои анбӯхи ҳаво		Ҳарорат		Боришот	
	Тобистон	Зимистон	Тобистон	Зимистон	Тобистон	Зимистон

Худро бисанҷед:

1. *Мувофиқа кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).*

Дарёҳо ва кӯлҳои материки Австралияро мувофиқ гузоред:

1. Дарёҳо	А. Эйр
2. Кӯлҳо	Б. Дарлинг
	В. Муррей
	Г. Эйр-Саут

2. *Чумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).*

Обҳои зеризаминии материки Австралия дар ҳавзаҳои артезианӣ чамъ омадаанд, ки _____%-и масоҳати материкро ишғол кардаанд.

3. *Ҷавоби дурустро интиҳоб кунед.*

Кадоме аз минтақаҳои иқлими Австралия аз ҳама зиёд масоҳати онро ишғол кардаанд?

- А. Субэкваторӣ;   Б. Тропикӣ;   В. Субтропикӣ;   Г. Муътадил.

§ 54. ЗОНАҲОИ ТАБИИИ МАТЕРИК. МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗИ ТАБИАТ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Материки Австралия дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудааст?*
- ♦ *Аз рӯйи кадом аломатҳо зонаҳои табииро ҷудо мекунад?*
- ♦ *Мафҳуми «эндемик»-ро чӣ гуна шарҳ дода метавонед?*

1. Хусусиятҳои наботот ва ҳайвонот. Гуногунии фавқулода наботот ва ҳайвоноти Австралияро олимон дар муддати дароз дур будани он аз дигар материкҳо мебинанд. Қисми зиёди наботот (75%) ва ҳайвоноти (90%)-и материки Австралия эндемик мебошанд. Бисёри онҳо реликт ҳастанд.

Реликт – намуди ҳайвон ё рустание, ки аз наботот ва ҳайвоноти қадима ба мо мерос мондаанд.

Дар байни ҳайвоноти Австралия ширхӯрон каманд, аммо дар ин ҷо ҳайвонҳои зиндагӣ мекунад, ки дар дигар материкҳо кайҳо нест шудаанд (қариб 160 намуд), аз ҷумла ҳайвонҳои халтадор. Рустаниҳои хосси Австралияро эвкалиптҳо (600 намуд), ақоқиё (490 намуд) ва казуаринҳо (булути биёбонӣ) ташкил медиҳанд.

Аз сабаби дур ва ҷудо будан аз дигар қисмҳои калони хушкӣ, флора ва фаунаи Уқёнусия камбағал аст ва хусусияти эндемизм дорад. Дар ҷазираҳо ширхӯрон каманд, парандагон, ҳашарот ва

хазандагон бештар паҳн шудаанд. Гуногунии олами наботот ва ҳайвонот аз синну сол, ҳаҷм ва дурии қазираҳо вобаста аст. Дар қазираҳои марҷонӣ миқдори намудҳо аз хама кам аст, ки ба ин норасоии хок ва оби ширин таъсир кардааст.

2. Зонаҳои табиӣ. Материки Австралия дар чор ва Уқёнусия дар панҷ зонаи табиӣ ҷойгир шудаанд (аз экваторӣ то муътадил). Ҳамвор будани релјефи материки Австралия барои ба таври арзӣ ҷойгир шудани зонаҳои табиӣ мусоидат кардааст. Танҳо дар қисми шарқии материк, ки кӯҳҳо ҷойгиранд, ин қонуният вайрон мешавад.

Дар Австралия қариб 60 намуди кенгуру зиндагӣ мекунад. Бачаи кенгуру тамоман нотавон таваллуд мешавад ва ба дохили халтаи модараш мебарояд. Дар он ҷо аз 6 то 8 моҳ шири модарашро меҳӯрад. Кенгуруҳо аз рӯйи ҷаҳидан ба дарозӣ дар байни ҳайвонҳо ҷойи аввалро мегиранд. Онҳо дар як ҷаҳиш, ки бо ду пойи қафо анҷом медиҳанд, 10-12 м масофаро тай мекунад. Расман кенгуру ва шутур-мурги эму дар нишони давлати Австралия тасвир ёфтаанд.

Дар минтақаҳои иқлимии субэкваторӣ ва тропикӣ масоҳати калонро зонаҳои **саванна ва ҷангалҳои тоқа** ишғол кардаанд. Дар ин ҷо хокҳои сурх, қаҳвай сурхчатоб ва сурхи хокистарӣ бартарӣ доранд. Саваннаи Австралия аз майдонҳои кушоди бо алафҳои ҷархела пӯшидашуда иборат буда, дар баъзе ҷойҳо дарахтони тоқа ё гурӯҳи дарахтони эвкалипт, ақоқиё, казуарин ва баобабии грегорино мушоҳида кардан мумкин аст. Дар минтақаҳои хушк ақоқиё, эвкалипт ва казуаринҳои ба хушкӣ тобовар мерӯянд.

Қисми ҷудонашавандаи саваннаҳои австралиягӣ ҳайвонҳои халтадор: кенгуру ва вомбат мебошанд. Инчунин, парандаҳои калони парвознакунанда: шутурмурғи эму, казуар ва дугдоғи австралиягӣ паҳн шудаанд. Дар ҷангалҳои тоқаи эвкалипти тӯтиҳои гуногун зиндагӣ мекунад. Дар хама ҷо хонаи термитҳоро дучор омадан мумкин аст.

Биёбони спинефексӣ

Аз сабаби он ки қисми зиёди материк дар арзҳои тропикӣ меҳобад, қариб 60%-и масоҳати онро биёбон (биёбони Қумзори

Калон, биёбони Викториа Калон) ва нимбиёбонҳо ишғол кардаанд. Барои ҳамин Австралияро «континенти биёбонӣ» мегӯянд. Дар паҳнкӯҳи Ғарби Австралия, дар шароити иқлими

тропикии *биёбонӣ*, *биёбон ва нимбиёбонҳои тропикӣ* пайдо шудаанд. Дар хоки тираи нимбиёбонҳо, қад-қади маҷрои дарёҳо бешаҳои камдарахтро дучор омадан мумкин аст. Биёбонҳо ва нимбиёбонҳои субтропикӣ дар иқлими субтропикии континенталӣ бо хокҳои сиёҳтоби хокистарранг дар ҷануби материк ташаккул ёфтаанд.

Ҳайвонҳои биёбон ба камобӣ ва ҳарорати баланд мутобиқ шудаанд. Баъзеи онҳо, ба мисли кӯрмуши халтадор ва калламуши кенгурумонанд ба зери хок медароянд. Дигарашон, ба мисли сағи динго дар ҷустуҷӯӣ хӯрок метавонанд масофаи зиёдро тай кунанд. Дар тарқиши харсангҳо аз таъсири гармӣ калтакалосҳо ва мори захрдори тайпан пинҳон мешаванд.

Дар канорҳои шарқии материи Австралия, Гвинеяи Нав ва Зеландияи Нав *зонаҳои табиии ҷангалӣ* паҳн шудаанд. Дар шимоли ҷазираи Гвинеяи Нав, дар хокҳои сурхи зардҷатоби ферралитӣ бешаҳои намноки экваторӣ месабзанд, ки таркибашон аз набототи гуногун бой аст. Дар ин бешаҳо намуди рустанӣҳо мемерӯянд, ки ба набототи ҷануби шарқии Авруосиё монанданд: нахл, панданус, фикус, сарахшаклҳои дарахтмонанд, сахлабҳо (орхидеяҳо).

Ҷануби ҷазираи Гвинеяи Нав ва канорҳои шимолу шарқии Австралия, зери таъсири иқлими муссонӣ бо ҷангалҳои тағйирёбандаи намноки субэкваториалӣ пӯшида шудааст. Дар онҳо баробари дарахтони дигар, дарахтони эндемикии ҷалғӯза ва араукария мемерӯянд.

Дар ҷануби шарқи Австралия ва шимоли ҷазираи Зеландияи Нав онҳоро дар хокҳои зардхок ва сурххок ҷангалҳои омехтаи намноки субтропикӣ иваз мекунад (эвкалипт, буки ҷанубӣ ва сӯзанбаргҳои реликтӣ). Дар канори охири ҷануби ғарбии материк дар шароити иқлими баҳримиёназаминӣ ва хокҳои зард ва сурх ҷангалҳо ва буттаҳои хушки дуруштбарг мемерӯянд (эвкалипт, ксанторреи «дарахти алафӣ»).

Эвкалипт – рамзи материи Австралия мебошад. Онҳо босуръат месабзанд ва то 100 м баланд мешаванд. Баргҳои он нисбати шуои офтоб тавре ҷой мегиранд, ки шохаҳои дарахтро соя намекунад. Решаҳои пурқуввати он обро аз чуқурии 30 м гирифта метавонанд. Ҷӯби эвкалипт дар сохтмон ва равғаниш дар тиб истифода мешавад.

Олами ҳайвоноти ҷангалҳои Австралия бо гуногуннамудии худ фарқ мекунад. Ин дунёи халтадорон аст: кенгуруи дарахтӣ, хирси халтадор (коала) ва ғайра. Дар ҷангалҳо ширхӯрони тухмзо

– ехидна ва мурғобинӯл зиндагӣ мекунад. Олами парандагони чангалҳо низ бой аст. Парандаи бихиштӣ, тӯтии какаду, лирадум, мурғи хокӣ низ сокини чангалҳо мебошанд. Дар дарёҳо туъмаи худро тимсоҳҳо интизор мешаванд. Дар ҷазираи Зеландияи Нав парандаи кивӣ, ки қобилияти парвозии худро гум кардааст ва пингвини чашмзард зиндагӣ мекунад.

Кенгуру

3. Ҳифзи табиат. Дар вақти мустамлика будани Австралия 40% чангалҳои он бурида шуданд, ки боиси кам шудани олами наботот ва ҳайвоноти он шуд. Ба ин боз аз тарафи мустамликадорон овардани ҳайвонҳо (заргӯш, шутур ва асп) мусоидат кард. Вайрон кардани муҳити табииро дар ҷойҳои истехсоли маъдани

сарватҳои табиӣ, дар шимол ва ғарби материк низ мушоҳида кардан мумкин аст. Чаронидани аз ҳад зиёди чорво дар заминҳои хушк боиси биёбоншавии ин заминҳо шудааст. Масъалаи норасоии захираҳои обӣ яке аз муҳимтаринҳост.

Худудҳои муҳофизатшаванда 11%-и масоҳати материкро ташкил медиҳанд. Дар материк комплекси биёбонҳо зери Ҳимоя қарор гирифтаанд. Олами афсонавии марҷонҳо дар парки калонтарини обии ҷаҳон – Рифи Калони Марҷонӣ Ҳимоя карда мешаванд.

Хулоса:

- *Хусусияти флора ва фаунаи Австралия бартарӣ доштани эндемикҳо ва реликтҳо, Уқёнусия бошад, эндемизм ва камнамудӣ аст.*
- *Қисми зиёди масоҳати материкро саваннаҳо ишғол кардаанд.*
- *Канорҳои шарқии материк, ҷазираи Гвинеяи Нав ва Зеландияи Навро зонаи табиӣи чангалҳо ишғол кардаанд.*
- *Дар богҳои милли намудҳои гуногуни комплексҳои табиӣи Австралия ва Уқёнусия ҳифз карда мешаванд (биёбонҳо, чангалҳои эвкалиптӣ, рифҳои марҷонӣ).*
- *Материки Австралия ватани ҳайвонҳои халтадор мебошад. Ҳайвони аз ҷама калони халтадор кенгуру аст.*

Савол ва супориш:

1. *Хусусияти олами наботот ва ҳайвоноти Австралия дар чӣ зоҳир мешавад?*

2. Кадом омилҳо ба паҳншавии наботот ва ҳайвоноти Австралия ва Уқёнусия таъсир кардааст?
3. Доир ба ҳайвонҳои эндемикии Австралия ва Уқёнусия мисолҳо оред.
4. Дар Австралия ва Уқёнусия кадом зонаҳои табииро ҷудо мекунанд?
5. Аз атлас, харита ва дигар сарчашмаҳои истифода бурда, зонаҳои табиии Австралия ва Уқёнусияро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз рустанӣҳои номбаршуда дар Австралия бештар мерӯяд?

- А.** Найшакар   **Б.** Эвкалипт   **В.** Тус   **Г.** Каучукдиҳанда

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Аз сабаби дур ва ҷудо будан аз дигар қисмҳои калони хушкӣ, флора ва фаунаи Уқёнусия камбағал аст ва хусусияти _____ дорад.

3. Дар хонаҷаҳои ҳолӣ рақам гузаред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	экваторӣ месабзанд
	Дар шимоли ҷазираи Гвинея
	ферралитӣ бешаҳои намноки
	Нав, дар хокҳои сурхи зардҷатоби

§ 55. АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲО.

ИТТИФОҚИ АВСТРАЛИЯ ВА ЗЕЛАНДИЯИ НАВ

Ба хотир меорем:

- ♦ Барои чӣ Австралия материки камаҳолӣ мебошад?
- ♦ Кадом хусусиятҳои таърихи тадқиқи материкро дар хотир доред?
- ♦ Оё мумкин аст, ки халқҳои таҳҷоии Австралия ва Африқо пайдоиши ягона дошта бошанд?

Австралия материки камаҳолитарини сайёраи Замин ба шумор меравад. Дар ҳудуди он зиёда аз 21 млн ва дар ҷазираҳои Океания қариб 7 млн нафар аҳоли зиндагӣ мекунанд.

Аҳолии Австралия ва Уқёнусия ба ду гурӯҳи нобаробар тақсим мешаванд, ки инҳо аҳолии маҳаллӣ (таҳҷоӣ) ва аҳолии муҳоҷир (кӯчида омада) мебошанд. Аҳолии маҳаллӣ дар материк миқдори камро ташкил дода, дар ҷазираҳои Уқёнусия ба ғайр аз ҷазираҳои Зеландияи Нав, Гавай ва Фичи аксариятро ташкил медиҳанд.

Манзили аҳолии таҳҷойии Австралия ва Укёнусия

Аҳолии таҳҷойии Австралияро аборигенҳо меноманд. Онҳо ба шароити иқлими гарм ва хушки материк хуб мутобиқ шудаанд. Барои ҷустуҷӯии об ва ғизо қабилаҳои аборигенҳо дар биёбон тарзи ҳаёти кӯчманчигӣ мебуданд. Шикори асосии онҳо аз кенгуру ва парандаҳои гуногун иборат буд.

Аҳолии таҳҷойии Австралия, Тасмания, Гвинеяи Нав ва баъзе ҷазираҳои дигар, ки дар наздикии материк ҷойгиранд, ба шоҳаи укёнусияи (австралоидии) наҷоди калони экваториалӣ дохил мешаванд.

Иттифоки Австралия. Иттифоки Австралия дар дунё ягона давлате мебошад, ки як материкро ишғол кардааст. Ин давлатро бисёр вақт «давлат-материк» ё «давлат-континент» меноманд. Масоҳати Иттифоки Австралия 7,6 млн км² буда, аҳолиаш зиёда аз 20 млн нафарро ташкил медиҳад. Тарзи давлатдорӣ Австралия – давлат дар дохили Иттиҳод мебошад.

Ба ҳаёти Иттифоки Австралия инчунин, ҷазираи Тасмания ва ҷазираҳои дур дар Укёнусия дохил мешаванд.

Аҳолии таҳҷойии Австралияро аборигенҳои австралиягӣ меноманд. Онҳо тахминан 40 ҳазор сол пеш дар ин ҷо сокин шудаанд. Қабилаҳои онҳо дар қисмҳои ҷанубу шарқии Австралия зиндагӣ мекарданд. Онҳо тарзи ҳаёти кӯчманчигӣ доштанд ва ба шикор, моҳидорӣ ва ҷамъоварии тухму меваи рустаниҳо машғул буданд. Шикори асосии онҳо аз кенгуру ва калтакалосҳо иборат

буд, ки бо ёрии найза ва бумеранг (силоҳи австралиягиҳо ва баъзе кабилаҳои дигар ба шакли гурзи қач, ки баъд аз ҳаво додан боз ба сӯйи каси ҳаводода бармегардад) анҷом меоданд.

Аввалин муҳоҷирони аврупоӣ охириҳои асри XVIII ба Австралия омадаанд. Ҳоло қисми зиёди аҳолии Австралияро насли англисҳо ва ирландиҳо ташкил медиҳанд.

Шумораи аҳолии Австралия дар муқоиса бо қаламраваш ниҳоят кам аст. Қисми зиёди австралиягиҳо дар ҷанубу шарқии кишвар зиндагӣ мекунанд. Дар ин ҷо шаҳрҳои калонтарини Австралия – Сидней, Мелнбурн ва пойтахти давлат шаҳри Канберра ҷойгиранд.

Қисми зиёди аҳолии Австралия осудаҳол ва серу пуранд. Аз ҷиҳати дарозумрӣ аҳолии Австралия дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои аввалро ишғол мекунад. Аҳолии Австралия аз динҳои мавҷуда, шохаҳои гуногуни дини насрониро мепарастанд, ки аз тарафи аврупоӣён ба ин ҷо оварда шудааст.

Фаёлияти хоҷагидорӣ. Аз рӯзҳои аввали мустамликадорӣ аврупоӣён, муддати дуру самти асосии фаёлияти хоҷагидорӣ гӯсфандпарварӣ буд. Ин фаёлият то замони мо нақши худро гум накардааст. Ҳоло Австралия аз рӯйи саршумори гӯсфанд ва пашм дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад. Самти дигари хоҷагидорӣ ин рӯёнидани ҳосили баланди гандум аст. Мола маҳсулоти гуногуни кишоварзии Австралия дар бозори ҷаҳонӣ харидори зиёд дорад.

Ҳоло Иттифоқи Австралия яке аз давлатҳои тараққиқардаи ҷаҳон мебошад, ки аз рӯйи истеҳсоли бисёр сарватҳои табиӣ киматнок пешсаф аст. Дар ин ҷо захираҳои маъдани оҳан, мис, боксит (ашёи хом барои истеҳсоли алюминий), ангишт ва алмос ниҳоят зиёданд.

Зеландияи Нав. Ин давлат дар қисми ҷанубу ғарбии уқёнуси Ором, дар Полинезия (ҷазираҳои ҳайати Уқёнусия) ҷойгир шудааст. Зеландияи Нав аз ду ҷазираи калон – Шимолӣ ва Ҷанубӣ, инчунин қариб 700 ҷазираҳои хурди гирду атроф иборат аст. Масоҳати умумии Зеландияи Нав 268 680 км²-ро ташкил медиҳад. Аҳолиаш 4,7 млн нафар, пойтахташ шаҳри Веллингтон мебошад.

Табиат. Релйефи Зеландияи Нав асосан аз теппаҳои баланд (дар Ҷазираи Шимолӣ) ва кӯҳҳо (дар Ҷазираи Ҷанубӣ) иборат аст. Зиёда аз 75%-и масоҳати давлат дар баландии зиёда аз 200 м аз сатҳи баҳр ҷойгир шудааст. Бисёри кӯҳҳои Ҷазираи Шимолӣ

аз 1700 м баланд нестанд. Дар Ҷазираи Ҷанубӣ 19 қулла аз 3000 м зиёдтар баландӣ доранд. Соҳилҳои ҷазираи Шимолӣ водиҳои кушод дорад.

Иқлими Зеландияи Нав аз субтропикии гарм дар шимоли Ҷазираи Шимолӣ, то минтақаи муътадили салқин дар қисмҳои марказӣ ва ҷанубии Ҷазираи Ҷанубӣ тағйир меёбад. Дар бисёри қаламрави Зеландияи Нав миқдори боришот аз 600 то 1600 мм дар як солро ташкил медиҳад. Ҳарорати миёнаи солона дар шимол аз +10 то +16° С-ро ташкил медиҳад. Моҳи аз ҳама хуноки давлат июл ва моҳҳои аз ҳама гарм – январ ва феврал мебошанд.

Ҳарорати аз ҳама пасттарини Укёнусия маҳз дар Зеландияи Нав ба қайд гирифта шудааст, зеро он нисбати ҳамаи дигар давлатҳои Укёнусия аз экватор дуртар ҷойгир шудааст.

Сарватҳои табиӣ Зеландияи Нав хеле назаррас аст, аммо ба таври саноатӣ танҳо қонҳои нафт, газ, тилло, нуқра, реги оҳандор ва ангиштсанг қор карда мешаванд. Инчунин дар Зеландияи Нав захираҳои қалони оҳак ва гили сохтмонӣ ёфт шудаанд.

Обҳои дохилӣ. Вобаста ба шароити маҳсули геологӣ ва географӣ, дар Зеландияи Нав дарё ва кӯлҳои зиёд вучуд доранд. Бисёри дарёҳо кӯтоҳанд (то 50 км), онҳо аз кӯҳҳои баланд сарчашма гирифта, босуръат ҷорӣ мешаванд ва ба ҳамворӣ расида, суръати худро суст мекунанд. Қалонтарин дарёи кишвар – Уаикато мебошад, ки дарозии он 425 км аст.

Дар Зеландияи Нав 3280 кӯли хурду бузург вучуд дорад, ки андозаи баъзеашон ниҳоят хурданд (якчанд метр). Кӯли аз ҳама қалони Зеландияи Нав – Таупо (623 км²) ва кӯли аз ҳама чуқур – Хауроко (462 м) мебошанд. Пайдоиши аксари кӯлҳои кишвар вулкони аст.

Олами наботот ва ҳайвоноти кишвар низ гуногун аст. Вобаста ба муддати дароз дур будан аз материкҳои дигар, дар Зеландияи Нав низ намудҳои эндемикӣ зиёданд. Баробари ба ин сарзамин омадани аврупоӣён бисёр намуди ҳайвоноти нави пайдо шуд – қалламуш, ҳук, гов, буз, сағ,

гурба ва ғайра. Дертар аврупоиён барои шикор ба ин сарзамин заргӯш ва барои идоракунии саршумори онҳо ҳайвони дарранда – хазро оварданд. Бисёр ҳайвонҳои ба ин чо овардаи аврупоиён ба табиати ин кишвар зарар мерасонанд. Аз намояндагони ҳайвонҳои Зеландияи Нав парандаи киви рамзи ин кишвар мебошад. Фақат дар Зеландияи Нав парандае, ки дар дигар минтақаҳои кураи Замин 500 сол пеш нест шуда буданд, боқӣ мондаанд. Ин парандаи бузурги моа мебошад, ки қадаш ба 3,5 м баробар аст ва қобилияти парвозиашро гум кардааст.

Набототи Зеландияи Нав хеле гуногун аст. Дар ин мамлакат зиёда аз 2000 намуди рустаниҳо мерӯянд, ки қисми зиёдашон эндемикӣ мебошанд.

Иқтисодиёт. Зеландияи Нав давлати тараққиқарда буда, дорои иқтисодиёти бозаргонӣ мебошад. Соҳаҳои пешрафтаи иқтисодиёт кишоварзӣ, саноати коркард, хӯрокворӣ ва сайёҳӣ аст. Кишвар ба бисёр давлатҳои ҷаҳон молу маҳсулоти худро мефурушад. Шаҳрҳои калонтарини Зеландияи Нав – Окленд ва пойтахти он шаҳри Веллингтон мебошанд. Зеландияи Нав аз рӯи бисёр нишондиҳандаҳои иқтисодии байналмилалӣ дар ҷаҳон ҷойи намоёнро ишғол мекунад.

Шаҳри Веллингтон

Хулоса:

- *Австралия материкӣ камаҳолитарини сатҳи Замин ба шумор меравад.*
- *Дар ҳудуди он зиёда аз 21 млн ва дар ҷазираҳои Укёнусия қариб 7 млн нафар аҳоли зиндагӣ мекунад.*
- *Иттифоқи Австралия дар дунё ягона давлате мебошад, ки як материкро ишғол кардааст.*
- *Аҳолии таҳҷойии Австралияро аборигенҳои австралиягӣ меноманд.*
- *Авалин муҳоҷирони аврупоӣ охирҳои асри XVIII ба Австралия омадаанд ва ҳоло қисми зиёди аҳолии материкро насли англисҳо ва ирландиҳо ташкил медиҳанд.*
- *Шаҳрҳои калонтарини Австралия – Сидней, Мелбурн ва пойтахти давлат шаҳри Канберра мебошанд.*
- *Иттифоқи Австралия яке аз давлатҳои тараққиқардаи ҷаҳон мебошад, ки аз рӯи истеҳсоли бисёр сарватҳои табиӣ қиматнок нешсаф аст.*

- Масоҳати умумии Зеландияи Нав 268 680 км², аҳолиаш 4,7 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Веллингтон мебошад.
- Зеландияи Нав дорои табиати зебо, захираҳои бой, сарватҳои фойданок ва набототу ҳайвоноти нодир мебошад.

Савол ва супориш:

1. Аҳолии таҳҷойии материка Австралияро чӣ меноманд?
2. Оид ба масоҳат, миқдори аҳоли ва пойтахти Иттифоқи Австралия маълумот диҳед.
3. Барои чӣ миқдори аҳолии Австралия дар муқоиса бо масоҳаташ кам аст?
4. Самтҳои асосии хоҷагии Австралияро номбар кунед.
5. Зеландияи Нав аз кадом ду қазираи калон иборат аст?
6. Тараққиёти иқтисодии Зеландияи Нав чӣ гуна аст?
7. Дар харитаи тарҳӣ давлатҳои Иттифоқи Австралия ва Зеландияи Навро гузаронед, онҳоро ранг кунед ва унсурҳои географии онҳоро тасвир кунед (ба қадри имкон).

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз ин шаҳрҳои пойтахти давлати Иттифоқи Австралия мебошанд?

А. Канберра   Б. Сидней   В. Веллингтон   Г. Окленд

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Ҳоло қисми зиёди аҳолии Австралияро насли англисҳо ва _____ ташкил медиҳанд.

3. Ҷавобҳои дурусти «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

ҳа	не	Аҳолии таҳҷойии Австралияро аборигенҳои австралиягӣ меноманд.
ҳа	не	Масоҳати Иттифоқи Австралия 7,6 млн км ² буда, аҳолиаш зиёда аз 40 млн нафарро ташкил медиҳад.
ҳа	не	Аввалин муҳочирони аврупоӣ охири асри XVIII ба Австралия омадаанд.
ҳа	не	Моли маҳсулоти ғуноғуни кишоварзии Австралия дар бозори ҷаҳонӣ харидорони зиёд дорад.
ҳа	не	Шаҳри аз ҳама калони Зеландияи Нав пойтахти он шаҳри Веллингтон мебошад.
ҳа	не	Масоҳати умумии Зеландияи Нав 268 680 км ² , аҳолиаш 4,7 млн нафар, пойтахташ шаҳри Веллингтон мебошад.

БОБИ 8. МАТЕРИКИ АНТАРКТИДА

Антарктида материки Қутби Ҷанубии сайёраи Замин ба ҳисоб меравад. Дар адабиёти географӣ калимаҳои Антарктида ва Антарктикаро дучор омадан мумкин аст. Бояд қайд кард, ки зери Антарктида фақат материки ҷанубӣ ва зери мафҳуми Антарктика материк бо ҳавзаҳои оби атроф фаҳмида мешавад. Антарктика аз калимаи «анти-муқобил» ва «арктик-шимолӣ» гирифта шудааст. Материки Антарктикаро «шоҳзодаи хунуқӣ», «замини беодам», «канори Замин» меноманд. Ин бесабаб нест, зеро сатҳи материк аз биёбони калони яхӣ иборат аст. Новобаста аз он ки Антарктида дар рӯзҳои қутбӣ нисбати материки Африқо гармиро зиёдтар мегирад, ҳарорати аз ҷама хунуктарини қураи Замин дар ҳамин ҷо мушоҳида мешавад. Қабати ғафстарини яхӣ сайёраи Замин дар Антарктида ҷойгир шудааст. Дар материк аҳолии доимӣ зиндагӣ намекунад, аммо коркунони илм ва сайёҳон хеле зиёданд. Ҳоло ин «қитъаи беодам» диққати одамонро бештар ба худ ҷалб карда истодааст.

*Антарктида дар
глобус*

§ 56. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАДҚИҚОТИ АНТАРКТИДА

Ба хотир меорем:

- ♦ Барои чӣ Антарктикаро материки сард мегӯянд?
- ♦ Сабаби қаҳратун будани иқлими Антарктида дар чист?
- ♦ Тадқиқотҳои илмӣ аз кадом сол дар атрофи Антарктида сар шуд?

1. Мавҷеи географӣ. Антарктида аз рӯйи масоҳат панҷумин материки қураи Замин мебошад. Масоҳати он бо ҷазираҳои атрофаш зиёда аз 14 млн км²-ро ташкил медиҳад. Аз рӯйи масоҳат Антарктида фақат аз Австралия пеш аст.

Антарктида материке аст, ки дар маркази Қутби Ҷанубии Замин ҷойгир аст. Қариб тамоми ҳудуди материк ҷанубтар аз хатти доираи Қутби Ҷануб ҷойгир шудааст. 90%-и қаламрави материк бо ях пӯшида шудааст. Ғафсии қабати ях дар баъзе ҷойҳои материк то якчанд км мерасад. Танҳо канори охири нимҷазираи Антарктида аз ях озод мебошанд, ки дар он ҷо димоғаи Сифре мавҷуд аст.

Соҳилҳои Антарктида ба оби уқёнусҳои Ором, Атлантик ва Ҳинд пайванд ҳастанд. Хатти соҳилии материк, ки дарозии он ба

Яхҳои Антарктида

30 ҳаз. км баробар аст, қачу килебиҳои кам дорад. Атрофи материкро баҳрҳои калон ишғол кардаанд, ки ба номи тадқиқотчиёни онҳо – Росса, Уэдделла, Белиннгаузен, Амундсен гузошта шудаанд.

2. Кашф ва тадқиқоти Антарктида.

Барои ҷустуҷӯи «Заминҳои номаълуми ҷанубӣ» Ҷейм Кук бори дуюм ба саёҳати давриоламии худ баромад. Аммо бо сабаби хунукии қаҳратун ва ҳалал расонидани яхҳои атрофи материк, ҳатто ба соҳилҳои атрофи он наздик шуда натавонист. Аз сабаби он ки материки Антарктида дастнорас буд, онро аз ҷама дер кашф карданд. Танҳо 28-уми январӣ соли 1820 баҳрнавардони рус Фаддей Фаддеевич Беллиннгаузен ва Михаил Петрович Лазарев бо ду кишти – «Восток» ва «Мирный» ба соҳилҳои материк наздик шуданд. Баҳрнавардон ба соҳил фурумада натавонистанд, аммо экспедитсия исбот кард, ки материки Антарктида вучуд дорад. Онҳо ҳатти соҳилии материк ва хусусиятҳои иқлими онро тасвир карданд.

Фатҳкунандаҳои Қутби Ҷануб тадқиқотчиёни норвегӣ – Руал Амундсен ва англис Роберт Скотт ба ҳисоб мераванд. Руал Амундсен бо роҳи нисбатан кӯтоҳ ҳаракат карда, қутбро 14-уми декабри соли 1911 фатҳ кард. Ба Скотт ин кор 18-уми январӣ соли 1912 муяссар шуд. Дар роҳи бозгашт экспедитсияи ӯ ба ҳалокат дучор шуд. Дар аввали асри XX зиёда аз сад экспедитсия аз кишварҳои гуногун ба Антарктида сафар карданд. Аммо фақат аз соли 1955 тадқиқоти мунтазами байналмилалии материк оғоз ёфт.

Солҳои 40-50-уми асри гузашта дар материки Антарктида аз тарафи давлатҳои гуногун экспедитсияҳои зиёд гузаронида шуда, як қатор марказҳои илмӣ-тадқиқотӣ сохта шуданд.

Давраи нави тадқиқотҳо дар материки Антарктика ба соли 1957 вобаста ба тайёри ва гузаронидани соли 3-юми байналмилалии геофизикӣ рост омад. Тадқиқотҳои, ки 12 давлати ҷаҳон аз рӯйи як барнома гузарониданд, ҳоло ҳам давом дорад. Дар материки Антарктида як қатор марказҳои илмӣ-тадқиқотӣ фаъолият доранд ва барои омӯзиши ҳаматарафаи шароити табиӣи вилояти Қутби Ҷанубӣ усулҳои навтаринро истифода мебаранд.

Ҳоло материки шашуми Замин, материки сулҳ ва ҳамкорӣ аст. Дар ин ҷо олимони маълумоти илмиро озодона мубодила мекунанд, сарҳад вучуд надорад ва олимони давлатҳои гуногун

бе раводид ва гумрук муносибат мекунад. Гарчанде дар материк аҳолии доимӣ сокин нест, аммо 39 истгоҳҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва базаҳо, ки ба 18 давлати дунё тааллуқ доранд, амал мекунад. Барои омӯзиши материк аз киштиҳои махсус ҷиҳозонидашуда, авиатсияи махсус, чанаҳои ҳайвонию нақлиётӣ ва ҳамсафарҳои обуҳавосанҷӣ, ки аз кайҳон мушоҳида мешаванд, истифода мебаранд.

Дар тадқиқоти материки Антарктида олими тоҷик, профессор Абдулҳамид Қаюмов низ саҳм гузоштааст. Айни ҳол профессор Қаюмов директори муассисаи давлатии “Маркази омӯзиши пиряхҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон” мебошад. Ӯ солҳои 1983-1984 ва 2008-2009 ба материки Антарктида сафар карда, 6-уми январи соли 2009 Парчами Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар материк барафрохтааст.

Абдулҳамид Қаюмов дар Антарктида

Хулоса:

- Антарктида материки Қутби Ҷанубии сайёраи Замин ба ҳисоб меравад.
- Антарктида ба ҳайати материкҳои ҷанубӣ дохил шуда, нурра бо қабати ях нӯшонида шудааст ва ҷойи хунуктарини қураи Замин ба ҳисоб меравад.
- Антарктида аз рӯйи масоҳат панҷумин материки қураи Замин мебошад. Масоҳати он бо ҷазираҳои атрофиш зиёда аз 14 млн км²-ро ташкил медиҳад.
- Соҳилҳои Антарктида бо оби уқёнусҳои Ором, Атлантик ва Ҳинд васл ҳастанд.
- 28-уми январи соли 1820 баҳрнавардони рус Фадедей Фадеевич Беллинсгаузен ва Михаил Петрович Лазарев ба соҳилҳои материк наздик шуда, мавҷудияти материкро исбот карданд.
- Фатҳкунандаҳои Қутби Ҷануб тадқиқотчиёни норвегӣ – Руал Амундсен ва англис – Роберт Скотт мебошанд.
- Аз солҳои 50-уми асри гузашта тадқиқоти мунтазами байналмилалӣ материки оғоз ёфт.
- Ҳоло материки шашуми Замин – Антарктида, материки сулҳ ва ҳамкориҳои байни олимони ҷаҳон аст.

Савол ва супориш:

1. Материки Антарктида дар кучо чойгир шудааст?
2. Он чӣ гуна материк аст ва бо кадом хусусияташ аз дигар материкҳо фарқ мекунад?
3. Оид ба мавқеи географии материк маълумот диҳед.
4. Кадом олимони тадқиқотчиён дар кишф ва омӯзиши материк саҳм гузоштаанд?
5. Тадқиқоти пурраи байналмилалӣ материки Антарктида аз кадом солҳо оғоз ёфт?
6. Дар харитаи тарҳӣ унсурҳои мавзӯро гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз олимони номбаршуда дар омӯзиши Антарктида саҳм дорад?

А. Р. Амундсен   Б. Ф. Беллинсгаузен   В. П. Лазерев   Г. Марко Поло

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Зиёда аз ___ фоизи сатҳи материки Антарктида бо ях пӯшида шудааст.

3. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	тааллуқдоранд, амал мекунанд.
	Ғарчанде дар материк аҳолии доимӣ сокин нест, аммо,
	базаҳо, ки ба 18 давлати дунё
	39 истгоҳҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва

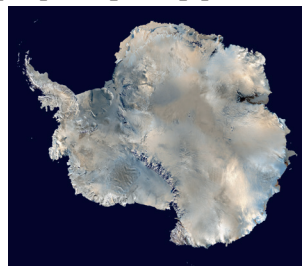
§ 57. ТАБИАТИ МАТЕРИКИ АНТАРКТИДА

Ба хотир меорем:

- ♦ Оазис чист?
- ♦ Хусусияти иқлими континенталӣ дар чӣ зоҳир мешавад?
- ♦ Ба фикри шумо табиати Антарктида аз табиати дигар материкҳо чӣ фарқ дорад?

Рӯйпӯши яхӣ дар материк. Антарктидаро материки яхӣ мегӯянд. Дар асл чунин нест. Антарктида ҳам ба мисли дигар материкҳо қисми калони хушкӣ аст ва танҳо бо қабати ғафси ях пӯшида шудааст. Масоҳати қабати яхӣ Антарктида ба масоҳати материки Австралия баробар мебошад. Ғафсии қабати ях дар материк ба ҳисоби миёна 2 км ва дар баъзе чойҳо ба 4 км баробар

аст. Ин қадар яхи зиёд дар Антарктида аз кучо пайдо шудааст? Ба ин савол танҳо як ҷавоб додан мумкин аст – аз ҳисоби боридани барф. Барфе, ки фасли зимистон дар материк меборад, тобистон об намешавад, зеро дар фасли тобистон ҳам ҳарорати ҳаво хунук аст. Бинобар ин дар болои он зимистони дигар боз барф меборад, ки тобистон об намешавад. Ин ҳодиса ҳазорҳо сол боз идома дорад. Қабатҳои поёнии пешинаи барф зери фишори барфи болоӣ фишурда шуда, бо гузаштани вақт ба пирах табдил меёбанд. Ба андешаи олимон, қабати яхи ҳозираи Антарктида дар муддати 20 млн сол ба вучуд омадааст. Қисми зиёди захираи оби ширини сайёраи Замин дар яҳои Антарктида ҷамъ омадаанд. Тамоми дарё, кӯлҳо ва обанборҳои дигар материкҳо дар муқоиса бо захираи оби ширини Антарктида фоизи ночизро ташкил медиҳанд.

*Қабати яхи Антарктида
(намуд аз кайҳон)*

Дар Антарктида қонҳои ангишт, маъдани оҳан, тилло, алмос, уран ва дигар сарватҳои табиӣ ёфт шудаанд.

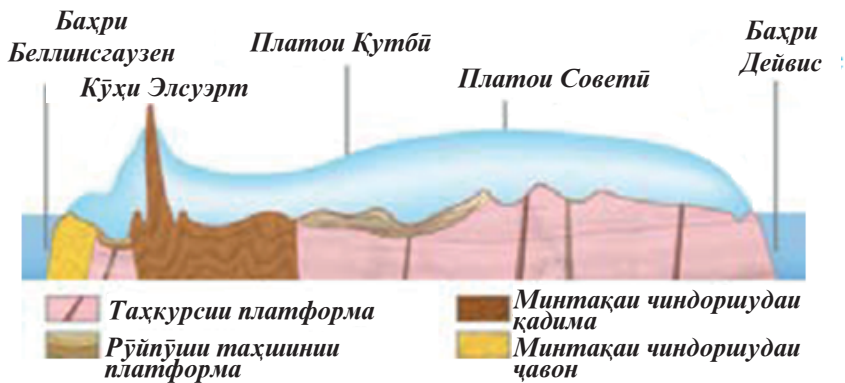
Ҳамагӣ 3%-и масоҳати Антарктида аз ях озод мебошад. Чойҳои аз ях озоди материки Антарктидаро низ оазис меноманд. Албатта дар онҳо ба мисли оазисҳои биёбони Саҳрои Кабир об ва рустаниҳои зиёд вучуд надоранд. Оазисҳои Антарктида – харсангҳои мебошанд, ки шамол (бод) онҳоро аз барф тоза кардааст.

Соҳти геологӣ ва релйефи зери ях. Антарктида дар натиҷаи пора шудани Гондванани қадима пайдо шудааст. Материк тахминан 90 млн сол пеш аз Австралия ҷудо шуда, ба Қутби Ҷанубии Замин наздик шуд. Вай дар маркази плаитаи литосферии Антарктикӣ чойгир шудааст.

Аз рӯи соҳти тектоникӣ ва хусусиятҳои релйеф Антарктидаро ба ду қисм ҷудо мекунанд – Шарқӣ ва Ғарбӣ. Дар таҳкурсии Антарктидаи Шарқӣ платформаи қадимаи Антарктида хоб рафтааст. Дар Антарктидаи Ғарбӣ плаитаи ҷавон ва минтақаи ҷавони чиндоршудаи Ғарби Антарктида чойгир шудааст. Он ба таркиби минтақаи глобалии чиндоршудаи Уқёнуси Ҷанубӣ дохил мешавад. Дар ин ҷо вулкони Эребус – ягона вулкони амалкунандаи зерияҳӣ мавҷуд аст.

Дар Антарктида сатҳи пирахӣ ва релйефи зерияҳиро ҷудо

мекунанд. Дар платформи Антарктида ҳамворихое, ки аз 500 то 1000 м баландӣ доранд, ҷойгир шудаанд.

Соҳти қири замин ва релйефи Антарктида аз рӯйи 88° т.ғ. ва 92° т.ш.

Дар байни онҳо ҳамвори Шмидт аз ҳама калон мебошад. Қад-қад сохилҳо минтақаи кӯҳҳои харсангӣ ҷойгир шудааст, ки дар онҳо кӯҳҳои Замини Шохзодаи Мӯдро ҷудо мекунанд. Кӯҳҳои Трансантарктикӣ (аз рӯйи материк гузаранда) материкро ба ду ҳисса – Антарктидаи Шарқӣ ва Ғарбӣ ҷудо мекунанд. Қуллаи онҳо ба рӯйи пирахҳои сатҳи материк мебароянд. Дар Антарктидаи Ғарбӣ, дар кӯҳистони Элсуэрт нуқтаи баландтарини Антарктида – кӯҳистони Винсон ҷойгир шудааст, ки баландии он ба 5140 м баробар аст. Дар нимҷазираи Антарктида кӯҳҳои ҷавон – Андҳои Антарктида ҷойгир шудаанд, ки онҳо давоми Андҳои Амрикои Чанубӣ ба ҳисоб мераванд. Қаторкӯҳҳои Антарктидаи Ғарбӣ бо ҳамвориҳо ҷудо шудаанд. Ҳамвори аз ҳама калон – ҳамвори Берд ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо хушкӣ зери таъсири вазни пирах ба 2,5 км нисбати сатҳи баҳр фуру рафта, фуруҳамидаи Бентлиро ба вуҷуд овардааст.

Иқлими материк. Антарктида материки аз ҳама хуноки сайёраи замин мебошад. Дар истгоҳи тадқиқотии «Восток» (аз давлати Русия) ҳарорати хунуктарини Замин $-89,2\text{ }^{\circ}\text{C}$ ба қайд гирифта шудааст. Сабаби чунин хунук будан дар он аст, ки истгоҳ аз ҳамаи укёнусоҳо дур ва дар баландии 3488 м ҷой гирифтааст.

Ба мо сокинони арзҳои муътадил, хунокии Антарктидаро тасаввур кардан душвор аст. Дар ин ҷо маводди сӯзишворӣ (керосин, солярка) ғафс шуда, ба модаи часпак табдил меёбад ва он бо корд бурида мешавад. Пӯлод ба мисли шиша зудшикан мешавад. Агар дар чунин ҳавои хунук одам бе ниқоб якчанд дақиқа нафас кашад, шушҳои ӯро шамол мезанад.

Сабаби асосии чунин хунокии сахт яхбандӣ аст. Барфу ях хусусияти инъикос намудани нурҳои офтобро доранд ва намегузоранд, ки сатҳи материк гармиро ба худ гирад. Инчунин дарозии шабҳои доимӣ (қариб шаш моҳ) ба хунукшавии материк сабаб мешавад.

Дар соҳилҳои материк ҳарорати ҳаво нисбат ба қисмҳои марказии он гарм аст. Ҳарорати моҳи январ ба ҳисоби миёна 0°C мебошад. Ин ба пайдоиши циклонҳо вобаста аст. Баъзан циклонҳо ба дохили материк мебароянд. Дохилшавии циклонҳо бо худ боришоти зиёди барф ва шамолу тўфонҳоро меоранд.

Олами зинда. Антарктида дар минтақаи биёбонҳои антарктикӣ ҷойгир шудааст. Аз ин сабаб олами наботот ва ҳайвоноти он камбағал мебошад. Ҳаёт дар ин материк ба мисли ҳамаи дигар биёбонҳо асосан дар оазисҳо ҷамъ омадааст. Аммо оазисҳои Антарктида ба оазисҳои Африқо ё Австралия ягон монандӣ надоранд. Бинобар ин танҳо дар оазисҳо гулсангу лишайникҳо ва дар кӯлҳои хурди он обсабзҳои сабзи кабудчатобро дидан мумкин аст. Дар нимҷазираи Антарктида баъзе рустаниҳои гулдор мерӯянд.

Ҳаёти бисёр ҳайвоноти материк ба соҳилҳои Антарктида ва укёнус алоқаманд аст. Ҳайвони аз ҳама паҳншудаи Антарктида пингвин мебошад. Пингвин парандае аст, ки парвоз карда наметавонад, вале дар об хуб шино мекунад. Дар материк пингвинҳои хурд ва шохпингвинҳо зиндагӣ мекунанд. Вазни шохпингвинҳо то 50 кг, қадашон ба зиёда аз 1 м баробар аст.

Парандаи албатрос (уқоби кӯҳӣ) дар соҳилҳои материк зиндагӣ мекунад. Инчунин чанд намуди моҳихӯракҳо зиндагӣ мекунанд, ки дар шаҳҳои кӯҳӣ лона гузошта, бача мебароранд.

Шохпингвин бо бачааш

Дар обҳои соҳили материк тюленҳо, фили баҳрӣ ва гурбаи баҳрӣ зиндагӣ мекунанд. Дар баҳрҳои атрофи материк китҳо зиндагӣ мекунанд, ки дар байни онҳо аз ҳама ҳайвони калони сайёраи Замин – кити кабуд, дарозиаш 33 м, вазнаш то 150 тоннаро дидан мумкин аст. Ин ҳайвон аз соли 1967 инҷониб зери химоя қарор дорад.

Хулоса:

- Антарктида ҳам ба мисли дигар материкҳо қисми калони хушкӣ аст ва танҳо бо қабати гафси ях нӯшида шудааст.

- *Ғафсии қабати ях дар материк ба ҳисоби миёна 2 км ва дар баъзе ҷойҳо ба 4 км баробар аст.*
- *Қисми зиёди захираи оби ширини сайёраи Замин дар яхҳои Антарктида ҷамъ омадаанд.*
- *Материк тахминан 90 млн сол пеш аз Австралия ҷудо шуда, ба Қутби Ҷанубии Замин наздик шуд.*
- *Антарктида материки аз ҷама хуноки сайёраи Замин мебошад.*
- *Антарктида дар минтақаи биёбонҳои антарктикӣ ҷойгир шудааст. Аз ин сабаб олами наботот ва ҳайвоноти он камбағал мебошад.*

Савол ва супориш:

1. *Барои ҷӣ Антарктидаро материки яхӣ мегӯянд?*
2. *Барои ҷӣ дар материк ин қадар барфу яхи зиёд ҷамъ шудааст?*
3. *Доир ба сохти геологии материки Антарктида маълумот диҳед.*
4. *Қадам хусусиятҳои рельефи материкро медонед?*
5. *Доир ба нуқтаи хунуктарини материк маълумот диҳед.*
6. *Барои ҷӣ олами зиндаи Антарктида камбағал аст?*
7. *Аз харитаҳои дастрас истифода бурда, унсурҳои рельеф ва иқлими материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Қадоме аз ҳайвонҳои номбаршуда дар Антарктида зиёд паҳн шудааст?

А. Шер   **Б.** Мор   **В.** Тӯтӣ   **Г.** Пингвин

2. Ҷумларо нурра кунед (қалимаҳои мувофиқро гузоред).

Вазни шохпингвинҳои Антарктида то ___ кг, қадашон ба зиёда аз ___ м баробар аст.

3. Ҷавобҳои дурусти «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии маълумоти қадвали зеро муайян кунед:

ҳа	не	Ғафсии қабати ях дар материк ба ҳисоби миёна 4 км ва дар баъзе ҷойҳо ба 2 км баробар аст.
ҳа	не	Масоҳати қабати яхи Антарктида ба масоҳати материки Австралия баробар мебошад.
ҳа	не	Дар Антарктида қабатҳои поёнии пешинаи барф зери фишори барфи болоӣ фишурда шуда, бо гузашти вақт ба пириях табдил меёбад.
ҳа	не	Аз ҳамвориҳои материк – ҳамвории Шмидт аз ҷама хурд аст.
ҳа	не	Дар Антарктида конҳои ангишт, маъдани оҳан, тилло, алмос, уран ва дигар сарватҳои табиӣ ёфт шудаанд.
ҳа	не	Дар Антарктида сатҳи пирияхӣ ва рельефи зерияхиро ҷудо мекунанд.

ФАСЛИ Ш. ЗАМИН – ХОНАИ УМУМИИ МО

БОБИ 9. ТАБАҚАИ ГЕОГРАФӢ

Табақаи географӣ – маҷмӯи умумисайёравие мебошад, ки дар он ҳамаи табақаҳои Замин: атмосфера, гидросфера, литосфера ва биосфера бо ҳам алоқаманданд. Ҳамагуна алоқаи байни ин қабатҳо асосан бо иштироки нури Офтоб ва энергия (неру)-и дохили Замин мегузарад.

§ 58. ХУСУСИЯТҲОИ ТАБАҚАИ ГЕОГРАФӢ

Ба хотир меорем:

- ♦ Кадом табақаҳои Заминро номбар карда метавонед?
- ♦ Алоқаи табақаҳои Заминро чӣ гуна шарҳ додан мумкин аст?
- ♦ Интихобан оид ба яке аз табақаҳо (геосфераҳо)-и Замин нақл кунед.

Пайдоиши материкҳо ва уқёнусҳо ба релйефи Замин алоқаманд аст, ки пайдоиши он дар навбати худ ба неруи дохили Замин вобаста мебошад. Ҳар як материк ё уқёнус аз рӯи шароити табиӣ худ такрорнашаванда аст. Ин пеш аз ҳама ба мавқеи ҷойгиршавӣ, ҳаҷм, тарҳ ва релйефи онҳо вобастагӣ дорад.

Табақаи географӣ ин муҳите мебошад, ки дар он ҷамъияти инсонӣ зиндагӣ мекунад ва инкишоф меёбад. Инсон ҳама чизи

барои худ заруриро аз табиат мегирад ва бисёр вақт қонунҳои онро вайрон карда, ҳам ба табиат ва ҳам ба худ зарар мерасонад. Мо медонем, ки барои нигоҳ доштани табиати атроф оқилона рафтор қардан лозим аст. Ин дар он ҳолат имконпазир мегардад, ки агар мо хусусият ва қонуниятҳои табақаи географиро хуб донем.

Ҳар як унсури табақаи географӣ хусусият ва қонуниятҳои худро дорад. Масалан, ҳамвориҳои калони Замин ба қисмҳои мустаҳками қишри Замин тааллуқ доранд, ки онҳоро платформа меноманд. Кӯҳҳо ба минтақаҳои чиндоршудаи зилзиладори қанорҳои пластаҳои литосферӣ мансубанд.

Аммо дар сохт ва инкишофи табақаи географӣ низ қонуниятҳои муайян мавҷуд аст, ки онҳоро қонуниятҳои умумӣ меноманд. Ин қонуниятҳо ҳам ба табақаи географӣ ва ҳам ба ҷузъҳои алоҳидаи он дахл доранд. Донистани қонуниятҳои умумигеографӣ ба инсоният имкон медиҳад, ки сарватҳои табииро пурра ва ба таври сарфакорона истифода баранд. Ба қонуниятҳои асосии умумии табақаи географӣ – *якҷухтӣ*, *муназзамӣ* ва *минтақавӣ* дохил мешаванд.

Якҷухтӣ ё томияти табақаи географӣ аз ҳам вобаста будан ва бо ҳам алоқаманд будани қисматҳои онро нишон медиҳад. Он ба гардиши муназзам ва мубодилаи моддаҳо энергия вобастагӣ дорад. Ба хотир оред, ки ҷи гуна гардиши об гидросфера, тропосфера, қабатҳои болоии литосфера ва тамоми организмҳои зинда, аз ҷумла одамро бо ҳам алоқаманд мекунад. Оё организмҳои зинда бе ин гардиш вучуд дошта метавонанд? Илботи якҷухтии табақаи географӣ он аст, ки дар ҳолати тағйир ёфтани як қисмат таъсири он хатман ба дигар қисматҳо мерасад. Масалан, агар дар ин ё он маҷмӯи табиӣ об ифлос шавад, ин ба ифлосшавии тамоми комплекси табиӣ оварда мерасонад.

Ҳодисаи муназзамӣ дар табақаи географӣ. Даврӣ будан ва такроршавандагии ҳамон як ҳодисаро дар вақти муайян муназзамӣ (ритмика) меноманд. Муназзамӣ хусусияти асосии табақаи географӣ мебошад. Он ҳам ба табиати зинда ва ҳам ғайризинда дахл дорад. Ҳаракати Заминро дар атрофи меҳвари худ муназзамии шабонарӯзӣ меноманд. Барои ҳар як маҷмӯи калони табиӣ хусусияти хоси ҳарорати шабонарӯзӣ, намнокӣ, ғайриҷаҳишти набототу ҳайвонот ва ғайра хос аст. Ҳамаи организмҳои зинда дар давоми шабонарӯз барои худ вақти оромӣ ва фаъл буданро доранд. Ҳаёти одам низ дар давоми шабонарӯз аз рӯи тартиб (ритм)-и муайян ҷараён мегирад: шабона истироҳат, рӯзона қору фаъолият.

Ҳаракати Замин дар атрофи Офтоб муназзамии чараёнҳои табииро дар фаслҳои сол ба вучуд овардааст. Муназзамии солона дар тағйирёбии ҳарорат, ивазшавии бодҳо (муссонҳо), боришот, речаи дарёҳо, пайдошавии хок, дар ҳаёти рустаниҳо ва ҳайвонот зоҳир мегардад.

Минтақавияти географӣ. Бо қонуниятҳои минтақавияти географӣ, яъне ҳангоми аз экватор ба қутбҳо ҳаракат кардан, тағйирёбии ҳамаи қисматҳои табиат шумо ҳангоми омӯзиши ҳар як материк ва уқёнус шинос шудед. Иқлим ва ҳамаи чараёнҳои берунӣ (бодхӯрдашавӣ, хокпайдошавӣ ва ғ.) ба қонуниятҳои минтақавият тобеъ мебошанд, ки ба таври гуногун дар хушкӣ, уқёнус, ҳамворию кӯҳҳо, қисмҳои дохилӣ ва наздизоҳилии материкҳо зоҳир мешаванд. Ҳамаи ин фарқҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки ба шароити табиӣ қисматҳои табиат на фақат омилҳои минтақавият, балки омилҳои ғайриминтақавият: релеф, тарҳи материку уқёнусҳо ва ғайра таъсир мекунанд.

Инкишофи бемайлони табақаи географӣ хусусияти асосӣ ва ҷудонашавандаи он мебошад. Сабаби инкишофи табақаи географӣ ин муҳолифати қувваҳои мутақобил аст. Муҳолифати асосӣ дар байни омилҳои минтақавияту ғайриминтақавият ва байни қувваҳои дохилӣ ва берунии Замин мебошад. Ҳангоми ташаккулёбии релеф муборизаи ду қувва сурат мегирад: қувваҳои созанда ва қувваҳои вайронкунанда. Бо таъсири қувваҳои дохилӣ (созанда)-и Замин кӯҳҳои баланд ва фуруҳамидаҳои калон ҳосил мешаванд. Аз таъсири қувваҳои берунӣ (вайронкунанда) сатҳи Замин ҳамвор мегардад. Тағйирёбиро на танҳо дар шаклҳои релеф, инчунин дар андозаю тарҳи материкҳо ва уқёнусҳо мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳамаи ин ба тағйирёбии иқлим овардааст ва оварда истодааст. Ҳамаи қувваҳои берунӣ асосан ба воситаи иқлим таъсир мерасонанд.

Солҳои охир ба инкишофи ҳар як маҷмӯи табиӣ ва дар умум ба табақаи географӣ таъсири омилҳои антропогенӣ (инсонӣ) зиёд шудааст.

Хулоса:

- *Табақаи географӣ ин маҷмӯи умумисайёравие мебошад, ки дар он ҳамаи табақаҳои Замин: атмосфера, гидросфера, литосфера ва биосфера бо ҳам алоқаманданд.*
- *Дар сохт ва инкишофи табақаи географӣ қонуниятҳои муайян вучуд дорад, ки онҳоро қонуниятҳои умумӣ меноманд.*
- *Ба қонуниятҳои асосии умумии табақаи географӣ – яклухтӣ, муназзамӣ ва минтақавият дохил мешаванд.*

- *Сабаби инкишофи табакаи географӣ – муҳолифати байни қувваҳои дохилӣ ва беруни Замин мебошад.*

Савол ва супориш:

1. *Табакаи географӣ чист?*
2. *Табакаи географӣ кадом қабатҳои Заминро бо ҳам алоқаманд мекунад?*
3. *Қонуниятҳои асосии табакаи географиро номбар кунед.*
4. *Хусусиятҳои ҳар кадоми онро бо мисолҳо шарҳ диҳед.*
5. *Барои чӣ таъсири инсон ба табакаи географӣ сол аз сол зиёд шуда истодааст?*
6. *Мафҳумҳои асосии табакаи географиро дар дафтари география нависед ва онҳоро дар хотир нигоҳ доред.*

Худро бисанҷед:

1. Мувофиқ кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Қонуниятҳои умумии табакаи географиро бо шарҳашон дар ҷадвали зер мувофиқ гузоред:

1. Яклухтӣ	А. Ҳангоми аз экватор ба қутбҳо ҳаракат кардан ҳамаи қисматҳои табиат тағйир меёбанд.
2. Муназзамӣ	В. Аз ҳам вобаста будан ва бо ҳам алоқаманд будани қисматҳои онро нишон медиҳад.
3. Минтақавият	Г. Дар табакаи географӣ ҳодисаҳо ба таври даврӣ ва такрорӣ дар вақти муайян ба амал меоянд.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

<p>Ҳамагуна алоқаи байни қабатҳои Замин дар табакаи географӣ асосан бо иштироки кадом омилҳо мегузаранд?</p>	<p>А. Нури Офтоб ва энергияи дохили Замин; Б. Таъсири наботот ва ҳайвонот; В. Нури Офтоб ва бод; Г. Иқлим ва олами ҳайвонот.</p>
--	---

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Солҳои охир ба инкишофи табакаи географӣ таъсири омилҳои _____ зиёд шудааст.

§ 59. ТАЪСИРИ МУТАҚОБИЛИ ТАБИАТ ВА ҶАМЪИЯТ

Ба хотир меорем:

- *Барои чӣ замонаҳои пеш таъсири инсон ба табиат камтар буд?*
- *Ба талаботи аввалияи инсоният чӣ дохил мешавад?*
- *Қадам намуди сарватҳои табииро одамон зиёдтар истифода мебаранд?*

Аҳамияти сарватҳои табиӣ. Инсоният наметавонад аз табиат ва бойгарихҳои он чудо зиндагӣ кунад ва инкишоф ёбад. Асосан панҷ намуди сарватҳои табииро чудо мекунад: минералӣ,

иклимӣ, обӣ, заминӣ ва биологӣ. Табиат ҳамаи талаботи инсонро бо энергия, сӯзишворӣ ва ашёи хоми саноатӣ таъмин мекунад. Ҳисоб шудааст, ки ҳоло барои талаботи ҳар як одами сайёраи Замин дар як шабонарӯз 3 кг ангишт, маъдан, масолеҳи сохтмонӣ ва ғайра истехсол мешавад. Ин талабот рӯз аз рӯз афзуда истодааст.

Сарватҳои табиӣи Замин

Дар байни сарватҳои табиӣи одам аз ҳама зиёд обро истифода мебарад. Зиёда аз 70%-и оби истифодашаванда барои обёрии заминҳо истифода мешавад. Вақтҳои охир истифодаи об дар дигар соҳаҳои хоҷагӣ зиёд шуда истодааст. Сокинони шаҳр ба ҳисоби миёна дар як шабонарӯз 150 л ва сокинони деҳот 50 л об сарф мекунанд. Аз ин хотир истифодаи сарфакоронаи об барои ҳар як сокини сайёраи Замин зарур мебошад.

Барои ҳаёт ва фаъолияти инсон масоҳатҳои калони замин лозим аст, ки дар он шахрҳо, деҳаҳо, заводу фабрика, роҳҳо бунёд карда мешаванд. Қариб 1/3 ҳиссаи хушкіро инсон барои кишту қор, бунёди боғҳо ва чарогоҳ истифода мебарад.

Яке аз бойигарии асосии табиат хок мебошад. Хок талаботи инсонро бо озукаторӣ таъмин мекунад. Аз рӯи ҳосилнокӣ хоки зонаҳои табиӣ гуногун мебошанд, аз ин ҷиҳат бо онҳо муносибати эҳтиёткорона лозим аст.

Нақши ҷангалҳо барои ҳаёти инсон бузург аст. Айни замон 30%-и сатҳи Замин бо ҷангалҳо пӯшида шудааст. Ҷангал сол то сол кам шуда истодааст, аз ин хотир зарур аст, ки захираҳои он оқилона истифода бурда шавад.

Шикори беназорат ва бераҳмонаи баъзе намуди ҳайвонҳои ваҳшӣ ва парандаҳо ба камшавии саршумори онҳо оварда расонидааст. Ин ҳодиса, хусусан дар давлатҳои Африқо, Осиёи Ҷанубӣ ва Ҷанубу Шарқӣ мушоҳида мешавад.

Таъсири табиат ба шароити ҳаёти одамон. Нақши табиат ҳамчун муҳити зист барои мо – инсонҳо хеле бузург аст. Табиат барои нигоҳдорӣ ва мустаҳкамкунии саломатии инсон мусоидат мекунад. Бинобар ин тозагии ҳаво ва об аҳамияти махсус дорад. Дар ин ҷо нақши ҷангалҳоро ҳамчун «шуш»-и сайёра қайд кардан зарур аст. Ҷангалҳо атмосфераи заминро бо гази оксиген таъмин менамоянд ва гази карбонатро фурӯ мебаранд. Дарахтон ҳавои ифлоси шахрҳоро аз дуд ва гарду ҷанги зарарнок тоза мекунанд. Барои бисёр одамон ҷангал ҳамчун ҷойи дамгирӣ ва истироҳат мебошад.

Шароити ҳаётии одамонро аз бисёр ҷиҳат хусусиятҳои релйеф ва иқлим муайян мекунад. Вобаста ба релйеф ва шароити иқлим одамон қорҳои хочагидорӣ худро ба нақша мегиранд ва ба роҳ мекунанд.

Ба ҳаёт ва фаъолияти инсон офатҳои табиӣ низ таъсир мерасонанд. Баъзе офатҳои табиӣ хусусияти фоҷиавӣ доранд. Бинобар ин дар замони ҳозира пешгӯии географии ин ҳодисаҳо муҳим аст. Саривақт пешгӯӣ кардани онҳо оқибатҳои нохуши ин ҳодисаҳоро кам мекунад.

Тағйирёбии табиат дар натиҷаи таъсири фаъолияти хочагидорӣ аҳоли. Дар нимаи дуюми асри XX, дар натиҷаи тараққиёти босуръати илму техника ва азхудкунии нав ба нави сарватҳои табиӣ таъсири инсон ба табиат тамоми сайёраи Заминро аз Арктика то Антарктида фаро гирифт. Ҳаҷми ҳозираи истеъмоли сарватҳои табиӣ ва усулҳои истифодаи он ба табиат имкон намедихад, ки худро барқарор кунад. Олимонро масъалаи

кам шудани сарватҳои табиӣ, зиёд шудани аҳоли ва таъмин кардани аҳоли бо маҳсулоти озуқаворӣ ба ташвиш овардааст. Олимони гуфта наметавонанд, ки Замин чӣ қадар одамро хӯронда ва пӯшонда метавонад.

Ҳолати атмосфераи Замин торафт бад шуда истодааст. Дар таркиби атмосфера миқдори гази оксиген кам шуда, баръакс миқдори гази карбонат ва гарду чанг зиёд шудааст. Атмосфера нури офтобро хуб мегузаронад, аммо сабаби зиёд шудани гази карбонат наметавонад гармиро ба фазои кайҳон сар диҳад, ки дар натиҷа иқлими сайёра гарм шудааст. Гармшавии иқлим метавонад боиси обшавии яхҳои Арктика ва Антарктида шуда, сатҳи оби уқёнусҳоро баланд кунад. Ин ба оқибати фоҷиавӣ овардани мумкин, зеро ҳамвориҳои сераҳоли зери об мемонанд.

Зиёд шудани истифодаи сарватҳои табиӣ боиси кам шудани захираи онҳо шудааст. Мутахассисон чунин меҳисобанд, ки то миёнаҳои асри XXI инсоният ҳамаи захираи металлҳоро ба охир мерасонад ва коркарди баъзеи онҳо (тилло, нукра, қалъағӣ ва ғ.) солҳои наздик қатъ мегардад.

Ифлосшавии оби Уқёнуси ҷаҳонӣ ва кам шудани сарватҳои биологии он, хусусан дар минтақаи шелф (тунукобаҳои назди соҳили материкҳо) ташвиши зиёдро ба вучуд овардааст.

Ҳамкориҳои байналмилалӣ дар самти истифодаи табиат. Бад шудани ҳолати табиат дар миқёси сайёраи Замин зарурати ҳамкориҳои байналмилалиро дар ин самт ба миён овард.

Ҳифзи табиат бо мақсади ҳал намудани проблемаҳои экологӣ дар сатҳи маҳаллӣ, миллӣ (дар ҳудуди як давлат) ва ҷаҳонӣ ба роҳ монда шудааст. Амали якҷояи давлатҳо имкон медиҳад, ки ба тағйирёбии ҳолати табиат дуруст баҳо дода, қоидаҳои асосии истифодаи сарватҳои он таҳия шаванд. Тавре бояд амал кард, ки рушди истехсолотро бознадошта, дар баробари ин ба хато роҳ надода, табиатро аз харобшавӣ нигоҳ доштан имконпазир шавад.

Ҳоло бисёр давлатҳо барои ҳалли проблемаҳои экологӣ қувваи худро якҷоя равона кардаанд. Масалан, Иттифоқи Байналмилалӣ Ҳифзи Табиат ва сарватҳои табиӣ, ки бисёри давлатҳои ҷаҳон аъзои он мебошанд, барои ҳифзи наботот ва ҳайвоноти камшудаистода Китоби сурхро таҳия кардаанд.

Хулоса:

- *Инсоният наметавонад аз табиат ва бойгариҳои он ҷудо зиндагӣ кунад ва инкишоф ёбад.*
- *Панҷ намуди сарватҳои табииро ҷудо мекунанд: минералӣ, иқлимӣ, обӣ, заминӣ ва биологӣ.*

- Талаботи инсон ба сарватҳои табиӣ рӯз аз рӯз зиёд шуда истодааст.
- Ҳамаи унсурҳои табиат (релйеф, иқлим, об, ҳаво, наботот, ҳайвонот ва ғ.) барои инсон ҳамчун шароити зист хизмат мекунанд ва одам бе онҳо дар алоҳидагӣ зиндагӣ карда наметавонад.
- Бад шудани ҳолати табиат дар миқёси сайёраи Замин зарурати ҳамкориҳои байналмилалӣро дар ин самт ба миён овард.

Савол ва супориш:

1. Барои чӣ талаботи инсон ба сарватҳои табиӣ рӯз аз рӯз афзуда истодааст?
2. Барои чӣ ҷангалҳоро ба «шуши сайёраи Замин» таибеҳ медиҳанд?
3. Дар натиҷаи фаъолияти инсон дар табиат кадом тағйирот ба амал омадааст?
4. Оид ба ҳамкориҳои байналмилалӣ дар ҳалли проблемаҳои экологӣ мисолҳо оред.
5. Аз расми китоб ва дигар сарчашмаҳои дастрас истифода бурда сарватҳои асосии Заминро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Ҳоло барои талаботи ҳар як одами сайёраи Замин дар як шабонарӯз чанд кг ангишт, маъдан, масолеҳи сохтмонӣ ва ғайра истехсол мешавад?

- А. 1 кг   Б. 2 кг   В. 3 кг   Г. 10 кг

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Захираи ҷангал сол то сол кам шуда истодааст, аз ин хотир зарур аст, ки захираҳои он _____ истифода бурда шаванд.

3. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	оксиген таъмин намуда, гази
	аз дуд ва гарду чанги зарарнок тоза мекунанд
	Ҷангалҳо атмосфераи заминро бо гази
	карбонатро фурӯ мебаранд, ҳавои ифлоси шаҳрҳоро

§ 60. ГУЗАШТА ВА ОЯНДАИ ЗАМИН

Ба хотир меорем:

- То пайдо шудани инсоният Замин чӣ тавр инкишоф ёфтааст?
- Сайёраи мо чӣ тавр пайдо шудааст?
- Дар оянда бо Замин чӣ ҳодиса рӯй медиҳад?

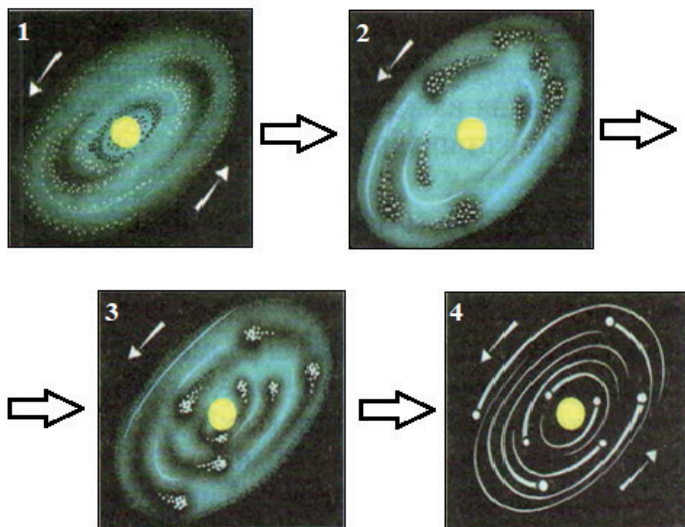
Сайёраи мо чӣ тавр пайдо шудааст? Оид ба пайдоиши Манзумаи Офтоб (Системаи офтобӣ) ва Замин ҳамчун яке аз сайёраҳои ин манзума фарзияҳо (ақидаҳо)-и зиёд вучуд доранд.

Соли 1940 олими рус О. Ю. Шмидт фарзие пешниҳод кард, ки мувофиқи он Манзумаи Офтоб (Системаи офтобӣ) аз абри газу чанги сард ҳосил шудааст. Ҳоло ин фарзия аз тарафи олимони зиёд ҳамчун асос ҳисобида мешавад.

Мувофиқи фарзияи Шмидт, Офтоб дар фазои Галактика ҳаракат карда, ба худ абри газу чангро ҷазб кардааст. Аз зарраҳои бо ҳам часпидани ин абри кайҳонӣ ҷирмҳои Манзумаи Офтоб пайдо шудаанд.

Замин дар аввали пайдоиш шакли ҳозираро надошт. Дар он ба мисли ҳозира сатҳи саҳти мустаҳкам, гидросфера, атмосфера ва организмҳои зинда мавҷуд набуд. Ҳамаи ин дар давоми 4,6 млрд соли таърихи сайёраи мо пайдо шудааст, ки онро инкишофи эволюсионии Замин меноманд.

Замин дар давраи аввали пайдоиши худ зери таъсири пурзӯри афтиши ҷирмҳои кайҳонӣ қарор гирифта буд, зеро атмосфера надошт. Афтидани ин ҷирмҳо ҳарорати моддаҳои сайёро баланд мекард. Дар дохили Замин ҳарорат аз ҳисоби таъзияи элементҳои химиявӣ радиоактивӣ баланд мешуд. Чинсҳои нисбатан вазнин ба монанди оҳан ва никел ба маркази сайёра фуру рафта, чинсҳои сабук ба боло ҳаракат мекарданд. Ҳамин тариқ, қабатҳои дохилии Замин – қишри Замин, мантсия ва ядро ҳосил шуданд.

Пайдоиши Манзумаи Офтоб аз абрҳои газу чангӣ

Қабати обӣ ва ҳавои сайёраи моро моддаҳои тамоман сабук – маҳлули обӣ ва газҳо ҳосил карданд. Онҳо ба таркиби чинсҳои кӯҳӣ дохил шуда буданд ва дар ҳолати ба Замин бархӯрдани чинсҳои кайҳонӣ ва оташфишонии вулқонҳо озод шуданд.

Атмосфераи қадимтарин ба ҳозира монанд набуд. Ҳавои он давраро мо нафас кашада наметавонистем. Чунки дар таркибаш миқдори оксиген ниҳоят кам буд. Дар натиҷаи ба ҳолати моеъ табдил ёфтани буғи об дар қисми поёнии қабати атмосфераи қадима укёнуси қадима ҳосил шуд, ки тамоми сатҳи заминро ҳамчун пардаи тунук пӯшонид.

Дар обҳои укёнуси қадима аввалин молекулаҳо (чисмҳои хурдтарин)-и органикӣ пайдо шуданд. Баъдтар аввалин организмҳои зинда ба вучуд омаданд. Организмҳои зиндаи қадима, ки аз обсабзҳои сабзи кабудчатоб иборат буданд, ба таркиби атмосфера таъсири сахт расониданд. Сабаби асосии дар таркиби атмосфера ба миқдори зиёд пайдо шудани оксиген маҳз онҳо мебошанд.

Қитъаҳо ва укёнусоҳо сохти қишри Заминро ҳосил карданд, ки қабат ва сохти гуногун доштанд. Чӣ тавре ки шумо аллақай медонед, дар замонҳои қадим материкӣ бузурги ягонаи Пангея вучуд дошт, ки онро укёнуси Панталласа иҳота карда буд. Минбаъд дар натиҷаи бардоштани моддаҳои мантия Пангей пора шуд ва материкҳои укёнусоҳои ҳозира пайдо шуданд.

Чӣ гуна ҳодисаи кӯҳпайдошавӣ ба шакли сатҳи Замин таъсир кард? Қитъаҳои қишри замини материкӣ ва укёнуси дар плаитаҳои ҳаракаткунандаи литосферӣ ҷойгир шудаанд. Дар вақти таъсири мутақобилаи ду плаита бо чинсҳои кӯҳии ковоки қишри Замин, онҳо шикаста майда шуда, чинҳоро ташкил мекунанд. Давраҳои кӯҳпайдошавӣ миллионҳо сол давом ёфтааст, ки ба калон шудани масоҳатҳои хушкӣ оварда расонид. Ин ҳодиса ба давраҳои яхбандиҳо рост омадааст.

Замин дар таърихи инкишофи худ якҷанд давраи яхбандиро аз сар гузаронидааст. *Давраи яхбандӣ* – муддати дароз сардшавии иқлим мебошад. Ҷойи тааҷҷуб нест, ки ҳоло мо дар давраи нисбатан гарми байни яхбандиҳо зиндагӣ карда истодаем. Чунки дар қитъаҳои алоҳидаи хушкӣ пирияхҳои кӯҳӣ ва водигӣ ҳоло ҳам вучуд доранд. Қайд кардан зарур аст, ки дар таърихи Замин давраҳои буданд, ки пирияхҳо умуман вучуд надоштанд. Масалан, дар тамоми аҳди мезозой пирияхҳо дар сатҳи Замин мавҷуд набуданд.

Сайёраи моро дар ояндаи дур чӣ интизор аст? Сарчашмаи асосии тамоми ҷараёнҳои дар сайёра гузаранда Офтоб ва

қаъри Замин мебошад. Замоне меояд, ки ин сарчашмаҳо ба охир мерасанд. Баъд аз миллиардҳо сол қаъри Замин оҳиста-оҳиста сард мешавад ва ҳаракати материкҳо қатъ мегарданд. Оташфишонии вулкониҳо тамом шуда, заминчунбиҳо ба амал намеоянд. Ҳодисаҳои кӯҳпайдошавӣ дигар ба амал намеояд. Аз таъсири қувваҳои беруни сатҳи Замин ба ҳамворӣ мубаддал мегардад, ки бо қабати тунуки оби Укёнуси ҷаҳонӣ пӯшонида мешавад. Ситораи мо – Офтоб муддати тӯлонӣ равшанию гармӣ диҳад ҳам вақти таназзул дорад. Баъд аз миллиардҳо сол равшании Офтоб чунон зиёд мешавад, ки дар сатҳи Замин тамоми қабати об бухор шуда меравад. Сипас Офтоб ба ситораи хурд – паканаи сафед мубаддал мегардад ва дар сайёраи Замин сардӣ ва торикӣ фаро мерасад.

Дар ин ҳолат бо организмҳои зинда ва одамон чӣ ҳодиса рӯй медиҳад? Аввал ин ки ақидаҳои дар боло қайдшуда фақат пешгӯӣ мебошанд ва қувваҳои зиёди ҳоло ба мо номаълумро ба инобат намегиранд. Дуюм, ин ҳодиса баъд аз миллиардҳо сол шояд ба вуқӯъ пайвандад. Давраи мавҷудияти инсон оқил қариб 1 млн сол аст. Аз ин сабаб маълум нест, ки мавҷудоти зинда дар ояндаи дур ба кадом шакл боқӣ мемонанд.

Мувофиқи ҳисоби олимон, умри Замин ва дигар сайёраҳои Манзумаи Офтоб қариб ба нисф расидааст, ки инро мо аз омӯзиши таркиби ҷинсҳои кӯҳӣ муайян карда метавонем. Таърихи инсоният дар муқоиса бо ин ночиз бошад ҳам, лекин инсон аллақай шакли сайёраи моро хеле дигар кардааст.

Хулоса:

- Доир ба пайдоиши Манзумаи Офтоб (Системаи офтобӣ) ва Замин фарзияҳои зиёд вуҷуд доранд, ки дар байни онҳо фарзияи олими рус О. Ю. Шмидт тарафдорони зиёд пайдо кардааст.
- Мувофиқи фарзияи Шмидт, Манзумаи Офтоб аз газу ҷанги сард ҳосил шудааст.
- Тамоми давраи инкишофи Замиро – инкишофи эволюционии Замин меноманд, ки зиёда аз 4,6 млрд сол давом кардааст ва ҳоло ҳам давом дорад.
- Аввалин организмҳои зиндаи сайёраи Замин обсабзҳои сабзи кабудҷатоб буданд, ки сабаби дар таркиби атмосфера зиёд шудани оксиген шудаанд.
- Замин дар таърихи инкишофи худ якчанд давраи яхбандиро аз сар гузаронидааст.
- Мувофиқи ҳисоби олимон, умри Замин ва дигар сайёраҳои Манзумаи Офтоб қариб ба нисф расидааст.

Савол ва супориш:

1. Фарзия Шмидтро оид ба пайдоиши Манзумаи Офтоб шарҳ диҳед.
2. Инкишофи эволютсионии Замин чиро мегӯянд?
3. Барои чӣ атмосфераи аввалии Замин ба имрӯза монанд набуд?
4. Давраи яхбандӣ чист?
5. Ояндаи Заминро чӣ интизор аст?
6. Мафҳумҳои асосии мавзӯро дар дафтар нависед ва онҳоро дар хотир нигоҳ доред.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Мувофиқи ақидаи Шмидт, Манзумаи Офтоб чӣ гуна пайдо шудааст?

А. Аз ҳисоби пора шудани сайёраҳо;
Б. Аз абри газу чангҳои кайҳонӣ;
В. Аз обсабзҳои сабзи кабудтоб;
Г. Аз афтидани чирмҳои осмонӣ.

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Замин дар давраи аввали пайдоиши худ зери таъсири пурзӯри афтиши чирмҳои кайҳонӣ қарор гирифта буд, зеро _____ надошт.

3. Ҷавобҳои дурусти «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии ақидаҳои чадвали зеро тасдиқ кунед:

ҳа	не	Давраҳои кӯҳпайдошавӣ миллионҳо сол давом ёфтааст, ки дар Замин ба калон шудани масоҳатҳои хушкӣ оварда расонидааст.
ҳа	не	Давраи яхбандӣ – муддати дароз сардшавии иқлим мебошад.
ҳа	не	Замин дар таърихи инкишофи худ як давраи яхбандиро аз сар гузаронидааст.
ҳа	не	Умри сайёраи Замин ҳеҷ гоҳ ба охир намерасад ва ҳаёт дар он аз байн намеравад.
ҳа	не	Сарчашмаи асосии тамоми чараёнҳои дар Замин гузаранда Офтоб ва қариб Замин мебошад ва замоне меояд, ки ин сарчашмаҳо ба охир мерасанд.
ҳа	не	Мувофиқи ҳисоби олимон, умри Замин ва дигар сайёраҳои Манзумаи Офтоб қариб ба нисф расидааст.

МУҲИМТАРИН РҶЙДОДҲОИ ТАЪРИХИ ГЕОГРАФИЯ

Замони қадим

№	Сана/вақт	Рӯйдод
1.	Қариб 1500 сол пеш аз мелод	Экспедитсияи мисриён ба давлати Пунт, ки тахминан дар шарқи Африқо мавҷуд буд, сафар кард.
2.	Тахминан 600 сол пеш аз мелод	Баҳрнавардони финиқӣ атрофи материки Африқоро шино карда гузаштанд.
3.	Солҳои 212–194-и пеш аз мелод	Олими юнонӣ – Эратосфен андозаи Заминро муайян кард.
4.	Тахминан 195 сол пеш аз мелод	Олими Юнон – Кратес Маллоский аввалин глобусро сохт.
5.	Солҳои 23–24-и замони мо (мелод)	Аз тарафи олими Юнон Страбон «География дар 17 ҷилд» нашр шуд.

Асрҳои миёна

№	Сана/вақт	Рӯйдод
1.	Соли 860	Норманҳо қазираи Исландияро кашф карданд.
2.	Соли 962	Норманҳо қазираи Гренландияро кашф карданд.
3.	Солҳои 1000-ум	Норманҳо бо роҳбарии Лейв Эриксон соҳилҳои шарқии материки Амрикои Шимолиро кашф карданд.
4.	Солҳои 1271–1295	Саёҳати савдогарони итолиёӣ бо роҳбарии Марко Поло ба Хитой (Чин).
5.	Солҳои 1466–1472	Саёҳати савдогари тврӣ Афанасий Никитин ба Ҳиндустон.
6.	Соли 1492	Олими олмонӣ аввалин глобуси калонро сохт.
7.	Солҳои 1492–1493	Аз тарафи экспедитсияи испанӣ бо роҳбарии Христофор Колумб кашф шудани Олами Нав (Қитъаи Амрико).
8.	Солҳои 1497–1499	Аз тарафи экспедитсияи португалӣ бо роҳбарии Васко-да-Гама аз ҷануби Африқо кушода шудани роҳи баҳрӣ.

9.	Солҳои 1519–1522	Аввалин саёҳати давриоламии Фернан Магеллан.
10.	Солҳои 1607–1617	Экспедитсияи баҳрнаварди англис бо роҳбарии Г. Гудзон дар чустучӯи гузаргоҳи обии шимолу ғарбӣ аз уқёноси Атлантик ба уқёноси Ором.
11.	Солҳои 1642–1643	Экспедитсияи баҳрнавардии Абел Тасман ба соҳилҳои Австралия.
12.	Соли 1648	Аз уқёноси Яхбастаи Шимолӣ ба уқёноси Ором шино карда гузаштани Семён Дежнёв.

Давраи нав

№	Сана/вақт	Рӯйдод
1.	Солҳои 1697–1699	Саёҳати В. Атласов ва Л. Морозко ба Камчатка.
2.	Солҳои 1733–1743	Кори Экспедитсияи Калони Шимолӣ (В. Беринг, Х. Лаптев, С. Челюскин, С. Крашениников ва дигарон). Соҳилҳои шимолии Осиё ба харита дароварда шуд, табиати Камчатка омӯхта шуд, соҳилҳои Амрикои Шимолӣ кашф шуд.
3.	Солҳои 1768–1779	Саёҳати давриоламии экспедитсияи англисӣ бо роҳбарии Ҷеймс Кук.
4.	Солҳои 1819–1821	Аввалин экспедитсияи антарктикии русӣ бо роҳбарии Ф. Ф. Беллинсгаузен ва М. П. Лазерев. Кашф шудани Антарктида.
5.	Солҳои 1821–1845	Ташкилҳои ҷамъиятҳои миллии географӣ дар давлатҳои Аврупо.
6.	Соли 1845	Дар шаҳри Петербург кушода шудани Ҷамъияти географии рус.
7.	Солҳои 1830–1856	Муайян кардани баландии як қатор куллаҳои Ҷимолой, аз ҷумла Эверест (Ҷомолунгма).
8.	Солҳои 1870–1885	Тадқиқоти табиати Осиёи Марказӣ аз тарафи Н. М. Пржевальский.
9.	Солҳои 1871–1883	Саёҳати Н. Н. Миклухо-Маклай ба Гвинеяи Нав ва қазираҳои Уқёносия.

10.	Солҳои 1872–1876	Кори экспедитсияи укёнусшиносии англисӣ бо киштии «Челенҷер».
11.	Солҳои 1903–1906	Аввалин баҳрнавардии Р. Амундсен ба воситаи гузаргоҳи шимолу ғарбӣ аз укёнусаи Атлантик ба Ором. Кашфи қутби магнитии шимолӣ.
12.	Соли 1909	Ба Қутби Шимол расидани Р. Пири (ИМА).
13.	Солҳои 1911–1912	Ба Қутби Ҷануб расидани Р. Амундсен (ИМА).

Давраи навтарин

№	Сана/вақт	Рӯйдод
1.	Соли 1922	Ташкил шудани Иттиҳоди географии байналхалқӣ.
2.	Соли 1932	Аввалин саёҳати дугарафа бо роҳи баҳрии Шимолӣ бо киштии яхшикани «Сибиряков» дар як мавсим.
3.	Солҳои 1947–1971	Кашф шудани қаторкӯҳҳои зериобии Ломоносов, Менделеев ва ғайра дар укёнусаи Яхбастаи Шимолӣ.
4.	Солҳои 1955–1956	Аввалин экспедитсияи комплексии Шуравӣ бо роҳбарии М. Сомов.
5.	Солҳои 1957–1959	Соли байналхалқии геофизикӣ: тадқиқоти ҷараёнҳои умумисайёравӣ, омӯзиши ҳаматарафаи Антарктида.
6.	Соли 1957	Ба фазои кайҳон сар додани аввалин радифи маснӯи Замин аз тарафи Иттиҳоди Шуравӣ. Муайян кардани ҷойи чуқуртарини Укёнусаи ҷаҳонӣ дар фуруҳамидаи Мариана аз тарафи экспедитсияи Шуравӣ бо киштии «Витяз».
7.	Соли 1960	Ба қаъри фуруҳамидаи Мариана фурумодани Ж. Пикар ва Д. Уолш.
8.	Соли 1961	Аввалин парвози инсон ба кайҳон аз тарафи Ю. Гагарин бо киштии кайҳонии «Восток». Оғози омӯзиши бевоситаи кайҳон.

9.	Соли 1965	Огози кор аз рӯи барномаи 10-солаи гидрологии байналхалқӣ: кашфи фурӯ-хамидаҳои укёнусӣ, қаторкӯҳҳои байниукёнусӣ, кафишҳо, чараёнҳои муқобил ва дигар кашфиётҳо дар Укёноси ҷаҳонӣ.
10.	Соли 1972	Аввалин конференсияи Созмони Милали Муттаҳид оид ба муҳити атроф дар Стокголм (Шветсия).
11.	Соли 1992	Конференсияи СММ оид ба муҳити атроф ва тараққиёт дар Рио-де-Жанейро (Бразилия)
12.	Соли 2009	Аз тарафи тадқиқотчи тоҷик профессор Қаюмов Абдулҳамид Парчами Ҷумҳурии Тоҷикистон дар материки Антарктида барафрохта шуд.

НАҚШАИ ТАВСИФИ ОБЪЕКТҲОИ ГЕОГРАФӢ

Нақшаи тавсифии мавқеи географии материк:

1. Муайян кардани материк нисбати хатҳои муҳимми тӯри географӣ: хатти истиво (экватор) ва меридиани сифрӣ, тропикҳо ва хатти доираи қутбҳо.

2. Муайян кардани нуқтаҳои канории материк аз шимол, ҷануб, шарқ ва ғарб. Дарозии он аз шимол ба ҷануб ва аз ғарб ба шарқ. Дар кадом арзҳо ҷойгир будани ҷойи аз ҳама паҳн ва борики материк.

3. Номбар кардани минтақаҳои иқлимие, ки материк дар онҳо ҷойгир шудааст.

4. Номбар кардани баҳру укёнусҳое, ки ба соҳилҳои материк васл ҳастанд ва чараёнҳои наздизоҳилӣ.

5. Тавсиф додани мавқеи материк нисбати дигар материкҳо.

6. Додани маълумот оид ба хатти соҳилии материк. Номбар кардани баҳрҳои калон, халиҷҳо, гулугоҳҳо, нимҷазираҳо ва ҷазираҳои наздизоҳилӣ.

Нақшаи тавсифии мавқеи географии укёнус:

1. Муайян кардани укёнус нисбати хатҳои муҳимми тӯри географӣ: хатти истиво (экватор) ва меридиани сифрӣ, тропикҳо ва хатти доираи қутбҳо.

2. Муайян кардани дарозии тахминии укёнус аз шимол ба ҷануб ва аз ғарб ба шарқ. Нишон додани арзи ҷойи паҳнтарини укёнус.

3. Номбар кардани минтақаҳои иқлимие, ки укёнус дар онҳо ҷойгир шудааст.

4. Номбар кардани материкҳое, ки укёнус бо сохилҳои онҳо пайваस्त аст. Бо кадом укёнусҳои дигар алоқаманд будани укёнус ва бо воситаи кадом объектҳои географӣ ин алоқамандӣ барқарор шудааст?

5. Номбар кардани баҳрҳо, халиҷҳо ва гулгоҳҳои калонтарини укёнус.

Нақшаи тавсифӣ-географии давлати алоҳида:

1. Номбар кардани материке, ки ин давлат дар он ҷойгир шудааст. Дар кадом қисми материк ҷойгир шудани он.

2. Номбар кардани номи давлат ва номи пойтахти он.

3. Номбар кардани давлатҳои ҳамсоя ва аз кадом объектҳои географӣ гузаштани сарҳади байни онҳо.

4. Муайян кардани он ки оё ин давлат ба баҳр ё укёнус роҳи баромад дорад ё не. Агар ҳа, пас кадом баҳр ё укёнус? Агар давлат роҳи баромад ба баҳр надошта бошад, масофаи тахминии онро то укёнуси наздиктарин муайян кардан лозим.

5. Муайян кардани ҷойгиршавии давлат нисбати шаклҳои калони релйеф ва минтақаҳои серзилзила.

6. Номбар кардани минтақаҳои иқлим ва зонаҳои табиии давлат, хусусиятҳои онҳо.

7. Муайян кардани ҳавзаи дарёҳои калонтарин ва кӯлҳои давлат.

8. Тавсифи аҳолии давлат:

– шумораи аҳоли;

– ҳайати нажодии аҳоли;

– халқҳои нисбатан калон;

– ҷойгиршавии аҳоли;

– шаҳрҳои калон.

9. Тавсифи фаъолияти хоҷагидорӣ аҳолии давлат.

Нақшаи тавсифии шакли релйеф:

1. Муайян кардани қисми материк, ки дар он шакли релйеф ҷойгир шудааст.

2. Муайян кардани намуди шакли релйеф аз рӯи баландии мутлақ. Барои кӯҳҳо муайян кардани нуқтаи баландтарин, ном ва баландии он.

3. Аз харитаи сохти қишри Замин истифода бурда, муайян кардани асос (тахкурсӣ)-и шакли релйеф.

4. Муайян кардани самти кашолёбии шакли релйеф ва ҳисоб кардани дарозии тахминии он.

Нақшаи тавсифии иқлим:

1. Аз рӯйи харитаи минтақаҳо ва вилоятҳои иқлимӣ муайян кардани минтақаи иқлим ва вилояти иқлимие, ки қаламрав дар он ҷойгир шудааст.

2. Аз рӯйи харитаи иқлимӣ муайян кардани:

– ҳарорати миёнаи моҳҳои июл ва январ, тағйир ёфтани он дар қаламрав, хусусияти тағйирёбӣ;

– бодҳо ва анбӯҳҳои ҳавои ҳукмрон;

– миқдори солонаи боришот ва тағйирёбии он дар қаламрав.

3. Муайян кардани омилҳои, ки ба тақсимои ҳарорат ва боришот дар қаламрав таъсир мекунад.

4. Баҳо додан ба хусусиятҳои иқлими қаламрав аз нуқтаи назари фаъолияти хоҷагидорӣ инсон.

Нақшаи тавсифии дарё:

1. Муайян кардани материк ва қисми он, ки дар он дарё ҷорӣ аст. Ҳавзаи укёнусе, ки дарё ба он тааллуқ дорад.

2. Муайян кардани сарғаҳ ва резингоҳи дарё, самти ҷоришавии он.

3. Муайян кардани вобастагии хусусияти ҷоришавии дарё ба релйеф.

4. Муайян кардани сарчашмаҳои пуробшавӣ ва речаи дарё дар вобастагӣ бо иқлим.

5. Баҳо додан ба хусусияти истифодашавии оби дарё дар хоҷагии инсон.

Нақшаи тавсифии зонаи табиӣ:

1. Муайян кардани мавқеи географии зонаҳо ва дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудани онҳо.

2. Муайян кардани шароити табиӣ зонаи табиӣ (релйеф, иқлим).

3. Муайян кардани олами органикии зонаи табиӣ (наботот ва ҳайвонот).

4. Фаъолияти хоҷагидорӣ инсон дар зонаи табиӣ.

САЙТҲОИ ГЕОГРАФӢ

www.pogoda.ru

www.nationalgeographic.ru

www.geography.about.com

www.nature.com

www.krugosvet.ru

www.ocean.com

www.google.com

www.geo.ru

«КАЛИД»-и ТЕСТҲО

№ §	№ тест	Ҷавоби дуруст	№ §	№ тест	Ҷавоби дуруст
§1	1	укёнуско	§2	1	Б
	2	В		2	Ҳа-1,3,4,5,7,8; Не-2,6
§3	1	чаҳони имрӯза	§4	1	Г
	2	1-В; 2-А; 3-Г; 4-Б		2	1-В; 2-Г; 3-Б; 4-А
§5	1	В	§6	1	геологии
	2	1-2; 2-1; 3-4; 4-3		2	Б
				3	Ҳа-1,2,4,6; Не-3,5
§7	1	Г	§8	1	хосиятҳои
	2	тағйир		2	В
	3	1-5; 2-3; 3-4; 4-1; 5-2		3	Ҳа-1,3,4,5; Не-2,6
§9	1	1-2; 2-4; 3-3; 4-1	§10	1	Ҳа-1,3,6; Не-2,4,5
	2	А		2	Б
				3	экватор, қаъри
§11	1	А	§12	1	Г
	2	хушкӣ		2	Ҳа-1,2,5; Не-3,4
				3	аломатҳои
§13	1	В	§14	1	А
	2	Ҳа-1,3,4,6; Не-2,5		2	Ҳа-1,2,5,6; Не-3,4
	3	Гвинеяи Нав, Зеландияи Нав			
§15	1	сеюмро	§16	1	В
	2	Б		2	кам
	3	Ҳа-1,2,3,6; Не-4,5		3	1-4; 2-3; 3-1; 4-2

§17	1	В		§18	1	Г
	2	осорхонаи			2	1953
	3	1-Г; 2-В; 3-Б; 4-А			3	1-3; 2-1; 3-4; 4-2
§19	1	А		§20	1	А
	2	муътадили			2	1-Б; 2-А; 3-Г; 4-В
	3	В			3	20
§21	1	Б		§22	1	паст
	2	1-4; 2-2; 3-1; 4-3			2	Г
	3	Аралкум			3	1-В; 2-А; 3-Б;
§23	1	А		§24	1	Б
	2	5			2	1-В; 2-Г; 3-А; 4-Б
	3	1-3; 2-1; 3-2; 4-4			3	ду
§25	1	В		§26	1	В
	2	1-Б,Г; 2-А,В,Ф			2	Афғонистон
	3	Ха-1,3,4,6; Не- 2,5			3	Ха-1,2,5,6,7; Не- 3,4,8
§27	1	Г		§28	1	А
	2	Беринг			2	Ором
	3	Ха-1,2,5,6; Не- 3,4			3	1-4; 2-2; 3-3; 4-1
§29	1	Б		§30	1	Миссисипи
	2	чанубӣ			2	1-Б; 2-В; 3-А
	3	1-3; 2-2; 3-1; 4-4			3	В
§31	1	арктикӣ		§32	1	30, Беринг
	2	Ха-1,2,4,5,7; Не- 3,6,8			2	Ха-1,3,4,6,7; Не- 2,5
§33	1	А		§34	1	В
	2	80			2	сайёҳӣ
	3	1-3; 2-1; 3-2; 4-4			3	1-2; 2-4; 3-3; 4-1

§35	1	Мехико		§36	1	Ором, Атлантик
	2	Б			2	Г
	3	1-1; 2-4; 3-2; 4-3			3	1-3; 2-2; 3-1; 4-4
§37	1	Гондвана		§38	1	Памперо
	2	Ҳа-1,2,5,6; Не-3,4			2	Б
§39	1	А		§40	1	Б
	2	1-Б,В; 2-А,Г			2	1-3; 2-5; 3-2; 4-1; 5-4
	3	гум			3	картошка
§41	1	В		§42	1	А
	2	1-3; 2-4; 3-2; 4-1			2	1-2; 2-1; 3-4; 4-3
	3	бад			3	шаркии
§43	1	Б		§44	1	Г
	2	1-3; 2-1; 3-4; 4-2			2	1-В; 2-Г; 3-А; 4-Б
	3	2,8			3	якчоя
§45	1	Ҳа-1,2,4,5; Не-3,6		§46	1	1-2; 2-4; 3-3; 4-1
	2	нафт			2	А
					3	камтар
§47	1	1-Б; 2-В; 3-А		§48	1	Б
	2	24 000			2	хурмо
	3	В			3	1-2; 2-1; 3-4; 4-3
§49	1	А		§50	1	В
	2	шикор			2	Б
	3	1-Г; 2-В; 3-А; 4-Б			3	шаркии
§51	1	Г		§52	1	1-В; 2-Г; 3-А
	2	дуюмин			2	чанубӣ
	3	1-3; 2-2; 3-4; 4-1			3	В

§53	1	1-Б,В; 2-А,Г		§54	1	Б
	2	60			2	эндемизм
	3	Б			3	1-4; 2-1; 3-3; 4-2
§55	1	А		§56	1	Г
	2	ирландиҳо			2	90
	3	Ха-1,3,4,6; Не-2,5			3	1-4; 2-1; 3-3; 4-2
§57	1	Г		§58	1	1-В; 2-Г; 3-А
	2	50, 1			2	А
	3	Ха-2,3,5,6; Не-1,4			3	антропогенӣ
§59	1	В		§60	1	Б
	2	оқилона			2	атмосфера
	3	1-2; 2-4; 3-1; 4-3			3	Ха-1,2,5,6; Не-3,4
Чамъ: 166 тест						

**ДИЛОВАРОВ РАҲМАТШО, ҚОДИРОВ НАБӢ,
САМИЕВ АМРИДДИН, ИМОМОВ АБДУЛЛО**

ГЕОГРАФИЯ

(Материкҳо ва уқёнусҳо)

Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Мухаррирон

Мусахҳех

Мухаррири техникӣ

Тарроҳон

А. Комилзода

Д. Мирфаёзова

М. Саидова

Н. Салоҳиддинзода

М. Чунайдозда

З. Саъдуллоев

Ба чоп 13.02.2020 иҷозат дода шуд. Коғазӣ офсет.

Чопи офсет. Андоза 60x90 1/16. Чузӣ чопӣ 17,0.

Адади нашр 160 000 нусха.

Супориши № 96/2019

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и

Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.

734024, ш. Душанбе, кӯчаи Аҳмади Дониш, 50.

Тел: 222-14-66,

E-mail: najmiddin64@mail.ru

Дар матбааи ҚСП «Ганҷ-нашриёт» чоп шудааст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Южно-обходная, 3.

тел.: 44-600-35-38. e-mail: info@ganj.tj.